

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Сена М. Михаиловић Милошевић

**КОСОВО И МЕТОХИЈА У ДЕЛИМА
ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА И ДАНИЛА НИКОЛИЋА**

докторска дисертација

Београд, 2022.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Sena M. Mihailović Milošević

**KOSOVO AND METOHIA IN THE WORKS OF
GRIGORIJE BOŽOVIĆ AND DANILO NIKOLIĆ**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2022.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Сена М. Михайлович Милошевич

**КОСОВО И МЕТОХИЯ В ДЕЛАХ
ГРИГОРИЯ БОЖОВИЧА И ДАНИИЛА НИКОЛИЧА**

Докторская диссертация

Белград, 2022.

Ментор: др Душан Иванић, професор емеритус
Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Датум одбране: _____

КОСОВО И МЕТОХИЈА

У ДЕЛИМА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА И ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Сажетак

Докторска дисертација *Косово и Метохија у делима Григорија Божовића и Данила Николића* има за циљ да проучи и препозна феномен завичајности у делима Григорија Божовића и Данила Николића, двојице најзначајнијих писаца са Косова и Метохије који у својим литерарним остварењима износе/приказују особене поетике, предодређене у перспективи поменутог простора као централне осе приповедања. Генеза тог концепта, од изворног документарног и историјског, националног, верског и етичког усмерења (креирања) представља се као доминантна књижевна тема код Григорија Божовића, до емоционалног и личног, одређеног изван епског миљеа, чиме се код Данила Николића хармонизују и време и простор.

У раду је тежња да се прикажу два особена (различита/слична) приступа литерарне имагинације, иако је она, свеједно у каквом мозаику сложена, традиционалном или модерном, потпуно ванвременска. И једно и друго продукт су аутобиографског доживљаја и става, уоквиреног у социјалне, друштвено-историјске и психолошке амбиције, потребе или побуне, баш као што то карактерише и гони јунаке њихових дела.

Указаће се на могућност међунационалног, а тиме и међукултурног откривања историјског поретка, попут неосезибилног или неоромантичарског разумевања суштине живота који је остао далеко иза самих писаца, као да је више присутан у историјским читанкама, предањима и гусларској мелодији, или да их надреалистичком грађом боји слободно, потискујући међуетничке неспоразуме и многе старе изворе неправде и тираније.

Намера је да се расветле књижевна начела обојице писаца, од жанровских до језичких неискључивости, уз помоћ досадашњих истраживања која су многа значењска сагледавања дефинисали као поетику постреалисте (Божовић) и савремене организације моћне нарације Данила Николића, чија се традиционална слика косовскометохијског завичаја трансформише (преобликује, преображава) у тзв. „хладну светлост“ или „хладну крв“.

Обојица мајстори књижевне имагинације где Божовић приповеда, а Николић прича, технички су до савршенства развили књижевно ткиво, правећи баладе од косовскометохијске прошлости и садашњости.

Тенденција у докторској дисертацији неће бити базирана искључиво на компаративном сагледавању ових поетика, као што ће присутна компаративност често бити и помагач да се допре до приче, било да се она рачва у многе правце, било да се сабира у једну тачку. Тежња је да се ово особено низање историјских и сличних момената препозна у загонетности трагичних старокосоваца и дошљака, Срба, Турака, Албанаца, Потурица и Бошњака; да се види у нужним одлукама суровост сукобљавања или у релаксиранијим исечцима из „упорних успомена“, како би се створило неко ново читање и естетско одгонетање неким *будућим власницима бивше среће*, неких битних и мање битних појединача.

Проза Григорија Божовића и Данила Николића актуализује Косово и Метохију и као стетиште драмске трагичности, али и као простор среће и високих вредности у које су се уцртали многи идеали и заветно опредељење.

Кључне речи: Косово и Метохија, завичај, проза, национално усмерење, жанровска разноликост, наратија, епска слика, Григорије Божовић, Данило Николић.

Научна област: Наука о књижевности

Ужа научна област: Српска књижевност 20. и 21. века

УДК:

KOSOVO AND METOHIA IN THE WORKS OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ AND DANILO NIKOLIĆ

Abstract

Doctoral dissertation *Kosovo and Metohia in the Works of Grigorije Božović and Danilo Nikolić* aims at studying and recognizing the phenomenon of homelandness in the works of Grigorije Božović and Danilo Nikolić, two most significant authors from Kosovo and Metohia, whose works present the characteristic poetics preordained in the perspective of the mentioned region as the central axis of narration. The genesis of the concept goes from a genuinely documentary and historical, national, religious and ethical direction (creation) presented as a dominant literary theme in Grigorije Božović's works, all the way to an emotional and personal one, determined beyond the epic milieu, which harmonizes both time and space in the works of Danilo Nikolić.

The thesis tends to present two characteristic (different/similar) approaches of literary imagination which is, nevertheless, completely timeless, regardless of the mosaic into which it is made, either a traditional or a modern one. Both approaches are the product of an autobiographical experience and attitude framed by social, social-historical and psychological ambitions, needs or rebellions, which is exactly what characterizes and drives the heroes in the authors' works.

The thesis will also point to the possibility of the international as well as intercultural discovering of a historical system, such as neosensitive or neoromantic understanding of the essence of the life which remained far away behind the authors themselves, as if it were more present in history textbooks, legends and gusle melody, or as if it used surrealistic material to paint them freely, suppressing interethnic discords and many old sources of injustice and tyranny.

The intention is to throw light to the literary principles of both authors, from genre to language non-exclusivities, with the help of the existing researches which defined many semantic insights as the poetics of a postrealist (Božović) and the contemporary organization of the powerful narration of Danilo Nikolić whose traditional image of Kosovo and Metohia homeland is transformed (reshaped, morphed) into the so-called „cold light“ or „cold blood“.

Both of them being the masters of imagination, where Božović narrates and Nikolić tells a story, have developed the literary substance to technical perfection, thus turning the past and the present of Kosovo and Metohia into ballads.

The tendency of the doctoral dissertation will not be based solely on the comparative view of the poetics, while the presented comparison will often assist in reaching the story, whether it is branched into many directions or summed up in one point. The aim is to recognize this specific sequencing of historical and alike moments in the mystery of tragic Kosovo natives and newcomers, Serbs, Turks, Albanians, converts and Bosnians, and to see the cruelty of confrontation in necessary decisions or in more relaxed extracts from „the persistent memories“, in order to create a new interpretation and aesthetic unravelling of some important and less important individuals for the sake of *the future owners of the former happiness*.

The prose of Grigorije Božović and Danilo Nikolić actualizes Kosovo and Metohia not only as the hub of drama tragicalness but also as the place of happiness and high values permeated by many ideals and the commitment to the myth.

Key words: Kosovo and Metohia, homeland, national direction, genre diversity, narration, epic image, Grigorije Božović, Danilo Nikolić.

Scientific field: Literature science

Specific discipline: Serbian literature of the 20th and 21st centuries

UDC Number:

САДРЖАЈ

I

1.1. УВОД	3
1.2. ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА.....	6
1.3. ЖИВОТ И ДЕЛО – ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ И ДАНИЛО НИКОЛИЋ –	8
1.4. НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О СХВАТАЊУ ХРОНОТОПА ОД БАХТИНА ДО ДАНАС.....	16

II

2.1. КЊИЖЕВНОСТ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У КОНТЕКСТУ РЕГИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ	21
2.1.1. Геополитичке прилике на Косову и Метохији и њихова литерарна манифестација	23

III

3.1. ОБЛИКОВАЊЕ КОХЕРЕНТНЕ ЦЕЛИНЕ И ОДГОНЕТАЊЕ ИДЕНТИТЕТА.....	31
3.2. ДВЕ ВАРИЈАЦИЈЕ О ИСТОМ.....	34
3.3. БОЖОВИЋЕВИ КЊИЖЕВНИ ЈУНАЦИ	37
3.3.1. Подстицање слободе у делу Григорија Божовића	38
3.3.2. Жртвена прошлост.....	40
3.3.3. Истина и правда са карактером тријумфа	42
3.3.4. Бинарне позиције у причи Григорија Божовића	45
3.3.5. Стварање повести са наративним подвигом.....	48
3.3.6. Национална етика и идентитет	53
3.4. ЖЕНА КАО КАНОНСКИ ПРИНЦИП У ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА	57
3.4.1. Жена – сведок културног и историјског обрасца у Божовићевом делу	60
3.5. ПУТОПИСНО ПРИПОВЕДАЊЕ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА.....	64
3.6. ТРАГИКА КАО ОПРЕДЕЉЕЊЕ У ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА.....	69
3.7. АРТИКУЛАЦИЈА ХОМОГЕНОСТИ И СТЕРЕОТИПА	72
3.7.1. Стереотип и „налог природе“	75

IV

4.1. ЗАВИЧАЈНО ПРИПОВЕДАЊЕ И САМОПРИПОВЕДАЊЕ.....	83
4.2. ПОЕТИЧКА КОНСТРУКЦИЈА У НАРАЦИЈИ ДАНИЛА НИКОЛИЋА.....	92
4.3. РОМАНИ ДАНИЛА НИКОЛИЋА – БЕЗ ОДРИЦАЊА ОД ТРАДИЦИЈЕ	97
4.4 НИКОЛИЋЕВА ВИШЕСТРУКА РЕКАПИТУЛАЦИЈА ТЕМА	106
4.5. МЕТОХИЈА КАО ДЕМАРКАЦИОНА ЛИНИЈА И ТАЧКА СУСРЕТА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА И ДАНИЛА НИКОЛИЋА	109

V

5.1. ДВЕ СТРАТЕГИЈЕ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ О ЗАВИЧАЈУ	117
5.1.1. Модели косовске мапе	118
5.1.2. Синтеза наслеђа	121

VI

ЗАКЉУЧАК	125
----------------	-----

VII

7.1. ИЗВОРИ	131
7.2. ЛИТЕРАТУРА	132

VIII

ПРИЛОЗИ	143
БИОГРАФИЈА И БИБЛИОГРАФИЈА КАНДИДАТА	145

*Можда је Метохија имала оно
што ће нам бити неопходно.
Што даље у време, све више, све потребније...
Како смо то изгубили?
Некако неосетно, полако, неминовно.
Метохија је наше детињство, наша младост.*

Данило Николић

I

1.1. УВОД

Григорије Божовић и Данило Николић, двојица значајних српских писаца са Косова и Метохије, дали су дело јединствено по мотиву завичајности. У временском распону од готово сто година, пишући о тзв. *опсесивном наративном проблему* (термину, феномену), видно је прожимање бившег простора из пера обојице писаца.

Различите улоге које књижевни јунаци ових писаца носе резултат су ауторских, персоналних фиктивних или фактивних степена списатељских и других својстава. Могло би се рећи да оно што је код једног (првог) стварно, то је код другог (потоњег) фиктивно. Додуше, формом би требало да је динамичнији Григорије Божовић, јер је у питању кратка прича, скаска, негде цртица, док је код Данила Николића она раздвојена у фрагменте, али исто хрли да крајем поткрепи сваку реч и сваки знак.

Када је реч о њима, реч је о битним или мање битним догађајима, о извесној селективности времена и света (појединца) у њиховом делу. Код Григорија Божовића више се препознаје, издваја емпатија, а код Данила Николића, поред емпатије постоји простор неочекиваности и изненађења, знака питања и побуне. Иако се Божовић трудио да постави границу између етнографског, путописног, књижевног и језичког, та се граница на многим местима стапа са идејом његове приче или његовог приказивања човека и народа.

Писање о завичају је, у извесном смислу, завет идентитету помоћу којег се откривају и одгонетају вредности, што чини највишу тачку сусретања. Тај национални простор, не само физички већ и духовни, такође је деценијама, ако не и више од једног века иза нас, необориви оклоп који изолује у много чему српски народ и српску културу на Косову и Метохији. Бавећи се заборављеним или тим прећуткиваним националним темама и оживљавајући личне ставове о тзв. (и не само такозваном) *косовском усуду*, неколико „нужних гласова“ учинило је доста са књижевноуметничке стране, изводећи из заборава свест и осећања о окупираним и забрањеним (нарочито међуетничким и комунистичким) догађајима и временима код оба писца изражених индикативних узрочника. Тиме се на ширем плану дешава одступање од „пораза“, где се посебно издваја снага литерарног приказивања, па чак и када се служи документарно-историјским чињеницама. Често то исто не успева да учини ни сама историја, ни сама политика или дипломатија, у својим билатералним или мултилатералним наступима.

Интегришући историјске чињенице и историјску свест у естетски доживљај, највећи помак учинили су Григорије Божовић и Данило Николић, писци о којима је реч у овом књижевнотеоријском и књижевноисторијском формирању слика и догађаја које се појављују као ренесансна литерарна раскош, или као извор духовних вредности нагомиланог трагалаштва и прогона као дуга према предању. Расправа о проблему могла би потврдити да таква битка није изгубљена. Овде се има на уму битка против заборава Косова и Метохије и битка са сновима о њему (ово друго чешће код писца Данила Николића).

Није искључив став да се родољубље третира као важна компонента појма *морал*, а што упућује на опредељење, став или стање од високе вредности и трајног постојања. Косовски завет је доминантна позадина дела косовских писаца, нарочито у случају Григорија Божовића. То завештајно сведочанство, иако често третирано и као национа-

листичка заблуда која наноси штету кроз векове, чини вертикалу, нарочито битну као тапију или као канон који дефинише „правила игре“.

Ослањајући се на историјску стварност, на митско наслеђе, националну епику и обликовану страну идентитета српског бића, Григорије Божовић, најпре, ретко прави компромис када су у питању етнички сукоби. Он чврсто поставља две стране које су, готово увек, окосница најважнијих језгара. Такође, тај сплет околности и оствариваних поступака надограђује радњу која, иако у форми и структури приповетке, поприма карактер епског дела или драмског комада. Понекад се романтично и нестварно распоређују ликови и простори, по принципу црно-бело, целат-жртва, заборав-незаборав, освета-праштање...

Путописима и ходочашћем Григорије Божовић је овековечио завичајни простор, посећујући манастире и друга сакрална места и обнављајући причу о њима. Поједина места неговала су и развијала идеје и стратегију одбране од непријатеља. Путопис је у периоду између два светска рата био од изузетне важности и због улоге коју је одређено место имало у току ратова и буна. Путовања би у том смислу имала виши значај, од духовног и религиозног, до образовног и политичког. Зато је у овом смислу посебно био занимљив простор Косова и Метохије, али и јужне Србије који се дефинише као *митски простор*.

Када је реч о књижевности Косова и Метохије, општи је став да је она у духу традиције, а да највећим делом упућује на борбу за сваку врсту опстанка. Знамо да књижевност прати све сфере живота; сведок је многих проблема и промотер народног духа, косовскометохијског, који је средиште основних вредности српске културе.

Артикулација носи вид отпора, иако се косовска драма, почев од Косовске битке као полазне тачке народног канона, препознаје, најпре, у жртви и страдању.

Косовски мит или тема Косова и Метохије налазе се у многим књижевним жанровима код писаца, не само са Косова и Метохије, већ код класика, попут Стерије, Његоша, Андрића, Црњанског, Бећковића, Симовића, Нога... А косовски мит, као потврђена стварност, чак и када делује бајковито, што се више удаљава од поменуте полазне тачке, све се више пројављује као реалност, као историја и као карактер народног бића. Он се појављује као национална судбина, делом реконструисана, а делом упорно постојана, чак и као метафора, као симбол, са особинама народног бића које је у бити сваке уметности. Рекло би се да је такав модел у књижевности најупорнији.

„Разумевање суштинске снаге митске свести претпоставља разликовање између чињеничке и смисаоне историје“, писао је Мирко Зуровац, говорећи о карактеристикама једне и друге, наводећи да је „чињеничка историја бележење догађаја који су се стварно догодили, док смисаона историја настаје таложењем историјских искустава око ових догађаја која кроз њих просијава као епифанија неког дубљег смисла. [...] Велика поетска (књижевна) дела црпу своју величину из тог најдубљег слоја, то јест из оног најопштијег што важи за сва времена и што увек збуњује човека“ (Зуровац 2004: 83).

Бронислав Малиновски је писао да мит врши значајан број и читав низ битних функција. За њега мит „није нека јалова рапсодија, нити бесциљно изливање узалудних маштарија, него вредна, врло значајна културна снага“ (Малиновски 1971:91).

Мит се стално обнавља и увек се изнова производи, а приближавамо му се или га стварамо на субјективан начин, иако тежећи објективном, као што поимање мита или став о миту иде из једне у другу крајност, од негирања до величања и апсолутног веровања. Слични су ставови у многим расправама када је реч о косовском миту.

Присталице смо да се косовском миту да значај и место, јер је он извориште српског идентитета, не само на Косову и Метохији, већ целог српског бића. То није једноставно нити увек лако потврђивати, јер, како би рекао Јован Делић, „косовски завјет не нуди ни

посластице, ни шаргарепе, ни бољи живот – ништа од овоземаљских предности, а ваља живјети на земљи“ (Делић 2018: 54).

У креативној слободи као писац, а што се приписује времену, психосоцијалном и литерарном искуству, издваја се Данило Николић. Чести разлог оваквог поимања Николићеве реторике је и спремност да се композиционо и тематски поигра, оживљавајући то „уметничко наслеђе“ кроз иронију, кроз свакодневну обичност као нову књижевну перспективу.

Николићев стил је модеран; његов однос према чину писања потврдио је ону наведену тезу о, у извесном смислу, слободном, надреалном или иреалном а доживљеном осмишљавању стварности када се говори о Косову и Метохији као завичајној теми. Анегдотска структура Николићевог дела доминира начином приповедања, чинећи негде доминантније слике но што се очекује од поруке дела. Једноставност а сложеност наративности Данила Николића откривају се онда када се у фрагментима и у наговештају наслућују садржаји, често дати као аутобиографске сличице. Изводи из телефонских разговора, из писама, снова, као исечци из живота, не спадају у класичну приповедачку структуру, мада ће велики број тумача бити јединствен у ставу да је прича Данила Николића добро обликована. Готово савршено.

На граници између породичне егзистенције и егзистенције заједнице, трајући за различитим видовима личне слободе у општем трпљењу, јављају се различите интерпретације о завичају као усуду и завичају као јединој срећи и бесмртном жртвовању. Код Данила Николића појединачно се јавља као актер, а код Григорија Божовића појединац је више лице колектива. У томе ће се видети да су у питању две различите наративне стратегије двојице најзначајнијих представника косовскометохијске драме у временима иза нас или са нама, Григорија Божовића и Данила Николића.

1.2. ПРЕДМЕТ, ЦИЉ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Бројне су теме и мотиви који се преплићу у делима Григорија Божовића, писца с почетка 20. века и Данила Николића, савременог српског писца, чији су косовско-метохијски трагови као ране или поетска изворишта обележили читав један век. То не потврђују само топоси, мада и они улазе у корпус казивања о себи и другима око себе. За време у којем је своју литерарну преокупацију креирао Божовић то је била новина, без обзира што је активно бележио атмосферу испуњену сукобима, искључивостима, међунационалном мржњом. Инспириран завичајем, проговорио је о косовско-метохијском свету, иза којег се отварају простори за литерарни догађај, најпре, а потом простор због којег се ствара књижевни суд и естетско усмерење. Иако је реч о слици прошлости, разлике између те мале дистанце о којој говори Божовић и вишедеценијске о којој пак пише Д. Николић, видне су и са другачијим поетичким позиционирањем готово истог света. Оно што је очигледно, а што се код појединих савремених писаца могло наслутити, јесте не негирање традиције и тог света који као да је одваљен од касног средњовековља. Такође, и став према фаворизацији исте разликује се. Код Николића традиција је неодвојива од јединке или обрнуто, док је Божовић мноштво и читаву заједницу осликавао унутар њених норми. То да традиција сачињава поредак код оба писца о којима је реч значи да се изједначује са непролазним вредностима.

Читање дела Данила Николића који је стваралаштвом обележио другу половину 20. и почетак 21. века упућује на ново сагледавање дела Григорија Божовића. У том преплитању косовско-метохијског света и косовско-метохијске стварности наговештава се извесна пуноћа као надградња, упркос ризику дескриптивности који у највећем броју случајева мами аутора и сам след/ток догађаја или ситуација, ангажованости и одређења. Искуствено и имагинативно, документарно и анегдотско приказивање Косова и Метохије, код ових се ствараоца перманентно обнавља.

Циљ истраживања јесте свеобухватна обрада дела Григорија Божовића и Данила Николића, током које би посебна пажња била посвећена тумачењу и упоређивању разлика и одређених специфичности дела ових аутора, као косовско-метохијских сликара „међа између двају сазнања и схватања“. Нарочито би се компаративно сагледало оно што допуњава документарну и фактографску категорију писања код оба писца, мислећи се најпре на уверљиво грађење ликова и ситуација, али изнад свега на јединствену уметничку вредност. Потврдило би се виђење да се код Божовића границе углавном крећу око простора Старе Србије, осим путописа у којима је проширио свој топос. Он описује становнике Косова и Метохије, међу којима, осим Срба и Албанаца (Шиптара), наводи Личане, Војвођане, Црногорце, Колашинце и друге досељенике и мештане, док се Данило Николић више фокусира на однос Срба и Албанаца, сврставајући често под Србима остали неалбански живаљ. Детаљно би се анализирали готово архетипски сукоби између два народа. У Божовићевим приповеткама и путописима износи се верна слика зверстава, као, нпр: „ћерка стрељана пред оцем и мајком“, „прошеница драна до последњег даха; кмет варен у котлу, стрељани свештеници које су вуци разнели, породице где је само једно остало да чуда прича“. У делу Данила Николића осећа се тежња ка помирљивом и заједничком животу, донекле са примесам хуманистичког идеализма, својствено времену и идеалима друштва и појединца.

Разматраће се питање односа писаца према својем и туђем. Обредност, верска и културолошка подељеност, фолклорно наслеђе, митологија, историја, сукоби и изузеци чине основ за Божовићев однос и према својем и туђем.

У раду ће се указати на стилске сличности и разлике које су се тицале описивања како ликова тако и атмосфере у којима се ови прозаисти и завичајци препознају не само у матичној књижевности и култури. Детаљном анализом сагледаће се однос имплицитне и експлицитне поетике, однос према друштвено-историјским збивањима, али и интертекстуалне везе. Како је тема рада везана за простор, на почетку ће се дати и краћи приказ најновијих тенденција у проучавању хронотопа.

Када су у питању резултати истраживања, настојаће се да се савременим научним приступом расветле питања на која се у досадашњим тумачењима није довољно обраћала пажња. Стогодишњи размак између Божовића и Николића даје особену драж изазову о сличном или различитом ставу у односу према стварности о којој су писали. Аргументовано, помоћу постављених хипотеза, примењених анализа и постигнутих закључака указаће се на битност иновирања или откривања теме о Косову и Метохији као значајне меке у савременој српској књижевности и науци о књижевности. Имајући у виду митопоетски простор који се убрзано мења и нестаје сплетом политичких, историјских, културолошких, економско-социјалних и других условљености, у раду би се представила најновија истраживања која су резултат тумачења са различитих аспеката.

Велика пажња биће посвећена основним текстовима али и литератури која се бавила овим или сличним проблемима и овим ауторима. Главни акценат истраживања биће усмерен ка критичкој анализи и сагледавању наративног синхроног и дијахроног дискурса, поетолошких текстова, студија и приказа, документарне прозе. Део времена и простора биће посвећен обради оригиналних дела, верзија тих дела, аутопоетичких исказа и објављених извора. Уз то, користиће се и други доступни подаци из научних часописа и чланака, разговора и интервјуа са ауторима и досадашњим истраживачима. Дескрипцијом и редескрипцијом функционално би се сагледало укрштање историје и фикције. Парцијалним и комплексним проучавањем отвориће се простори за нова читања и нова проучавања ових дела.

1.3. ЖИВОТ И ДЕЛО – ГРИГОРИЈЕ БОЖОВИЋ И ДАНИЛО НИКОЛИЋ –

Григорије Божовић рођен је у Придворицама, у Ибарском Колашину, 15. новембра 1880. године, у угледној породици нахијских кнезова и свештеника. Основну школу завршио је у Колашину, Богословско-учитељску у Призрену, а Духовну академију у Москви. Био је предавач у Призренској богословији и у Битољу. За време Првог светског рата био је интерниран у логор у Мађарској (Нежидер). Био је народни посланик и један од сарадника листа *Политика*. Период до краја Другог светског рата провео је у Пљевљима.¹ После ослобођења Божовић је ухапшен и стрељан у Београду, 4. јануара 1945. године, под оптужбом да сарађује са четницима и Италијанима.

Прве радове објавио је 1904. године у београдском часопису *Нова искра*, као студент завршне године на московској Духовној академији, а последње у *Политици*, само три дана пре бомбардовања Београда априла 1941. године (Јевтовић 1996: 9). Између та два датума настало је Божовићево обимно и разуђено дело, са паузом дужом од једне деценије због националног ангажовања у Старој Србији и Македонији, учешћа у балканским ратовима, окупације Србије и робије у Нежидеру у Првом светском рату, ангажмана након рата и посланичког мандата у Уставотворној скупштини новостворене Краљевине СХС.

Објавио је велики број приповедака у многим листовима и часописима: *Цариградском гласнику*, *Српском књижевном гласнику*, *Голубу*, *Србобрану*, *Мисли*, *Новој искри*, *Делу*, *Гласнику*, *Венцу*, *Политици*.

Објављене самосталне књиге приповедака: *Из Старе Србије*, „Мала библиотека“, Мостар, 1908; *Приповетке*, „Народна мисао“, Београд, 1924; *Приповетке I*, Српска књижевна задруга, Београд, 1926 (редовно годишње коло и орнамент плаве библиотеке), *Робље заробљено*, Геца Кон, Београд, 1930; *Тешка искушења*, Геца Кон, Београд, 1935; *Под законом*, Геца Кон, Београд, 1939; *Неизмишљени ликови*, Геца Кон, Београд, 1940. Последњу, осму збирку Приповетке II, објавила је Српска књижевна задруга 1940. године, поново у „плавом колу“, „као избор из приповедачког дела класика српске приповетке“ (Јевтовић 1996: 10). Када се узму у обзир и приповетке расуте по књижевној периодици и у *Политици* добија се број од преко две стотине приповедака.

Путописна проза: *Узгредни записи*, Београд, 1926; *Црте и резе*, Београд, 1928; *Са седла и самара*, Београд, 1930; *Урезане истине*, Београд, 1930; *Чудесни кутови*, Београд, 1930; *Два дана по Грузи*, Београд, 1933.

На жалост, након његовог стрељања 1945. године па све до 1989. године и ангажовања Гојка Тешића, наступила је не само физичка и морална, него и ликвидација

¹ У обимној студији *Између Велике Албаније и окупираних Србије. Нови Пазар, Тутин Ибарски Колашин (1941–1944)* историчар Милутин Живковић пише: „Територија Ибарског Колашина је 1941. године заузимала простор од око 300 км² у горњем току реке Ибар – од села Рибариће до Косовске Митровице. Овде је живело 7400 Срба, који су били распоређени у 44 насеља Беримске и Радичпољске општине. Српска колаборациона влада је располагала са подацима да у Колашину има 51 српско село, са чак 10.000 становника. На овом простору је било и доста избеглица из Пећи и Клине. [...] Према Бечким уговорима већи део Ибарског Колашина је припадао италијанској окупационој зони, где је прикључен Дреничкој потпрефектури (центар у Србици) Пећке префектуре. [...] Према једном реферату, урађеном за високог функционера Недићеве владе Цеку Ђорђевића, као српски центар на овом простору је означено село Придворице са фамилијом Божовић на челу. Ибарски Колашин је својим географским положајем и структуром становништва представљао својеврсну брану између Арнаута са Косова и Метохије и муслиманског становништва у источним деловима Старог Раса“ (Живковић М. 2018: 80).

Григорија Божовића као писца. Последњих тридесет година српска књижевна и научна јавност покушава да надомести пропуштено време штампањем његових дела, организовањем научних скупова, монографским публикацијама. Установљена је награда за књижевност која носи његово име, као што његово име носе улице, школе, културне и образовне установе и манифестације...

За илустрацију ће се навести неколико наслова који сведоче том замаху у интересовању за Божовићево књижевно дело. Јордан Ристић 1994. године публикује свој магистарски рад *Путописна проза Григорија Божовића*, потом је Миленко Јевтовић 1996. године објавио прву комплетну студију *Личност и дело Григорија Божовића* у две књиге, приредивши на тај начин своју докторску дисертацију; 2011. године Весна Годоров је на Универзитету у Новом Саду одбранила докторску дисертацију *Деконструкција националних карактера у стваралаштву Григорија Божовића*, а 2012. Јасмина Ахметагић објављује значајну студију *Невидљиво збивање: православна духовност у прози Григорија Божовића* (Институт за српску културу Приштина – Лепосавић). Истраживачима је од користи и *Библиографија радова о Григорију Божовићу* коју су објавиле Јована и Снежана Бојовић (Институт за српску културу Приштина – Лепосавић), у којој се налази 375 библиографских јединица (до 2016. године, дакле, до тренутка објављивања). Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици до сада је организовао три научна скупа посвећених овом аутору – 2006, 2016. и 2021. године. Приређени зборници са ових скупова и несмањено интересовање за мултидисциплинарним приступом у проучавању дела Григорија Божовића доносе најновије увиде и сазнања, окупивши на једном месту значајна имена не само српских проучавалаца.

У првом зборнику са научног скупа одржаног 2005. године под називом *Језик и стил Григорија Божовића* а који је објављен у издању Филозофског факултета у Косовској Митровици и Културног центра „Стари Колашин“ у Зубином потоку дата су истраживања научника и истраживача на пољу језика и стила Григорија Божовића. Значајан број прилога говори, између осталог, о функцији дијалекта у прози Григорија Божовића, о језичким јединицама оријенталног порекла у приповеткама Г. Божовића, о естетици дијалекта, елементима свештеног језика, функцији симбола, личним именима, лингвистичким особеностима прича и путописа, реторици Григорија Божовића...

Григорије Божовић, иако временом живота и рада припада модерној концепцији, по тематици приповедака и путописа припада ранијим стилским и књижевним епохама, реализму, пре свега, а носи и романтичарску оријентацију. Заправо, он је изданак тремеђе тога времена, те се све три опције могу пронаћи у његовом обимном прозном делу. По традицијском усмерењу та компонента га помера у ранија времена и усмерења, а по стилу и језику он пробија традицијске школе, улазећи у ново доба. Скерлић га је у својој *Историји нове српске књижевности* третирао у контексту реалистичке књижевности (Скерлић 1953: 427–428), док Предраг Палавестра (1995: 385) пише: „прва Божовићева књига (*Из старе Србије*, 1908) представила је српској књижевности писца ретких способности, сигурном у реалистичком поступку и вештог у приповедању, писца са развијеним смислом за фабулацију и психолошко оцртавање ликова“. Скерлићева реакција узима се као позитивна промоција Божовићевог књижевног рада, за разлику од Милана Богдановића који има два опречна става о Божовићу, у којима се назире време тадашње друштвене стварности и идеологије, те се могу и оправдати такви ставови. „Григорије Божовић“, писао је Богдановић, „умео је да застане пред свом том трагиком. Он је видео у њој неколико дубоких проблема разлике у расама, провалије међу верама, националне мржње, као и однос у једноверним и једноименим племенима, сав онај неумитни патријархални живот са његовим крвавим законом освете и чудном архајичном крутошћу у породичној и социјалној психологији“ (Богдановић 1952: 358).

Потоње писање о делу Григорија Божовића мењало је курс, богатило критичарским пером суштину и његове приче и његовог језика, али и његове улоге у књижевности са

Косова и Метохије и целе земље, јер су се границе препознатљивости овог писца врло брзо шириле. Милорад Јеврић у своме раду у том смислу истиче Миленка Јевтовића који је одбранио докторску дисертацију о Божовићу, што је био и остао својеврсни научни подухват. Јеврић истиче и рад приређивачког тротомног избора Божовићевог дела који је приредио Гојко Тешић, а кога наводи и потврђује да је дао многе битне тезе о Божовићу, најпре да је „Григорије Божовић мајстор *реалистичког писма*, изузетан стваралац у оној групацији коју нови историчари обележавају одредницом *регионалисти*; један је од највећих и најбољих писаца тзв. документаристичке прозе“ (Тешић 1990: 280). Јеврић наводи да је „Божовић имао високо развијену теоријску свест о значају стила и језика у књижевности. То видимо у неколико експлицитних исказа датих новинарима. Он је идентификовао литературу са њеним стилем и језиком (да је *литература слика, стил и реч*, прим. С. М. М). О језику је оставио и неколико других изјава и бележака. У једној својој краткој аутобиографској белешци (молби) каже да је од страних језика савршено знао руски, а да се солидно служио турским и арнаутским. На страницама његових књига има доказа коришћења и других језика: мађарског, румунског, грчког, немачког и циганског. Такође је и веома вешто користио све локалне говоре крајева кроз које је пролазио за карактеризацију својих ликова. У томе је испољио необично вешт дар, те његове личности нису само особене по својим поступцима и размишљањима, по својим осећањима и идејама, него и по начину говора, по богатству и разноликости речи у личном вокабулару“ (Јеврић 2006: 21).

Маринко Божовић у тексту „Језик рода мога“ пише о језичким, стилским, дијалекатским и осталим карактеристикама у приповеткама и путописима Григорија Божовића, дајући слику „православаца, Срба, Арнаута, потурица и качака“ (Божовић 2006: 25). Маринко Божовић истиче да приповетке Григорија Божовића „представљају особену ризницу богатог народног говора из времена прошлог и времена ауторовог. Тешко је наћи страницу из које тај говор не приказује своју експресивну и епску вредност. Присутни су народски, архаични изрази, запретани и разгнута покрајински фразеологизми, па варваризми, првенствено турцизми, албанизми, дијалектизми и др. оплемењени и ослобођени локалног баласта и провинцијске учмалости. Писац им дарује нове нијансе у складу своје наративне контекстуалности. У своје приче уграђује, *садева*, најразличитије обрте, узречице, биране речи из жаргона, топониме, делове давно заборављених клетви, поруке, изразе маловарошанина и одговарајућих еснафских групација, лексема о заборављеним предметима, одећи, деловима и предметима који су давно ишчезли из употребе У причама из његове прве фазе разигравају се речи сковане по закономерности простонародног говора“.

Да дијалекат сам по себи има поетичку функцију, знамо по многим писцима чије је дело, између осталог, и због тога постало и остало непревазиђено, попут дела Борисава Станковића, Стевана Сремца, Драгослава Михаиловића, Слободана Џунића, Матије Бећковића, Мирослава Цере Михаиловића... Дијалекат чини српску књижевност потпунијом, а и реалистичнијом, дајући јој, осим књижевноуметничке и друге вредности: историјске, фолклорне, психолингвистичке, етномузиколошке... Даница Андрејевић упућује на употребу дијалекта и код Манојла Ђорђевића Призренца, Зарије Поповића, Анђелка Крстића, Илије Вукићевића поредећи Божовића са Кочићем, тј. називајући га косовским Кочићем. „Трагичан положај српског живља и крваве догађаје на Косову“, пише Д. Андрејевић, „Божовић изражава адекватним језичким дијалекатским средствима, као регионални израз универзалних проблема“ (Андрејевић 2006: 58).

У Зборнику се, између многих текстова издваја и текст Милоша Ђорђевића, у којем он пише да код Божовића „бинарна опозиција *свој-туђ* није најпрецизнија. Боља је филозофска формула: *Ми и други*. Проблем је у томе што на Косову и Метохији хиљаду година трају сукоби међу народима и цивилизацијама, Истока и Запада [...]. Према Србима и православљу постојало је и постоји негативно одређење код других балканских народа,

па и европских. Они су: раја, пасја вера, фукара, каури, власи...“ (Ђорђевић 2006: 65) Целовитост слике Божовићевог дела види се и у радовима: Мирјане Бечејски, Вукашина Баћовића, Вука Крњевића, Владимира Цветковског, Драгомира Костића, Драшка Дошљака, Валентине Питулић, Николе Цветковића, Љубомира Зуковића...

Било са које да се димензије сагледава стваралаштво Григорија Божовића, оно у овом зборнику доноси богат мозаик тумачења језика, добре приче, ситуације и аутентичних јунака, као што износи проблеме о којима је Божовић писао, попут односа језика и националног питања, те питања која су се појављивала у давној прошлости или у новијим временима. По томе се чини да је Григорије Божовић писао у вишевековном интервалу, не престајући да обнавља и актуализује, буди и јача старинске а сталне теме и проблеме.

Доминантан је и до сада најцитиранији зборник *Поетика Григорија Божовића* из 2016. године (Косовска Митровица, Филолошки факултет Универзитета у Приштини) који је у тексту дисертације заступљен у доброј мери. Њега обогаћује велики број значајних аутора и, такође, велики број радова који осветљавају дело Григорија Божовића, ситуирајући га на високо место у српској књижевности. Зборник је објављен после научног скупа, а поводом 135 година од рођења и 70 година од смрти Григорија Божовића. Преко педесет стручњака из Србије, Републике Српске, Белорусије, Црне Горе учествовало је у овом пројекту и осветљавало дело писца, дајући му место које му припада, али и наговештавајући да овим није завршено трагање и ново читање Божовићевог дела, што ће и потврдити Зборник који је објављен пре годину дана.

Тај нови зборник је *Етика и естетика Григорија Божовића* објављен је 2021. године у издању Филозофског факултета у Приштини и Културног центра „Стари Колашин“ у Зубином потоку. Настао је поводом 60 година од оснивања Филозофског факултета у Приштини, 140 година од рођења и 75 година од смрти Григорија Божовића.

О значају Божовићевог дела писали су многи књижевни истраживачи и тумачи, сагледавајући дело великог писца српске међуратне књижевности са више аспеката, пишући о његовим приповеткама и путописима, осветљавајући многе детаље из његове биографије, његов наставнички рад у Призрену и Битољу; живот и рад у Москви и Дубоком Потоку... Многи су видели његове вредности у различитим сегментима културног, уметничког, друштвеног и политичког живота. У зборнику *Етика и естетика Григорија Божовића* као новина се први пут проговорило о Божовићевој одбрањеној докторској дисертацији на Московској духовној академији 1905. године. Дисертација је до ових дана била као документ на руском језику у Москви, а преведена је и објављена 2020. године у Нишу, у Међународном центру за православне студије. Божовић је у својој дисертацији дао преглед дела Светог Саве, до тада најстудиозније приказано, а на овом месту ће се навести један илустративан одломак :

„У Кареји је био потребан типик и нема никог другог ко би био спреман да га напише, те се Сава прихвата посла; у Хиландару је неред, потребан је устав – Сава ће и њега написати, итд. Из тога следи да је он писао према потребама времена и ако је он поред свега тога стигао још да буде и оснивач и главни стваралац црквене књижевности, те да буде испред свих на том пољу, то онда може да послужи као најбољи доказ његове величине и ширине његовог духа.“ (Божовић 2020: 221–222)

У наведеној монографији Божовић је из многих углова сагледао стање цркве и државе из времена Светог Саве, али и касније, до свога времена, проговоривши о недостацима у српској историографији, цркви и држави. У дисертацији, сада монографији, изнад свега се осећа особени дух Григорија Божовића, види се његова политичка и филозофска мисао, али и филолошка и теолошка. О књизи која је после скоро сто година

доступна данашњим нашим читаоцима и о таквом приступу лику и делу Светога Саве, тек ће се говорити и писати.

У зборнику *Етика и естетика Григорија Божовића* тумачи се трагика у делу Григорија Божовића, унутрашњи свет његових јунака, нарочито жена. Говори се о обредима и обичајима у његовом делу, о духовницима и храмовима; о значају Божовићевог дела које би, заступљеном у настави, било драгоцено за морално и естетско васпитање младих; о микростилистичким и макростилистичким поступцима у приповедној прози, укључујући психолингвистичке моменте; о ономастици, примарним облицима у нарацији, о глаголским временима; о семантичности његових речи; о слојевима лексике материјалне културе и многим још темама. Презентован је вишеслојни опус Григорија Божовића, а све у једном циљу: да се расветли живот српског народа на Косову и Метохији, Јужној Србији, Црној Гори, Херцеговини и Лици. Овим се отвара могућност новог и другачијег поимања Божовићевог дела и самог Божовића, као једне од незаменљивих жртава политичке идеологије. О овим и другим темама писали су, између осталих: Драгиша Бојовић, Александра Косић Тмушић, Александра Новаков, Александар Новаковић, Мирјана Бојанић-Ћирковић, Милош Ковачевић, Урош Шешум, Милорад Јеврић... Милорад Јеврић пише о Божовићу и Анђелку Крстићу, о сличностима двојице најбољих старосрбијанских писаца. Као што знамо, о њима је међу првима писао Јован Скерлић који је нарочито истицао њихов приповедачки рад, Божовићев путопис и Крстићев роман (Скерлић 1953: 427–428). Јеврић наводи да:

„Оно што повезује животне и стваралачке путеве Божовића и Крстића у једну целину јесу исте или готово сличне друштвене, историјске, па и географске особености које су се и те како уткале у њихова дела. Обојица рођени на просторима Старе Србије, која је тада још била под турском влашћу, они су са радошћу дочекали 1912. годину и коначан одлазак Турака са ових простора. Уследио је потом трагичан сукоб са Бугарима (1913), а онда су велика збивања у току Првог светског рата довела до великих преокрета и створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1918), те су се Косово и Метохија, заједно са Македонијом, нашли у истој држави која је имала изгледа да буде довољан и повољан државни оквир за већину Јужних Словена. И Крстић и Божовић почињу да озбиљније делују и књижевно стварају у заједничком државном окружењу, борећи се за исте националне и социјалне идеале. Божовић више за националне, а Крстић ипак више за социјалне, што их унеколико чини поетички различитим. Како су и Божовић и Крстић велики део својих живота провели под турском окупацијом, то је резултирало да је значајан део њихових приповедака посвећен антитурском систему и борби народа за ослобођење“ (М. Јеврић 2021: 82).

Осим Јеврићевог поређења двојице Старосрбијанаца из истог времена, Мишо Дошлић (2021: 99) износи поређење између Григорија Божовића и Милицава Савића, ново за данашње читање, о заједничком им рашком простору о којем су писали (Савић у књизи *Долина јоргована*). За Дошлића су уметничке доминанте код Божовића ликови, а код Савића сами су објекти књижевни ликови који приповедају историју краја и народа; у раду такође истиче карактеристику путописне прозе двојице српских мајстора приче, уметнички распоређене у различите жанровске облике, чиме се обогатио *путописни полиморфизам* у српској књижевности.

Осим зборника *Етика и естетика Григорија Божовића*, као актуелност се истиче и прва докторска дисертација која се бави лингвостилистичком анализом Божовићевог дела одбрањена почетком 2022. године на Филолошком факултету у Београду – Јована Бојовић докторирала је са темом *Дијалекатска улога претерита у књижевном тексту Григорија Божовића*.

Другачији су животни пут и књижевна рецепција другог писца чије се дело у дисертацији анализира, Данила Николића. Другачији су животни пут и књижевна рецепција другог писца чије се дело у дисертацији анализира, Данила Николића. Данило Николић је рођен 2. фебруара 1926. године у Сплиту. Отац Спасоје Николић био је службеник Банске управе у Сплиту, а Кристина, домаћица, рођена у Боки Которској. Његова породица се сели за Витомирицу код Пећи, где је Николић провео детињство и младост, до свршетка средње школе. Сарадник листа *Јединство* постао је још као средњошколац. Николић је завршио Правни факултет у Београду. Писао је и објављивао приче по многим листовима и часописима још као студент. Рано је био запажен као добар приповедач. Добијао је многа признања за своје књижевне прилоге, што је био један од разлога да почне са радом у Радио Београду, где ће провести цео свој радни век. Био је новинар, уредник за књижевност и културу, уредник-драматург Драмског програма. Преминуо је 6. фебруара 2016. године.

Своју прву књигу, збирку приповедака *Мале поруке* објавио је 1957. године. У њој ће се као тема јавити Метохија коју ће потом, у каснијим делима отворити за читаоце и направити особену поетику. После дуже паузе, објављује наредне три књиге: *Списак грешака* (1976), *Списак заслуга* (1981) и *Проветравање владара* (1984). Праву прекретницу у његовом раду представља 1989. година и појављивање првог романа *Власници бивше среће*. Роман је врло брзо препознат као јединствено дело које до данас није престало да буде изазов и за читаоце и за тумаче књижевности. *Власници бивше среће* изабрани су у десет најбољих романа деценије (1982–1992). Са наредним романом *Краљицом забаве* наставља се популарност и интересовање за дело Данила Николића. За *Краљицу забаве* добио је значајне награде: Нолитову награду, награду „Борисав Станковић“ и награду „Бранко Ћопић“. Како је једна од бенефиција награде „Борисав Станковић“ и штампање књиге (у елитном колу библиотеке „Стари дани“), тако је и Николић пре наредног романа 1997. године објавио још једну збирку приповедака – *Улазак у свет*. Потоњи роман *Фајронт у Гргетегу* овенчан је НИН-овом наградом 1999. године. Затим следе романи: *Фото-керамика господина Цебаловића* (2000), *Јесења свила*, за који је добио награду „Меша Селимовић“ 2001. године, *Мелихат из Глог* (2005), *Коректор* (2009) и *Списак будућих покојника* (2012). Николић је објавио је и антологију *Последње приче писане руком* (1986).² Превођен је на многе светске језике и заступљен је у бројним антологијама.

Без обзира на реакције великог броја критичара које су се јавиле већ са првом објављеном књигом, Данило Николић се с великом пажњом освртао на утиске књижевних критичара млађе генерације након првог романа *Власници бивше среће*, међу њима посебно истичући улогу Радивоја Микића, као и Михајла Пантића.

Осим мноштва приказа и критичких текстова у разним листовима и часописима (библиографија броји преко три стотине одредница), у Трстенику је 2000. године одржан научни скуп *Савремена српска проза* посвећен Николићевом делу. У зборнику радова објављених после скупа нашли су се текстови Марка Недића „Тачке препознавања у прози Данила Николића“, Радивоја Микића „Прича и облик – поглед на романе Данила

² Осим наведених, Данило Николић је добитник награде „Стеван Пешић“ за 2007. годину, награде „Вељкова голубица“ за целокупно приповедачко дело 2009. године, као и „Златног крста кнеза Лазара за животну дело“ 2004. године, која свакако заузима посебно место и значај.

Николића“, Радована Белог Марковића „Данило“ и аутопоетички текст „Учење, учитељи и оцене“. Деценију потом, 2010. године уприличен је још један скуп „Књижевни портрет Данила Николића“ на *Вељковим данима* у Сомбору, а радове у зборнику објављеном наредне године имају Марко Недић („Приповедач Данило Николић“), Мило Ломпар („О мајстору приповедачу“), Драгољуб Д. Гајић („Причање Данила Николића о деци и за децу“). Писац је, за време свог живота, сведочио и настајању две монографије о његовом делу – прва је књига *Књижевне утопије Данила Николића* Милоша Ђорђевића (Агора, Зрењанин, 2010), а друга такође обимна студија Миладина Распоповића *Приповедна поетика Данила Николића* (Јасен, Београд, 2013). Милош Ђорђевић доноси систематски увид у Николићево дело, полазећи од приповедачке прозе, преко романа до аутобиографске прозе и судова критике. Истражен је нарративни поступак на сва три фона (приповетка, роман, аутобиографска проза и аутопоетички коментари), маркирана Метохија као утопија простора и/или времена, дат пресек критичарских запажања; на крају је наведена и селективна библиографија Данила Николића. Миладин Распоповић је за предмет свог истраживања узео Николиће приповетке и анализу поделио у четири поглавља (Иманентна поетика *Малих порука*, Експлицитна поетика после *Малих порука*, Иманентна поетика од *Повратка у Метохију* 1973. године и Интертекстуалне референце). Николић је доживео да буде присутан и на одбрани прве докторске дисертације о његовом делу – *Поетика романа Данила Николића* Јелене Булајић на Филолошком факултету у Београду, 2014. године.

Да интересовање о стваралаштву овог писца не јењава ни после његове смрти, говори и зборник *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића* који је Михајло Пантић приредио 2016. године, штампан у библиотеци „Врхови“, у оквиру пројекта Библиотеке града Београда. Овај зборник, конципиран као својеврсни омаж приповедачу, доноси сведочанства пријатеља-писаца (Стевана Раичковића, Мирослава Јосића Вишњића, Радована Белог Марковића, Васе Павковића, Мирослава Цере Михаиловића, Михајла Пантића), као критичких гласова (осим Радивоја Микића, Марка Недића и Милана Радуловића, ту су имена и младе генерације критичара попут Јелене Булајић, Миомира Гавриловића, Николе Маринковића и Сена Михаиловић Милошевић).

Објављене збирке приповедака: *Мале поруке*, Омладина, 1957; *Повратак у Метохију*, Слово љубве, 1973; *Списак грешака*, Слово љубве, 1976; *Списак заслуга*, Српска књижевна задруга (СКЗ), 1981; *Проветравање владара*, СКЗ, 1984; *Улазак у свет*, Књижевна заједница „Бора Станковић“, Врање, 1997, друго издање: Нолит, Београд; Графопромет, Рума, 2000.

Изабране приповетке: *Повратак у Метохију*, Јединство, Приштина; СКЗ, Београд, 1991; *Проветравање владара*, Просвета, Ниш, 1997; *Хроника метохијске вароши Пећ у десет слика*, НИЈП Панорама, Приштина – Београд, 2006; *Приче из мојих романа*, Агора, Зрењанин, 2008; *Списак званица*, Књижевна задруга СНВ, Подгорица, 2010; *Друго одело*, „Вељкови дани“, Сомбор, 2010.

Романи: *Власници бивше среће*, Народна књига, 1989, друго издање: Нолит, 2000, треће издање: Политика/Народна књига 2005; *Фајронт у Гргетегу*, Нолит, 1998, друго, треће и четврто издање: Нолит, 1999, пето издање: Народна књига, 2002; *Фотокерамика господина Цебаловића*, Филип Вишњић, 2000; *Јесења свила*, Народна књига, Београд, 2001, друго издање: Народна књига, 2002, треће издање: Вечерње новости, 2003; *Мелихат из Глог*, Народна књига, Београд, 2005; *Коректор*, Завод за уџбенике, Београд, 2009; *Списак будућих покојника*, СКЗ, Београд, 2012.

Хронике и записи: *Велика празна река*, Народна књига, Београд, 2003; *Прах за позлату*, Народна књига, Београд, 2005; *Црта за сабирање*, Политика – Народна књига, Београд, 2006; *Једна упорна успомена*, Вукотић медиа, Београд, 2014.

Књиге за децу: *Пут за пријатеље*, Младо покољење, 1966; *Неко сат а неко будилник*, БИГЗ, 1979; *Они су волели срне*, СКЗ, 1979; *Дивљак у мрачној шуми*, Нолит, Београд; Српска књига, Рума, 2001; *Најбољи деда на свету*, Просвета, Ниш, 2004.

Драме: *Забуне* (по новели „Списак грешака“), монодрама, Београдско драмско позориште, 1978, режија Дејан Мијач; *Власник бивше среће*, Народно позориште Приштина, премијера: 16. октобра 1995. године, режија Борислав Григоровић.

Документарна ТВ драма *Суђење Флоберу*, ТВ Београд, 1971.

Драматизоване приче приказане на Телевизији Београд: *Телеграм*, 1980; *Последња возња*, 1980; *Дневник Невене Никач*, 1980; *Марсенићи*, 1980; *Друго одело*, 1980.

Радио драме за децу: *Свемогући чекић: Велики оркестар*; *Изгубљени реп*; *Звездана киша за једног миша*; *Свечаност на Дунаву*.

Телевизијска игра *Једно обично поподне*.

Антологија *Последње приче написане руком*, Књижевна омладина Србије, Београд, 1995.

Постхумно објављена дела: *Дани без Стевана*, РТС, Београд 2016, приредила Лидија Николић; *Власник трајне среће*, зборник, Библиотека града Београда, Београд, 2016, уредио Михајло Пантић; *Фрагменти о пролазном лудилу*, КОВ, Вршац, 2020, приредила Лидија Николић.

1.4. НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О СХВАТАЊУ ХРОНОТОПА ОД БАХТИНА ДО ДАНАС

„Сваки улазак у сферу смисла врши се само кроз врата хронотопа.“
(Бахтин 1989: 388)

Ваљало би, због устројства теме којом се бавимо, поменути теоријске основе на коме почива и наша анализа. У есеју „Облици времена и хронотопа у роману“ (1937–1938), руски књижевни теоретичар Михаил Бахтин први пут уводи појам који ће, ако тако можемо рећи, усмерити пут нараторолошкој критици. Појмом „хронотоп“, касније додатно разјашњеним у књизи *Питања књижевности и естетике* (1975), Бахтин у најширем смислу именује временско-просторну основу књижевног текста. Хронотоп у књижевности има суштински генерички значај, којим теоретичар дефинише жанровске и генеричке дистинкције.

„Назваћемо хронотоп („време–простор“) унутрашњом повезаношћу (повезаност сама по себи) временских и просторних односа који су уметнички изражени у књижевности“. Идеју хронотопа ће повезати са Ајнштајновом теоријом релативитета, где су време и простор међуповезани. Односиће се и на Кантов концепт простора и времена (а приори према „тренутна стварност“). Хронотоп је „конкретно цело“ где „време се задебљава, постаје телесно, уметнички видљиво; истовремено простор постаје набијен и одговара на кретање времена, заплета и историје“ (Бахтин 2008: 84).

На основу слике главног хероја и како је он конструисан, као и његове везе са аутором, Бахтин проналази под-жанрове: путописни роман, роман искушења, биографски (аутобиографски) роман и билдунгсроман. Позиција хероја у целом делу је, дакле, одлучујући критеријум за одређивање под-жанра.

Концепт хронотопа се временом развио и прерастао иницијалну идеју Бахтина, поставши важан део књижевне анализе.

Хронотоп је генерално виђен као концепт који се првенствено односи на временско-просторне облике спознаје, а затим на представљање ове спознаје или искуства у књижевности (роману). Бахтин види хронотоп као „начин да се разуме искуство, моделирање света“, јер „хронотоп даје ’тло’ за репрезентацију из ког ће наративна ситуација настати, серију темпоралних маркера спојених са просторним карактеристикама, које заједно дају специфичне историјске, биографске и социјалне везе“ (Steinby 2013: 105–115).

Метафором „згушњавање времена“, Михаил Бахтин је изразио потребу за новим појмом, *хронотопом* који укључује и време и простор: „Обележја времена разоткривају се у простору, а простор се осмишљава и мери временом. Уметнички хронотоп одликује се тим пресецањем низова и сливањем обележја“ (Бахтин 1989: 194).

На метанарацијском нивоу, у књигама савремених аутора, то поприма следећи литерарни/естетски облик: „Јер најједноставнији начин да блокирамо чудноватост времена које пролази пред нашим очима јесте да фиксирамо поглед на једно место, да га сведемо на споменике или биљке у саксијама“ (Хазлет 2017).

Мада постоје значајне разлике у разумевању и примени концепта, основа од које се полази јесте да је хронотоп категорија виђења и разумевања ствари, односно да има епистемолошки карактер.

У наставку текста навешћемо нека размишљања савремених тумача књижевности на која наилазимо у странијој литератури, а која помиње Лиса Стајнби (Liisa Steinby) у књизи *Бахтин и његови следбеници* (Steinby 2013).

Родерик Битон (Roderick Beaton) у тексту „Историјска новела: *Леукин и Клитифон* и *Том Џонс*“ каже да хронотоп треба разумети као дистинктивну конфигурацију времена и простора који дефинишу ’стварност’ унутар света у тексту, како је концептуализовано у самом том свету (Beaton 2010).

Сматра се да постоје различити хронотопи за различито виђење света и различите друштвене ситуације; Гари Саул Морсон и Царил Емерсон (Gary Saul Morson, Caryl Emerson) говоре о постојању разлика у квалитету времена и простора, у зависности од различитих друштвених активности и њиховог представљања у различитом времену и простору и по њима је хронотоп „начин разумевања искуства“, као „неодвојиви облик спознаје“ (1990: 367).

Према Фалконеру (Rachel Falconer), у једном роману може постојати неколико хронотопа (Фалконер 2010. године пише о хетерохроном приказу пада код Бахтина, Милтона и Де Лила), а Грахам Печи (Graham Pechey) сугерише 1998. да је за један роман карактеристично да постоји неколико хронотопа, док епски израз има један основни хронотоп (Пруст насупрот *Илијаде*, на пример).

Што се тиче аксиолошке/етичке релевантности хронотопа тиче, Мајкл Холквист (Michael Holquist) у монографији *Дијалогизам: Бахтин и његов свет* каже да „време и простор нису никад само временски и просторни, већ и аксиолошки“, у смислу да имају вредности: „Перцепција никада није чиста; увек се до ње долази у смислу евалуације онога што се перципира“ (2002: 152).

Лиса Стајнби у наставку свог текста оповргава ову идеју, сматрајући да Холквист има „дубоко погрешно схватање“ концепта времена и простора код Ајнштајна и Аристотела и да не прави разлику између акције као етичке категорије и промене као природног догађаја, односно не прави разлику између „догађаја“ као категорије природне науке и Бахтиновог концепта „догађаја“. По њеном мишљењу, интерпретације Бахтиновог концепта од стране Холквиста, Морсона и Емерсона не дају задовољавајући одговор на питање шта је хронотоп у контексту етичког размишљања. Она долази до закључка (и жели да докаже) да хронотоп потиче од Бахтиновог разумевања Гетеовог размишљања о историјској субјективности, да опише у ком смислу се активни субјекат, како је представљен у раној филозофији, налази у центру Бахтиновог приказа различитих врста хронотопа; да расветли улогу хронотопа у формирању жанрова (Steinby 2013: 110).

У наставку текста проблематизује се и Бахтиново схватање хронотопског виђења ствари: Бахтин хронотопско виђење ограничава на сферу људске акције и не односи се на начин на који се перципира објекат. Он такође наводи да је време важнија компонента хронотопа – хронотоп пружа прави тренутак у времену и простору за људску акцију, али сама акција се користи временом да би постала стварност. Насупрот овим ставовима, Стајнби сматра да хронотопско време је време и место за људску акцију, посматрање како су облици потенцијалне акције повезани са одређеним врстама простора.

За аутора теорије хронотопа је, као што је познато, и језик ван књижевности фундаментално хронотопски. По њему се свет у роману приказује временски и просторно структуриран на специфичан начин у односу на могућности људске акције. Оно што јунак

може или не може да уради не потиче само од његове воље / воље аутора, већ је ограничено хронотопом у ком се догађаји одвијају. Наравно, још увек се ради одабир – и он је етички вреднован према одабиру – али спектар одабира је ограничен хронотопски.

Хронотопи дају ликовима одређени простор и време за могуће радње, што је условљено местом и друштвеном ситуацијом, али ипак оставља слободу етичког избора; хронотопи нису категорије спознаје, већ могућности људског деловања.

За истинску хронотопску имагинацију потребно је, како истичу Морсон и Емерсон, да се време схвати у вези са специфичним местом, а место као засићено историјским временом (Morson, Emerson 1990: 416–417).

На крају овог одељка навешћемо и, по нама, једну од најбољих анализа савремених тумачења теорије хронотопа. У тексту „Хронотоп – седамдесет година касније“, Владимир Гвозден каже: „Хронотоп би, дакле, требало да буде оптика за рендгенско читање текстова и њихових сила у култури и друштву из којег потичу [...]“ (Гвозден 2008: 180). Аутор закључује да се теорија хронотопа, као вредна књижевна теорија, у најбројнијим случајевима примењује шаблонски, да је реч о „пуким труизмима“ који се најчешће свде на тематско-мотивску анализу. Изостаје, како овај критичар тврди, трагање за конструктивним принципима приче, за односима између сужеа, ликова и представљеног времена и простора у причи.

II

2.1. КЊИЖЕВНОСТ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ У КОНТЕКСТУ РЕГИОНАЛНЕ КЊИЖЕВНОСТИ

(Може ли се књижевно остварење писаца са Косова и Метохије сагледавати као непристрасно)

„О чему би то српски писци уопште могли писати него о рату, рат је основно стање неравнотеже овдашње стварности, а тамо где је неравнотежа, тамо је зачетак приче. Јер, тамо где је све у реду, нема се о чему причати. Овде, међутим, већ годинама ништа није у реду.“ (Пантић 1999) Овом језгровитом и надасве потресном сликом писац и књижевни критичар Михајло Пантић у новембру 1999. године одгонета не само литерарну тематику и проблем књижевног стваралаштва, већ проговара и о целокупној српској стварности.

Рат се, назовимо то историјском даташћу, усудом или обичном чињеницом, сматра једном од најпривилегованијих тема у српској књижевности, којој је посвећен непрегледан број поетских и прозних књига. Готово да је пракса да се и периодизације наше књижевности најчешће врше по „ратном принципу“, те се говори о предратној, међуратној и поратној књижевности, „напросто зато што се у историји уобичајило ратно рачунање времена“ (Пантић 1999). Највећим делом наша књижевност 20. века управо обрађује тему рата. Међу мноштвом аутора и књига јасно се могу разазнати две струје – она која тему рата доноси на непосредан начин, нефикцијски описујући ратно искуство, док другој струји рат служи као оквир за фикционализовано грађење новог јунака. Хемингвејева максима о писању као „инвенцији из искуства“ препознаје се у најразноврснијим обрадама ратне тематике код нас.

Ваљало би, најпре, објаснити шта се под овом максимом подразумева? Реч је о тзв. двојном статусу уметничке прозе, у којој су укорењени и пишчево животно искуство и миметичко представљање.

Позната фраза Достојевског да „ништа није фантастичније од стварности“ читава се у „свесно примењеној документарно-дневничкој ауторској стратегији“ (послужимо се синтагмом Драгана Хамовића у раду о С. Раичковићу (Хамовић 2011: 144)³) у појединим Божовићевим приповеткама и превасходно у путописима, а најочигледније у самом приповедачком поступку Данила Николића.

Иако ван нашег фокуса остају дела која се баве непосредно ратном тематиком⁴, обојица говоре о узурпираности једног дела наше територије, као и о својеврсном продуженом ратном „дејству“, те вишевековној борби за очување државе, нације и језика.

³ Хамовић 2011: Драган Хамовић. „Стеван Раичковић – лиричар међу чињеницама, документима и цитатима“. *Књижевна историја*, год. 43, бр. 143/144, 139–158.

⁴ Радња романа *Фајронт у Гретегу* (1998) Данила Николића, иако смештена у месец октобар 1990. године, дакле у предратно време у којем су се и те како осећале тензије које су довеле до распада некада заједничке државе, ипак не говори отворено о рату. „Психолошко-идеолошки аспект предратног времена сасвим јасно је наговештен у роману ауторитарношћу једног од његових књижевних јунака. Он се непосредно не појављује у актуелном времену приче романа, али она је тако организована да врло речито говори о догматском и тоталитарном времену које је омогућавало ауторитарно понашање таквог лика с позиције власти и идеологије које су заправо и узроковале доцнија ратна збивања“ (Недић 2006: Марко Недић. „Тема рата у савременој српској прози или превладавање наративне дистанце“, *Књижевни сусрети Савремена српска проза*, бр 16, Ур. В. Вукашиновић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“: Културно-просветна заједница 49–61.

Другачијим видовима наративних техника, литерарно поникли из различитих (не и разнородних!) књижевних праваца са вишедеценијским размаком, двојица аутора о којима је реч на репрезентативан начин илуструју индикативна питања регионалне књижевности.

Наравно, не сме се пренебрегнути чињеница да су ови писци превазишли регионалне оквири (нарочито ово важи за Данила Николића, који не везује целокупан свој опус за један хронотоп), али их је у контексту сагледавања простора у коме су живели и о коме пишу, а најпре у оквиру теме ове дисертације, захвално донекле ситуирати као регионалне писце.

Шта, дакле, подразумева синтагма *регионална књижевност*? Поновићемо речи Душана Иванића који каже да је то „спој геополитичких и геопоетичких чинилаца“, извесна природна (географска) целина која се профилише на неколиким нивоима: историјски/политички/културно, остајући, у вези са суседним регијама/срединама и бивајући део једне макрорегије (нпр. Косово са Старом и Јужном Србијом) или државе. „Књижевност косовскометохијских Срба постала је не само књижевност једне регије већ књижевност националне периферије, која није имала ни геополитичке ни културноисторијске услове за нормалан развој (школе, штампа, издавачке куће). Заузврат (или: ипак), тај културни миље је чувао или одржавао услове за усмену, фолклорну ријеч, која у начелу има исту вриједност као и друге врсте умјетности ријечи“. (Иванић 2010: 16).

Регионализација је историјско-политичка категорија, а проф. Иванић чак тврди да је „регионалност у природи књижевности и њеног развоја [...] Уколико се подробније опише, оно што се одређује појмом 'српска књижевност' предочава се као скуп дисконтинуираних токова, зависних од геополитичких и културних зона.“ (2010: 17).

Нивои регионалности су разнолики и могу бити: тематски, морфолошки, стилски, језички, културноисторијски, биографски... У склопу заснивања регионалних одређења на историјско-периодизацијским моментима привилегован (али и проблематичан) статус има Косовски бој, „најкрупнија тема српске књижевности“, који се сагледава од средњовековних списа до наших савременика.

„Ако бисмо ишли овим путем“, каже Д. Иванић, „сва би српска књижевност била косовска“ (2010: 19). Због ове врсте опасности аутор сматра да се аспекти регионалности морају изоловати на фону тзв. *водећих токова*. У даљем делу текста закључује да је регионализам последица модерне природе књижевности, оријентисане на конкретно, на живот и његове облике.

Појам регија подразумева појмове попут периферије и центра – да у историјским процесима регионално може да постане средишње, а периферија центар, и да се мале, регионалне књижевности посматрају и као клице из којих ће нићи најлепши цветови једне националне књижевности.

Не може само један чинилац (најчешће тематски аспект) оправдати регионални атрибут дела. Да би се дело сврстало под ову категорију, неопходно је да поседује још једно одређење, попут порекла, тј. места одређења аутора. Мора се, потом, скренути пажња и на појам „регионалне измештености“ – када се аутори налазе изван свога краја, када са периферије долазе у центар и из центра се враћају периферији/регији у машти и фикционалним или документарним сликама. Управо у том кључу посматрамо дела и истичемо основне дистинкције између Григорија Божовића и Данила Николића.

„Књижевност уписује у своје текстове искуство аутора, али и његов имагинативни потенцијал и идеје, те може много лакше него, нпр. индустрија, техника, да повеже локално и опште. То се врло добро види на дјелу Боре Станковића или, узмимо примјер с Косова, Димитрија Фртунића и Григорија Божовића. [...] Описујући природу књижевног рада српских писаца са Косова, историчари књижевности (Милан Богавац, Владимир

Цветковић) с правом су истицали *анахроничност*, [...] документарне претензије у првим периодима и јаке фолклорне слојеве. Као константа појављује се чињеница да животни пут већине аутора рођених на Косову, одлази изван њега [...]“ (Иванић 2010: 21).

2.1.1. Геополитичке прилике на Косову и Метохији и њихова литерарна манифестација

Владимир Бован у тексту „Сеоба Срба из завичаја у делима српских писаца са Косова и Метохије с краја XIX и с почетка XX века“ истиче изузетно значајну везу геополитичких прилика на простору Старе Србије (пре свега Косова и Метохије) са првим књижевним остварењима српских писаца на том простору (Бован 1990: 143).

Не треба занемарити важна истраживања Јована Хаџи Васиљевића, савременика Григорија Божовића, који прецизно маркира историјске податке: „Историјски, у нашим земљама се за Турка знало још и почетку нашега државнога живота“ (Хаџи Васиљевић 1924: 3). Он наводи да је у јужним крајевима било Турака још од 9. века (Турци Вардариоти), а да се за Турске муслимане код нас зна тек од појаве Османског царства на овим просторима (од 14. века). Хаџи Васиљевић насилно или драговољно потурчене назива „муслиманима наше крви“; чак и много година касније, значај део њих је задржао неке православне обичаје – обележавали су Божић, Ускрс, празновали светитеље, али и болеснима тражили помоћ у манастирима (Св. Јанићија у ман. Девич, Св. Аранђела у манастиру Драганац итд. На овом месту, осим тада доступних историјских извора, аутор се позива и на приповетку „Неџиба“ Зарије Р. Поповића, објављеној у *Бранковом колу* 1905. године. (Хаџи Васиљевић 1924: 42–43). Он истиче два узрока потурчивања нашег народа: као први, општи узрок, наводи „онај велики сјај и раскош који су Турци показали народу, који се дотле више од 100 године борио за своју самоодбрану од Турака и осиромашео“, а као други надирање Арнаута. „Изузимајући нашега народа у Босни и Херцеговини, међу свима балканским хришћанима Арбанаси су најпре у маси примили ислам. [...] У хаосу који је држао у Турском царству у XVIII в. И они Арбанаси који су продирали у наше земље још као хришћани, као и потурчењаци, уживали су привилегије нижих турских органа, кад год је био у питању наш живаљ. [...] Та навала Арнаута датира од краја XVI в, а кулминацију своју достигла је после сеобе нашега народа крајем XVII и поч. XVIII в. Таман су Турци попустили, дошао је већи непријатељ, Арнаути. Да се од Арнаута заштите, да одрже своје огњиште, многи су наши сународници обе цркве прелазили у ислам. Отуда се највећи број наших потурчењака у Јужној Србији налази на западној периферији наших земаља: од Охридскога језера дуж Дрима све до Скадарског језера.“ (64–65)

„Косово и Метохија, центар привреде, културе и уметности српске средњовековне државе, били су најнасељенији крајеви у држави Немањића и зато иселјавања и изгони пре 1690. године нису утицали на етничке измене састава становништва.“ (Бован 1990: 143) Након повлачења аустријске војске почиње геноцид над Србима од стране Турака, Татара и Арбанаса. Срби су се повлачили, бежали или асимилovali, и тако стања трајало је све до 1912. године. Јован Цвијић износи податак да се за последње четири деценије турске владавине из Старе Србије иселило око 150 000 нашег живља, од чега највише са Косова и Метохије. (Бован 1990: 143) „У том времену на овим просторима живе и стварају и српски писци новије књижевности. Већина њих били су и учесници тих сеоба или очевици тог егзодуса.“ Манојло Ђорђевић Призренац још као дечак с породицом бежи у Србију, Зарија Поповић се са српском војском повлачи из Гњилана 1878. године, Григорије Божовић такође није могао да остане у свом завичају. Отуда није ни случајно што се писци новије српске књижевности са Косова и Метохије јављају са великим закашњењем.

„Културни живот Срба у овим крајевима оживео је тек шездесетих година, после доласка у Призрен конзула Русије, Аустрије, Енглеске. Њиховим доласком Европа је могла да сазна шта се то збива са Србима на територијама тадашње Турске, да Србе као хришћане узме у заштиту и да им обезбеди нека основна људска права, међу којима и право на школе на матерњем језику. Крајем педесетих и почетком шездесетих година отварају се прве основне школе, а 1871. године и Призренска богословско-учитељска школа. [...] Српски писци са Косова и Метохије овог периода били су преокупирани борбом за коначно ослобођење, па су и своја књижевна дела подредили том главном циљу. Дајући реалистичку слику живота они су желели да њихова дела добију и просветитељски-национални смисао. [...] Они су просто документарно описивали живот Срба свога времена, јер су хтели да јавности, и српској и европској, скрену пажњу на геноцид над њиховим народом.“ (Бован 1990: 144)

„Исељавање је било прекинуто ослобођењем, али геноцид над Србима поново настаје након повлачења српске војске 1915. године и траје до краја Првог светског рата.“ (Бован 1990: 150)

Да би се одговорило на питање да ли се уопште и у којој мери писање о једном специфичном простору (какав је простор Косова и Метохије) може сматрати непристрасним, потребно је да се са посебним нагласком осврне на константу у смислу измештености из места о којем књижевници пишу. Таквим јаким семантичким потенцијалом Косова, у временима интензивних друштвенополитичких превирања јасно је да је немогућ потпуни отклон од те врсте утицаја. Оно што је, међутим, изузетно значајно је то што се феномен непристрасности може посматрати у имаголошком кључу, односно у доживљају Другог. И Григорије Божовић и Данило Николић препознати су као писци који своје ликове граде без идеолошког кључа.

Ирис Јунг, пишући о праведности и политици различитости, о идеалу непристрасности заузима следећи став: „Идеал непристрасности је идеалистичка фикција. Немогуће је заузети неконтекстуализовано морално гледиште, а ако је гледиште контекстуализовано, не може бити издвојено од свих других гледишта и разумети их“ (Jung 2005: 128). Оваква констатација доживела је контрааргументацију у теорији – Тарик Хаверић у тексту „Непристрасност: фикција као идеал“ (*Правни записи*, год 1, бр. 2, 460–471) позива се на један разговор Мишела Фукоа који је 1972. године водио са француским маоистима поводом „народне“ правде, тј. поводом суђења народним непријатељима у Кини, а који ће за нас бити важан да се наведе, јер се непосредно може односити како на грађење књижевних ликова Григорија Божовића, тако и на његов живот: „У случају народне правде (*la justice populaire*), немаш три елемента (две стране у спору и судију), имаш масе и њихове непријатеље [...].“ (в. Haverić 2010: 466). Фуко изражава сумњу у „народно правосуђе“ у Кини након Културне револуције, али не доводи у питање идеју универзалне правде.

У делу Григорија Божовића маса је колективни лик угњетаваног српског народа који не узима „крвину“ у виду отплаћивања својих жртава, већ их освећује појединачно. И тиче се свих. Тако и божјак Стаменко (син Неде Селогражданке) преузима на себе терет „дуга у крви“⁵. Феномен крвне освете, дубоко укореењен на простору Косова, Црне Горе и

⁵ О овој приповеци ће бити речи у наставку дисертације.

Албаније, једнако је важан и јунацима попут Неде Селогражданке из истоимене приповетке колико и Ганић-бегу (јунаку приповетке „Рођак“). Овај вид племенског наслеђа преузима функцију народне правде, јер Срби и Турци „пет векова сабљама и главама међе земље да их поделе и један од другог отму“, каже наратор у приповеци „Необичан двобој“ (Божовић 2016а: 172).

Међутим, нису све Божовићеве приче једнообразне стереотипне представе о другом, нити је он као аутор делио стереотипну слику својих јунака. У поменутој приповеци „Рођак“, у Миријски хан у Призрену (у посебну клупску просторију намењеној угледним Турцима) Ротуловић-бег доводи Дем-Алију, „разметљиву потурицу српског порекла“, посебну врсту „верског скоројевића“. У намери да се покаже што бољим Турчином, он приповеда о убиству српског младића кога је пренуо из сна док је чувао овце и ког је свирепо заклао, не осврћући се на младићеву молбу за побратимством. Младић, након одбијања побратимства, уверава Дем-Алију да ће га стићи освета: „И тврду ти ријеч задајем, наћи ће се какав рођак који ће ме осветити. Хоће. Божја вјера, ја Турчин ја Ришћанин, сад кољи!...“ (Божовић 2019: 61) Ганић-бег освећује младића баш због тих речи, које је Дем-Алија разметљиво наводи. „Најпре, понашања ових јунака су супротстављена, а чак и да нису, њихово убијање „у име вере“ не сведочи о вери самој, већ о начину на који се она раствара у јунацима [...]“, пише Јасмина Ахметагић (Ахметагић 2007: 33).

Разбијање стереотипне представе уочава се и на другој страни, попут другачије карактеризације свештених лица у Божовићевим приповеткама. Они нису обавезно носиоци иманентне религиозности нити су узорни јунаци, „што потврђује несклоност овог аутора догматском поједностављивању“ (Ахметагић 2007: 37). „Код јунака приче“ доноси нам слику „поганог“ митрополита Нићифора Перића, готово оличењу антихриста, како о њему говори архимандрит Сава Тетовац, уз важну опаску како један Македонац треба да буде већи Србин од Срба „на нашем Косову“. Митрополита на почетку врло прецизно карактерише и сâм приповедач:

„Ћудљив и неуравнотежен калуђер, бејаше дојадно свакому. И српској влади, чије намере не могаше да схвати, и консулу чије савете сасвим не примаше, и Приштинцима, који у својој паланачкој простоти не могаху да му опросте ноћна банчења и харемске навике. Желећи да своје митрополитовање обележи снажним родољубивим узмасима, он немаше мере, те из дана у дан падаше пред Патријаршијом и пред турском владом, док себе сасвим не онемогући, и не поднесе оставку, коју сви једва дочекасмо.“ (Божовић 2005: 13)

Не само у имплицитној поетици (у самим књижевним делима), већ и у експлицитној поетици наилазимо на ову врсту става. Свестан да муслимани на његово стваралаштво гледају нерадо, Божовић у разговору са Бранимиром Ћосићем каже да му је жао што „муслимански и босански интелектуалци“ налазе да је он „опаки православац“. „[...] Међутим, иако сам био турска раја, ретко ће се наћи какав мој земљак који са више осећања приступа муслиманима.“ (в. Божовић 1990а: 252) Иако је сликао стравичне злочине које је трпео српски живаљ, никада му није био циљ да величањем православља унизи муслиманску, нити било коју другу вероисповест (Јашовић 2009: 107).

На жалост, поменута „национална правда“ Божовића је коштала живота, али се „универзална правда“, чини нам се, полако остварује сваком новом актуализацијом његовог дела. Нивои актуелизације су различити: они се остварују у виду различитих књижевнотеоријских увида у његов литерарни опус (неке од њих смо навели набрајајући посебно припремљене зборнике са научних скупова, докторске дисертације, монографије, нова издања његових дела), или интертекстуално, те Григорије Божовић постаје и књижевни лик, и на тај начин се ситуирајући у српску књижевност.

У причи „Божихње јутро или крст по Гришки“ објављеној у антологији *Прича о Косову* (Лагуна, Београд, 2016), Мирослав Тохолј описује последње Божовићеве дане у тамници, пред погубљење. Иако јунак у причи није именован (у наслову се налази само у хипористичком облику), читалац препознаје да је реч о Григорију Божовићу већ на самом почетку, када јунак одговара на питање о датуму и месту рођења. У току прве сцене (сцене суђења) јунак одговара на питања о свом кретању од окупације до хапшења, те тако сазнајемо да му је син отишао у Прву пролетерску⁶, да је он сам био против Тројног пакта (у свом последњем предратном тексту у *Политици* изнео је овај свој став) те се због тога крио од гестапоа, да му је након ослобођења пријатељ предложио да се пребаци на Вис и укључи се у „рад нове југословенске власти“ (Тохолј 2016: 69). Коришћење књижевних предлогака (Божовићев разговор/интервју са Бранимиром Ћосићем, на који се неколико пута позивамо у дисертацији о књижевној окренутости традицији) и његово поетичко начело и у причи је, као и на суду, „политички контекстуализовано као ’величање националистичке традиције и православних ритуала’ (Ахметагић 2017: 40). Интертекстуалним везама, а у сврху грађења јунака као националног борца, Тохолј у причу укључује и *Горски вијенац*, као и један неозначени цитат из Божовићеве приповетке „Њен суд“. Јасмина Ахметагић идеолошку природу Тохолјевог текста препознаје у нарушавању књижевноуметничке границе свезнајућег приповедача и унутрашњег монолога (оптерећеног „сувишком знања“), потом у недовршености самог јунака, који у затвору у данима непосредно пред извршење смртне казне мисли о Косову и Метохији, новој паганској комунистичкој власти, односу Срба и Арнаута итд (Ахметагић 2017: 35).

„[...] Старински аманет каже: ако си Србин и ако те због тога изведу пред суд, знај да је наступило пошљедње вријеме, па или се турчи или погини, и уместо над собом да и тада кукаш над Косовом. [...] али Косово и Метохија беху не само физичка и духовна колевка моја, већ и света места света по себи, светост њихова не зависи од нашег присуства. Зато ни после мене Косово неће бити попрште пораза но победе, не поље срама и смрти но живота и части, јер на свету није било нити ће игда бит згоднијег места да се спозна разлика између смрти и васкрснућа. Само, хоће ли дотећи оних што ће умети да распале косовску искру вечног живота; ако су, како се навештава, приспели нови пагани што кроје нова руха, тргају старе и пришивају нове симболе, па се и усмерии политичким путоказима султана Абдула Хамида и Мула-Зеке из Пећи? Ко да опоене како је погрешно њихово уверење да ће, угасе ли свеће на Косову, у Метохији и Македонији, задуго бити мирни и цасртво и Арнаутлук? Зар да крадом о странпутицама, као што су чинили с мојим покојним оцем, Косовци ноћу доводе свештеника да би венчавао и служио опело? Хоће ли, као што вековима беше брана арнаутској најезди на север, мој Колашин то и убудуће остати?“ (Тохолј 2016: 81–83)

Без обзира на очигледне недостатке наративног текста мишљења смо да је врло важно забележити ову врсту „књижевног сусрета“ двојице писаца – једног савременог, признатог (награђиваног) и другог заборављеног и идеолошки анатемисаног. И да је лик Григорија Божовића у овом контексту политички злоупотребљен, мишљења смо да ће књижевна „рехабилитација“ његовог лика и дела можда иницирати и нове књижевноуметничке транспозиције историјске грађе, обликујући слику о писцу која „још увек није добила свој коначан облик“ (Ахметагић 2017: 34).

Једна од последњих у низу таквих духовних рехабилитација јесте и представа „Усуд по Григорију“ по тексту Милоша Латиновића, урађена у копродукцији Народног

⁶ Прва пролетерска бригада основана је 21. децембра 1941. године, након слома устанка у Србији и повлачења Врховног штаба и већине партизанских јединица из Србије у источну Босну. Био је то почетак нове фазе револуције, у којој је Прва пролетерска бригада формирана да буде ударна снага партизанског покрета и револуције.

позоришта из Приштине и Дома културе „Стари Колашин“ из Зубиног Потока, која је 30. маја 2022. године премијерно изведена у Зубином Потоку. Нашавши инспирацију како у трагичном животу Григорија Божовића, тако и у његовој литератури, Латиновић каже да је осетио обавезу да помири те две линије. „У једном концепту историјске приче инкорпорирали смо неколико драматуршких вињета, међуигри које на најбољи начин говоре о његовој литератури и свему ономе чему је био посвећен, најпре односима на Косову и Метохији које је јако добро познавао.“ (Миљковић 2022)

Време детињства и младости проведено у Метохији (у Пећи је завршио основну и средњу школу) свакако је оформило Николићев доминантан став и за њега је овај крај наше земље „огњиште наше државе и наше уметности, културе уопште“ (Николић 2020: 43). Доминантан став и готово доминантно ситуирање већине његових дела на простор Косова на нивоу имплицитне поетике не дају слику прекора ни мржње према народу „са којим смо у спору“. Такође, експлицитна поетика Данила Николића, расута по периодици⁷, потврђује суд о доживљају Косова и Метохије ослобођеном од сакрализације. Хронотоп Косова код њега иницира сећање на срећне дане, чиме објашњава и препознату ведрину и оптимизам у својим делима. Говорећи о суживоту са Албанцима, Николић кривца садашњег раздора види „даље“:

„Док сам био дете, Срби и Шиптари (то није погрдно, већ право име) живели су комшијски добро, чак и 1941. када је настала светска пометња. Мој чика Шериф ми је стално доносио јабуке, пазио ме, правио ми сладолед. Сви људи су после, за време Тита, тамо имали земљу и слободу. А онда су Кардељ и друштво припремили све ово што се сада догађа. Питао сам после мог друга чика Шерифа шта се догодило, а он ми је одговорио: 'И ваша и наша деца су отишла у Европу, тамо научила и овде донела сва неваљалства'.“ (Николић 2020: 40)

Почетак књижевног живота овог аутора јавило се у доба великог притиска комунистичког режима и идеолошког ангажмана писача, када се „морало писати о рату, херојству партизана, зверствима поражених [...] по некој врсти социјалне поруџбине“. Николић сличну ситуацију препознаје и у актуелном времену, где су, како каже, излози преплављени књигама о Косову чији аутори никада нису ни ступили на тамошње тло, не знајући ништа о заједничком животу Срба и Албанаца до пре 50, 80 година. (Божовић 2020: 47)

Чак ни када је директно упитан како доживљава Метохију данас, са дистанце која не дозвољава да јој приђе, Николић не говори острашћено и озлојеђено, већ даје шири увид: „Нема земље, ни државе, махом патуљасте, на ширинама *оне* Југославије, у којој се не би могао применити наслов једног давног филма: 'Убице су међу нама'. Одавно се овде примењује сумануто правило 'зуб за зуб'. Али, не остадоше ни вилице.“ (Николић 2020: 250) Може се, такође, у интервјуима наћи и ова изјава на питање да ли ће Срби изгуби Косово и Метохију: „Срби је неће сачувати, Шиптари је неће добити“.

⁷ Истраживачима је потрагу умногоме олакшала књига сабраних интервјуа и делова из рукописне оставштине које је тематски уредила Лидија Николић, дајући јој наслов *Фрагменти о пролазном лудилу* (КОВ, Вршац, 2020), по фељтонистичким записима објављиваним у *Књижевним новинама* 1991. године.

III

3.1. ОБЛИКОВАЊЕ КОХЕРЕНТНЕ ЦЕЛИНЕ И ОДГОНЕТАЊЕ ИДЕНТИТЕТА

Вековно тематско легло националне трагедије уједно је вишеструка осетљивост теме, нарочито што у случају Косова и Метохије историјско брзо прелази у митско, чињеница у предање, осећање у патетику... Све то може бити предуслов за обезвређивање дела – без обзира из које сфере она долазе.

Када је у питању однос према наслеђу, најпре однос између Срба и Албанаца или Срба и Турака или потурица, о којем пише Григорије Божовић – тоталитарни систем је ту видео тоталитарно дело које није у духу времена. Другачија је судбина пратила Данила Николића, иако, речено је више пута и од најрелевантнијих књижевних истраживача и тумача, он и жанровски и тематски фрагменте које подсећају на косовски канон успешно маргинализује и убацује у оквир мозаика који његову прозу чини модерном, потпуно ванвременском и ванпросторном, где је лично стање јединке „искочило“ у први план.

„Специфичност српске књижевности као литературе малог, често угрожаваног народа“, писао је Јован Деретић (1983:18), „састоји се у томе што је у њој историја ретко кад допуштала да се отргне од извора, да се ослободи своје основне, националне, друштвене, прагматичке функције и да пође путем властитог уметничког самоостваривања, што је она стално изнова проживљавала грчеве рађања и несигурност почетка. Том сталном рвању са историјом, она дугује неке од својих највећих домета, али и многе своје велике поразе“.

Литерарни приступ завичају и различитост тога приступа дају посебну вредност и делу Григорија Божовића и делу Данила Николића. Божовић као да се мемоарски и наративно враћа у пакао, а Николић, исто мемоарски и наративно, пролази чистиштиште у својим литерарним креацијама. Јединка је код Николића више обојена личним доживљајем и емоцијом, а појединац код Божовића све носи као општи терет, за који се даје чак и живот, без много простора за личне емоције, да не кажемо за остварење личне среће и „сопственог места под сунцем“.

Време све више показује да је реч искључиво о различитим наративним материјалима, чији је исход, свеједно на често супротне смерове – исти.

Божовић кроз призму националних и верских односа осветљава општи план и место – осветљава најпре сурове принципе етичности групе/народа и појединца; Николић кроз призму истих (националних и верских односа, Мелихат из Глога, забрањена љубав) осветљава емоционалну трагичност те судбинске датости.

У првом случају јунаку је образ и освета примарна, губећи главу ради образа; у другом јунак исто страда, одустајући од личне среће, а под оклопом националне нетрпељивости, срама и осуде. Код једног се шири простор потребе да се вишевековни линч казни, код другог се тај простор сужава – усмеравајући на стање јединке. И једно и друго је у великом броју случајева трагично. Божовићеви јунаци пролазе кроз изазов ревизијом, Николићеви одустајањем или променом смера што, макар споља гледано, чини растерећење и за читаоца и за време када настаје дело.

Често се проза Данила Николића чини популарнијом, у односу на епски простор Божовића, али процене и вредновања не спутавају декларисања ових литерарних светова и

система да буду где јесу, заправо, више захтевају да су такви какви јесу. Само такви (светови и поступци) испуњавају свој књижевноисторијски и естетски задатак.

Генеа концепата ових дела у складу са аутобиографским је доживљајем и ставом, што улази и у домет социјалне, политичке, друштвеноисторијске и психолошке амбиције, потребе и побуне, свеједно које и свеједно какве: појединачне или општенародне (да би се хармонизовао или изместио свет и доживљај појединца или ширег етникума).

Вредност књижевног дела Григорија Божовића од изузетног је значаја. Говорећи о њему, Александар Јовановић каже да „Божовићеве приповетке, осим ужег књижевног значаја (мереног вредношћу његових најбољих приповедака) могу бити од значаја и за данашњу књижевност: без њиховог познавања тешко да је могуће најпре стварати, а затим и вредновати савремена дела која, на један или други начин, говоре о Косову. Божовићев књижевни свет и његове временско-просторне координате књижевна су основа на чијем фону и настају нова дела: он је саставни део књижевне и културне традиције који се мора познавати. Важно је ово рећи јер се крајем осамдесетих и почетком деведесетих година појавило више дела са косовскометохијском тематиком, од којих су многа усмерена само на савремена збивања (послератни прогон Срба са њихових огњишта, односно шиптарска просторна експанзија) и не воде рачуна, како о историјском и културном памћењу, тако и о својим књижевним претходницима“ (Јовановић 1997: 75).

То је дело за вишепросторно, вишедимензионално, вишестепено истраживање, не мимоилазећи ни, нама овде драгоцено, књижевноисторијско.

Барокна реторичност Данила Николића указује, делом, на измењен модел приче из завичаја или приче о завичају. То се постиже преображавањем мучнине и „епске трагике“ у мирније тонове и маргиналне проблеме, идући до парадокса и деефектизације, одлазећи често (чак) у сатиричну слободу. Или неслободу, свеједно. Мирну, неборбену, за публику у солидно дозирани демократски политички или аполитички тоналитет. Опет, време Николићеве приче, када се говорило о бившем, завичајном, носталгичном или каквом све још књижевном проблему, „тражило“ је или чекало од уметности промену „дизајна“ који би био резултат мимо притисака прошлог времена и простора. Оптерећени социјалним, егзистенцијалним па и естетичким стањем, како друштва и државе, тако и појединца и онога што се промовише, та тенденција удаљавања од „учествовања у арени“ није већи изазов од равнодушности. Могуће да је и равна њој. Могло би се рећи да, уморени од озбиљних и тешких времена и догађаја, распадом Југославије, или пре тога још, предосећањем о распаду, са свим последицама које су пратиле тај тренд, читалаштво, па и сама креација писца „прилагођавала“ се урбаном социо-културолошком антиподу. Мисли се, најпре на извесну историчност и руралност, где нема појединца или пак тривијалних хетерогености као нове могућности, новог израза. Данило Николић, иако прича традиционалним тоном, изменио је основу и семантику у приступу причи и причању. Ипак, његово дело није пука опозиција делу Григорија Божовића. Нарочито не тзв. *бинарна опозиција*, изражена у односима попут: историчност/аисторичност, спољашњи/унутрашњи, стари/млади, прошло/садашње, итд. Известан поредак у обема оријентацијама је, по природи ствари, традиционалан, осим односа према читаоцу и читаочевим реакцијама.

Данило Николић прави потенцијалну међуигру, а Григорије Божовић нагонску оријентацију етичности, отпора, немирења, протест, дивљење... Међуигра која се назире у

тенденцији приче Д. Николића, на неки је начин, сенка и свесно (логично), негде се чини, нужно усмеравање историјског видокруга, ка амбивалентном читаоцу с краја 20. и почетком 21. века. Код Божовића читалац има веће (шире) поље прихватања или отпора, реагујући на побуну или потврду учињеног, а тиме и носећи историјску мозаичност као свој лични лик. Или пак, као пра-лик, налик архетипу.

Рекло би се да је Данило Николић своју литерарну стварност (или само стварност), иако жанровски кохерентне, разуђене, обликовао у целину, у једну историографску и чулну сензибилност која иде ка тзв. центру. У тај његов мајсторски центар, наочиглед неутрални, изнето је мноштво потиснутих снова, жеља или стварности, у који су се, опет гледајући споља, нашле личности (појединци), ван мноштва, као ван функције, нескладно шаблонизираниг времена и простора.

У његовом делу, нарочито када је реч о оним моментима који би били установљени у очекиваном миљеу, уденути су механизми нужног, у којима, изван међуетничког мимоилажења, влада или управља атмосфера страха и осуде.

То иде од крутог надриполицијског посматрања и ухођења, до умирања у трпљењу, чак и када се следи импулс. Негде се чини да се, задовољавањем свога импулса (емотивног, еротског или националног) потискује заједнички именоватељ, чинећи тако, од Косова и Метохије у делу свога претходника, детерминизовану тенденцију са фантастичним садржајима. Ипак, у једној се тежњи ове две линије, свеједно колико различито вођење и базиране, сусрећу – добијајући тако тзв. „историјско-типолошку аналогију“ (в. Константиновић 1984: 21).

Могуће је да није ни нужно тражити или правити оваква поређења, јер се компаративност не огледа у последицама паралелног за коју би извесни тумачи књижевности имали негативан скор, усмерен против паралелизма или сличности, као нпр. Богдан Поповић, сматрајући да се мора забележити оно што је случајност (или општа препознатљивост) у значајној мери „ако не због чега другог, оно због њихове занимљивости“ (Поповић 2001: 454).

3.2. ДВЕ ВАРИЈАЦИЈЕ О ИСТОМ

Код Григорија Божовића и Данила Николића у питању су „две варијације о истом“. Овде користимо поднаслов текста Марка Недића (Недић 2017: 48) о *наративној имагинацији* Данила Николића. Док Григорије Божовић прилази том простору са позиције потребе повратка моделу Старе Србије и Косова и Метохије, као драгуља, од Немањића до Карађорђевића, истичући етичност и трагичност српског епископског човека и нације, дотле ће, иако сетно, са чврстим значењем среће у Метохији, Данило Николић у књизи *Повратак у Метохију*, а о чему ће још 1985. године писати Драган М. Јеремић, дајући *тежак* закључак да је „Метохија оно што више никада нећемо имати. Наше детињство, наша младост, наша чистота...“ (Недић 2000а: 13). Данило Николић је, управо услед поменуте дистанце створио извесну алтернативу. Његови јунаци, како би рекао Недић, (као да) живе и „постоје истовремено у два света“ (2000а: 14).

Могуће је да су то разлози због којих је слика колективног идеализма мања, другачија, идући ка појединцу слободније и креативније. Његово драмско средство није трагедија, или пак једино трагично сећање на прошле слике. Оно је у различитим облицима пропраћено релаксирајућом дозом хумора и довитљивошћу, чиме се маргинализује и основни проблем, и основни „списак грешака“. Различите улоге које књижевни јунаци ових писаца носе најпре су резултат ауторских, персоналних фиктивних или фактивних степена списатељских и других својстава. Могло би се рећи да оно што је код једног (првог) стварно, то је код другог (потоњег) фиктивно. А заједнички им је сâм процес приповедања, тј. прича која има крај. Додуше, формом би требало да је динамичнији Григорије Божовић, јер је у питању кратка прича, скаска, негде цртица, док је код Данила Николића она раздељена у фрагменте, али, исто: хрли да крајем поткрепи сваку реч, сваки знак. Аутобиографска структура дуге приче у фрагментима доприноси да дело Данила Николића прави ту тзв. „причу која се рачва“, а која најпре доприноси лирском доживљају и лакоћи навођења многих целина – попут модела *хиљаду један у једном*. Слично се може дефинисати и када су у питању *Божји људи* Борисава Станковића, али и дела појединих наших реалиста, Матавуља, на пример.

Код Данила Николића ефекат јунака прави је одраз савременог приповедања. Он као да излази из новинских исечака, случајних сусрета у Кнез-Михајловој, давно ангажованог СИЗ-а за здравство у Пећи или негде другде на Косову и Метохији, непрестаној и помало наивној одлуци Мелихате из Глога, или из замаха репом неког плена на Дунаву, у Крчедину...

То не значи да је дело Данила Николића ван традиције. Али, сама традиција са митом и другом епископском „опремом“ више је у домену класичнијег приповедања Григорија Божовића, као што је особена наративност Драгише Васића, Ива Ћипика, Симе Матавуља..., код којих се прича ствара митском сликом и националном трагедијом, ослоњеном на романтичарску или античку релацију. Уосталом, како каже Жерар Женет, и о писцима, тумачима или пак о уметничком делу може се говорити тако да је субјективно процењивање објективно веровање, попут реченог: „Ја волим ову композицију није суд“ (Женет 1998: 87–88). Та се различитост у вредновању показује и види – боље препознаје у књижевној историји, у времену попут почетка 20. века, а самим тим и у вредновању писца са почетка 20. или 21. века. Није реч о битним или мање битним догађајима, већ је реч о

извесној селективности времена и света (појединца) у прози Григорија Божовића и Данила Николића. Код Божовића више се препознаје, издваја емпатија, а код Николића, поред емпатије постоји простор неочекиваности и изненађења, знака питања и побуне, чак.

Данило Николић пише као дошљак у време које је иза њега, а Божовић је неко ко не напушта тај феномен светости, натоварен (претоварен) многим општим сензибилностима. Николић као да се одриче примарног кодекса или канона када је реч о жртвованом Косову и Метохији, иако ни сам није радикалан у опредељењу да се та тема или тај простор избрише из квалификације анагошког. Овде је, можда, пре битна та споредна ситуација која се узима као ток приче, делимично маска, из разлога који се могу претпоставити (политички и друштвени тренутак није погодан, као ни књижевно-естетски). Код њега је доминантан личан, индивидуални доживљај, јединствен по својој посебности, што се одразило на приказивање и времена и простора. Отуда се код Николића препознаје или намеће емотивност и еротски потенцијал који је уједно и комплетирање сопства његових књижевних јунака. Сâм Николић је говорио: „Ја морам бити онакав каквог ме Бог саздао, и са оним чиме ме је природа обдарила. А то је склоност ка исповестима у којима није поштеђен нико, најмање ја сам [...]“ (2000: 29). На истом месту, истим поводом, Данило Николић везује да је љубав према књижевности настала давно, у „прошлом веку“. „Оних година када су Срби добра половина народне мешавине у нашој изгубљеној постојбини“, настала је онда око 1940. године када би у Метохији пао мрак *густ као јод*“, описујући пут од Пећи до Витомирице, на којем је читао и учио напамет, између осталог и цео *Горски вијенац*.

Као извесну „процедуру“ за добру причу, он наводи *Теорију књижевности* Катарине Богдановић и Паулине Лебл-Албала, из које цитира правило о прози које је, како каже, *утувио*. „Ако хоћете да вам опис тонућа брода буде **уверљив**, напишите да је непосредно пре тога једна мачка трчала тамо-амо по палуби и страшно мјаукала.“ Од тада, до данас (2000), сваком измишљеном броду ја додам једну стварну мачку“ (Николић 2000: 33).

То упућивање на споредне слике и ситуације, као оснаживање литерарног реалитета, високи је домет у савременој српској прози у којој је Данило Николић настојао да покаже *генеу многих историјских процеса* (синтагма Радивоја Микића).

Григорије Божовић, као што је речено, „један је од првих који је у нашу књижевност унео (увео) човека старога Југа, Косова и Метохије, најпре, али и Јужне Србије и Македоније. У његовом делу представљен је живот Срба међу Албанцима, Турцима, Бугарима, Потурицама, Грцима и још понеким муслиманима, који је био у расколу на свим пољима друштвене свести: културе, религије нације“ (Денић 2008а: 95). Милош Ђорђевић је писао да је „реч о непристрасном тумачу историје у којем вера и нација, често као једно, постају покретачи побуне и опора, добра и зла, смрти и живота, односно, примарни мотиви и нагони свих овдашњих народа. [...] Стварао је посматрајући *чудесне кутове* стварности, показујући се као врстан аналитичар и познавалац свих народа и вера које творе балканску драму која траје“ (Ђорђевић 2006: 65–75). Свеједно колико се Божовић трудио да постави границу између етнографског, путописног, књижевног, језичког, та се граница на многим местима стапа са идејом његове приче или његовог приказивања, чак иако је по среди путопис, у суштини веома реалистичког карактера.

У рецензији за прву Божовићеву књигу прича из 1924. године, Станислав Винавер је написао да су Божовићеве приповетке „низ снажних реалистичних слика опорих боја, да је приповедач документаристички хроничар крвавога и ропскога Југа“ (Винавер 1924).

3.3. БОЖОВИЋЕВИ КЊИЖЕВНИ ЈУНАЦИ

У досадашњем тумачењу дела Григорија Божовића јунаци се препознају по драматичности коју носе. О њима се често говори као о епским ликовима преко којих се одређивао и лични и општи усуд, близак митском устројству необичних хероја и ситуација. Такве фигуре, такви ликови или типови, проносе или стварају одређене симболе. „Књижевни јунак, живећи свој живот у простору и времену уметничког сижеа“ писао је С. В. Стахорски у тексту – предговору „Књижевни јунак и његова историјска судбина“ (2013: 7), „истовремено је носилац одређене судбине која га је задесила. Судбине књижевних јунака налик су људским: једнако су разнолике и непредвидљиве, једнако зависе од воље случаја, али у својој основи нису случајне“.

Знамо, књижевни јунак или тежи конфликту или га разрешава.

Код Григорија Божовића књижевни јунаци као да су срж реалног света („стварнији од саме стварности“, како би рекао Достојевски). Као да су продукт и читаочевих идеја/идеала.

Повремено романтичарски обојени у свему чему теже, поједини, ипак, праве одступницу (одрекнуће) од великог подвига. Свеједно који је разлог у питању, то „исклизивање“ враћа у реалност, као предуслов за одагнавање коначности. Нека је по среди и велика награда, исто је. Има оних, попут Панта Цемова или Леке Јовичића, који износе одређена ограничења и дилеме, тражећи другачију позорницу, како би тренутак шире обзнанили искључиво на корист свом „витешком роду“.

Панто Цемов се труди да избегне мегдан, да неутралише изазов на који га позива Садри Бинак, познати руговски барјактар и ратник, потурчени јунак, коме су досадили песме и конге (песме, алб.) како куршуми неће Панта Цемов, а што доживљава као личну увреду, говорећи о себи да ни он није „курвино копиле“, оправдавајући тиме и своју снагу и своје „турковање“.

Равнодушан и миран поводом Бинакове жеље за обрачуном, Божовићев се Панто Цемов узноси изнад увреде и изазова. „Његов израз“, пише Божовић, „не бејаше охол ни пуст, но прибран и одлучан, као код човека кога је на судбоносни корак нагнало нешто јаче но што може бити балијска разметљивост, обична потуричка кочоперна ненавидност“ (Божовић 2016а: 172). Све пре тога и после тога била је индивидуална мера, спремна на дијалог и разумевање различитости. Овде се, наравно, колективном снагом, а коју сâм аутор јасно промовише, врши преосмишљавање јунака, чиме се он смешта у општи кодекс, епски, митски, ванвременски... Тај преображај га као преумљење упућује и усмерава у централну идеју, идеју-водиљу, чинећи га одабраним и нудећи му прави простор и више значење. Тада, каже писац, „опробани витез осети да је овде нешто што се у старину збивало. Ликови Мине од Костура и Ђема Брђанина као да му оживеше ту на сокаку“ (Божовић 2016а: 172).

Ту, дакле, он излази из свога јаства (или улази у центар њега као у тачку идентитета), како би проговорио гласовима предака. По Стахорском, „процес преакцентуације књижевног дела (и јунака) независно од његових појединих последица, које се могу посматрати на разне начине, у целини има огроман значај за историју културе. Размере овог феномена међу првима је увидео Михаил М. Бахтин, који је у истраживањима 20-их и 30-их година доказао да велики романескни ликови настављају да расту и да се развијају

и после свог настанка, да су способни да се креативно мењају у другим епохама далеких од дана и часа свог првобитног рађања” (Стахорски 2013: 8).

У приповеци „Необичан двобој“ место мегдана, на улици града, где ће људи видети шта се дешава, где ће се видети и *чија је вера старија* и *ко је на своме прагу* (подв. С.М.М), одлучује да овај необичан двобој добије очекиваног победника, наследника средњовековних српских витезова и епских јунака, али и прототипа новог херојства, чија ће судбина бити својствена већ познатој иконографији.

Витешки је пак тражити и онај простор и оно време које ће јунак у приповеци „Витешки тренутак“ употребити управо за прави тренутак, поставши витез пун достојанства и снаге који по небу хода, убијајући тако у себи осрамоћеног и убогог зидара. Витез убија витешки, не подмукло, не туђом руком и прљавом палицом. Лука Јовичић, окаљан и понижен нехеројски, устаје снагом побуне своје личности и чистоте, правећи подвиг који је награђен памћењем и овим данашњим речима. Он не убија Штавицу, опруженог од страха на калдрми, а могао је једним потезом да оконча терет унакажености, већ га подучава, промовишући своју традицију и наслеђе. „Устани, свињо потурешка!“, каже му. „Устани и умри и нагнај ме да те убијем, а ја опет жалим човека који носи чакшире да осрамотим... Устани, е резилу за хиљаду година!“ (Божовић 2016а: 169)

А телохранитељима који су га опколили, спремни да га линчују, обраћа се као беседник пред античким театром, завршавајући радњу велике трагедије: „Ако сте јунаци, ви нећете к мени. Ја сам само опрао свој образ. Узео сам свој хак (право), јер сам Јовичић из Ораховца! Та свиња што сада лежи у каљишту, не заслужује да га брани ко себе мужем и јунаком рачуна.“... (Божовић 2016а: 169)

То је тај тренутак када се, како Божовић пише, „прегалаштву све поклони“.

Овакав расплет диктиран је у сваком од њих понаособ, а резултат је свега онога што једног човека чини репрезентативним. Узгред, и један народ.

Григорије Божовић је у својим делима направио модел епског јунака, индивидуе која својим карактером надвисује свакодневне типове и ликове. Та врста (количина) непорецивости код значајног броја ликова, издваја појединце по драматичности коју носе, по чојству и јунаштву којим се не размећу, а по којима су ове епске целине, као причике из живота, насловљене, што такође улази у корпус опште косовске (јужњачке) епопеје.

Тако се, како би рекао Миливој Солар, и тумачење митова претвара у нове митове. „Мит, тако“, каже Солар, „као да увијек наново скупља у призми *свијетло истине*, окрећући се вазда према оном *сунцу* за које сматра да освјетљава све што уопће бива видљиво. Он чак и себе објашњава новим митовима, и тако омогућује бесконачно уклапање сваке новине у оно што је већ унапред познато“ (Солар 2010: 147).

Сложићемо се да се и књижевно дело Григорија Божовића проучава са становишта свести као канона, а на нама је да се објективно „држимо“ књижевног текста и науке о њему, тежећи тзв. проширењу теза за добробит уметничких и научних вредности.

3.3.1. Подстицање слободе у делу Григорија Божовића

Акт подстицања слободе у приповеткама Григорија Божовића иде у два смера; у ширем, када је реч о народу, нациуму у целини и времену, и у оном другом смеру, када је реч о индивидуи. Иако се често то усмерење везује за освету, за праштање, за очишћење и слободу у којој је биће ново, изражен је један и јединствен именитељ, препознат још у косовском завету, како поједини тумачи кажу, у *новозаветној косовској збиљи*. То никако

није лако чинити, али се таквих подухвата многи не плаше, не двоуме, не преиспитујући снагу, јер такав задатак као да улази у човекову душу са мајчиним млеком. Такав задатак је не само свети задатак, већ постаје свакодневни позив коме се не придаје посебно место и значај, попут награђивања и признања, јер се то подразумева. Као да су страх и немоћ испод стида и упућивања на подвиг! На враћање правде као општег права човека и народа! Могло би се рећи да у делу Григорија Божовића, без обзира на имена јунака по којима се извесне приповетке насловљавају, осим конкретне семантичности и симболике којима се појачава функционалност назива, у великом броју могу бити анонимни, једнородни, једнообразни, са једним именом. Заједнички именитељ формирао је ове јунаке са истим кодексом и тежњама.

Нагонећи себе на нове подвиге, макар било и велико страдање, трпљење и сиромаштво, јунаци су пример свима околу, укључујући и оне друге, другачије. На првом месту, противнике. Основно у том смислу је везивање за душевност и племенитост.

Побуном и активизмом, чак и оним најмањим који се само као идеја формира и представља извесну врсту синтетизације, осећају се сва прожимања која чине културни образац наслеђа, од моралног до религиозног оквира/миљеа... Често је друга страна (албанска, турска, потурчењашка) модел вредности, што такође улази у оквире њихове традиције, њиховог образа и дате речи, те имамо паралелне линије кретања и када је реч о свакодневном животу и када је реч о култу, свеједно што су смерови у основи супротног карактера.

Тај основни облик унутрашњег живота стапа се у спољашњи калуп, врло често као резултат епске стварности или као резултат новог националног програма, како за кога. То национално пренаглашено, са садашње тачке виђења, може деловати као ирационално и романтичарски устројено, где је функција у улози оног идеалног средишта, зацртаног у прошлости, а оствариваног или остављеног да се оствари у будућности.

Стога и Божовићеве приче износе, најпре, два програма: индивидуалне склоности и националну потребу, чак обавезу.

Да би се одржало ово тврђење, узима се често Божовићево опредељење да истакне национално јединство, као једноверно и сродствено, у коме се богољубље и родољубље изливају из саме душе народа. Ове се особености непосредно везују за основне вредности српске епске традиције, означене *везом са вечношћу*, испуњеном љубављу, правдом, херојством..., идеализујући управо такав принцип као дубоко морални и дубоко људски; као цивилизацијски предуслов за позитивно памћење. У томе многи тумачи дела Григорија Божовића, па и Иван Чарота, са дистанце нашег простора, износе ту перцепцију, дефинишући је као „специфичан вид националног карактера Срба који се формирао под утицајем геополитичког положаја и националне историје“ (Чарота 2016: 13).

У свему томе и у многим још елементима садржана је и естетска мисао Григорија Божовића, писца и хроничара косовскометохијског времена које се тешко отима од митског управо због многих искључивости, попут бајковитих момената и моћи чуда у житијној културолошкој сфери. То је та наслућујућа путања тзв. хришћанског и националног идеализма Григорија Божовића који је у знаку жртве, као што тако пише Владимир Димитријевић када говори о Светиславу Стефановићу, његовом покушају у превредновању прошлости, његовом „преобраћењу и његовој еволуцији, поставши од послератног утопистичког и космичког експресионизма у теолошки хришћански идеализам“ (Димитријевић 2019: 37). (Стефановић покушава да хуманизује повет о Христовом васкрсењу као основу за нову религију, религију *жртвеног човештва* (подв. С.М.М) – а што га је коштало живота као Божовића; стрељан је 1944. године као народни непријатељ.)

Као што може да се наслути, Григорију Божовићу блиска је теорија о свечовештву, с тим што је он свечовештво ставио у службу националног, епског, косовског култа, а што ће се у већој мери препознати у учењу и делу Николаја Велимировића и, потом, Јустина Поповића. Уз то и напомена да се овакав став не може мимоићи и када су у питању многи писци са Косова и Метохије, од Манојла Ђорђевића Призренца, Зарије Поповића, Јанићија Поповића, све до савремених и млађих писаца (Александра Лаковића и Сунчице Денић, на пример). Нешто другачији ток косовскометохијског завичаја (и свега што он носи) заступа Данило Николић, код кога се, осим живих слика и догађаја са простора Метохије, осећа моћ *позитивне дистанце* и релаксирајуће прошлости.

3.3.2. Жртвена прошлост

„Наша прошлост претворила се у чудну уметницу.“
(Божовић 1925: 1)

Да Божовић ствара изванредан феномен *надидентитета* и *суперидентитета* који се препознаје у Србима, како је Весна Тодоров писала (Тодоров 2012: 141–152), могло би се везати за образац националне традиције. Многи народи имају живо сећање, а и памћење и тему (научну, уметничку) о светој жртви предака. Известан број нација засновале су своје биће на таквим и сличним митовима. Жртва се код Срба нарочито везује за велике битке које смо изгубили. Међу првима је Косовска битка (1389). Она је изнедрила потоњи културни образац нашег бића.

И наука третира тезу о древним народима са значајним наслеђем, па и са позитивним односом према наслеђу. О миту тзв. жртвене прошлости, Милош Ковић истиче да је такво осећање нарочито изражено код Јевреја, Енглеза, Руса и Срба.

Косовски завет је уједно завет Светог Саве који је са Косовском битком обновљен и потврђен; који се обнавља и потврђује до данашњег дана. „Из црквене и народне књижевности мотив Косовског опредељења пренет је у српску државну идеју. Као варијација Новозаветног Откривења, опредељење за Царство небеско било је, видели смо, уграђено у сам настанак и унутрашње уређење немањићке Србије“ (Радуловић 2010: 33).

Тако су постављани морални и духовни стандарди, везани најпре за Немањиће. Држава је настала у манастиру, што је велика ствар да реалност мита буде осветљавана. Осећање огреховљења (огрешења) умногоме ће каналисати српске средњовековне списе и многа дела*, али и читаво епско стваралаштво потом. Због оваквих тежњи ка заветном задатку, о Божовићу се говорило да је „сав за традицију и у традицији“. Некада се сматрало да је то улазило дубоко у политичке воде и да је његово приповедачко дело као фрагмент историје у политичкој функцији. Весна Тодоров у својим радовима поставља питања/дилеме о Божовићевој прози као књижевно-националном програму и ликовима који су грађени на епски, узвишен начин.

Није Божовић први и једини представник као трибун архетипа народне свести. Могу да се наведу слични примери у књижевним делима старих писаца Косоваца, као и у романима Данила Николића и других млађих писаца са Косова и Метохије. Као да је

* Раванички калуђер, најближи Косовској бици каже да су изашли на бојно поље, „ојачани духом древних отаца својих“... Кнез Лазар војницима каже да иду у предстојећи подвиг, „гледајући нам у дародавца Христа“; Данило III Немањиће пореди са „лозом која се везује за Стари завет“; помиње се опредељење за избор између истине и лажи као пут у завет... Многи виде корене српског патриотизма у 14. веку.

задатак свих ових књижевних гласова да се пише, осим књижевних дела, непрекидна национална историја и то она која се опевава уз гусле, као народни еп, чинећи епопеју без краја, али и без исхода.

Поменуто је митско-херојска мотивацијска структура и карактер дела првог у склопу те тзв. новије књижевности Косова и Метохије – Манојла Ђорђевића Призренца. Сви атрибути изречени о Божовићу могли би да се примене код Призренца. Овде се, најпре, мисли на мотивски ток који се бави етичким одређењем, у сваком смислу те речи. Та мотивска слика даје богат мозаик Божовићевих дела и јунака, иако се одређене особености могу препознавати у свој својој пуноћи и садржајности и код других народа и њихових појединаца.

У категорију подстицања слободе ушла би и теза о смрти или о жртви. Као да код Божовића нема безразложне смрти; оне од које се не може побећи, јер она најчешће није у човековој моћи. Као да су сва умирања, сва убиства или пак самоубиства у перспективи слободе која се осваја, очекује, заслужено и по задатку! Као илустрација у мноштву Божовићевих примера може се узети приповетка *Љута православка*.

Јунакињи Богдани Красић муж Милоје прелази у ислам, узимајући име Мустафа. Колико је Богдана тешко примила ту вест види се по њеној неверици: „Не може то бити овога свијета, сињој кукавици“. (Божовић 1999: 28)

Она овај породични усуд прима мирно, чак би му и опростила да се потурчио на силу (*данак у крви*), али не може да се помири са тим да је он прешао у ислам ради користи. То је каљање образа и срамоћење предака које она покушава „у божје име“ да накнадно врати коренима, молећи Бога да га „окрене на другу страну“, према Србији, да оде преко Ибра, преко планина...

„Она га огрли обема рукама, клече испред њега и засу сузама, врелим и јаким као бујице. Шчепала га снажно, зајектала се као над мртвим, ухватила се за њега као за земљу, па му нешто неразговорно шапће, богорада и преклиње, бесвесно већ решена да га не испусти из шака, да га отме не само од силних Турака но и од самог ђавола. У једном ромору, а не везаној речи, она му је уз страховите јецаје час хвалила стару веру, час грдила нову, ружила, псовала и свака јој чуда измишљала. Ни са коца о Турчину теже и влашкије нису никад ни у једној земљи уста проговорила“ (Божовић 2005а: 147).

У вербалном и физичком мимоилажењу и сукобу, она бива дубоко повређена, јер је Милоје – Мустафа крвнички баца о под, псујући је, образлажући да неће да промени тек добијену нову веру, изморен од убеђивања и опијања. Заспао је, потом, готово мирним сном, док га Богдана, не одустајући у својој намери да свога човека „очисти од ђавола“, заједно са кућом не запали угарцима, као капима своје крви.

Њена одлука да убије њен је унутрашњи позив своје вере и свога образа. А све што ће се после догађати има обележје мирења са чињеницом, али и њеног „подвига у злочину“, као смирења и као очишћења. За њу је промена вере равна изабраној смрти, извесно мирење са смрћу. Православље је по њој једина права вера и једино могућа. „Богданин покушај да преобрати мужа“, наводи Мирјана Стакић у тексту „Психолошки приступ у карактеризацији женских ликова у приповеткама ’Љута православка’ и ’Две жене’“, покушај је његовог оживљавања (за њу је он у другој вери престао да постоји), након кога је уследило помрачење свести исказано кроз нарицање и оплакивање живог човека, да би, потом, чином убиства изједначила унутрашњу пројекцију смрти са стварним престанком његове физичке егзистенције. Њено поступање као да описује пут који је у психоаналитичкој литератури познат као прелазак од суманутости до убеђења да се чини једино исправна ствар“ (Стакић 2016: 109–110). У том смислу Александар Јовановић

указује на „непоправљиво завађена два света“. „Божовићеве ликови су двоструко одређени: индивидуалним склоностима и националном припадношћу. Њих, са једне стране, притискају национални и верски идеали које треба (и морају) да следе, са друге, потреба за преживљавањем и опстанком, са треће, ирационално и нагонско, што као неки тајни знак носе у себи“ (Јовановић 1999: 75–79).

Много је примера да се насиље у таквим ситуацијама претвара у подвиг, када је о Божовићевим и сличним јунацима реч, јер они, на неки начин, и овим испуњавају *завет*, што помера границе „између онога што је праведно, дозвољено, морално и људско, и онога што је његова супротност“ (Стакић 2016:111). То померање границе, таква убиства, огледају се у верској нетрпељивости и мржњи према другим народима, најчешће се доживљава као оправдан чин. Чак дубоко моралан и чист. И мучно убиство, често и самоубиство или посредовање у убиству израз су одређене друштвене улоге која има задатак да прикаже рецепцијско стапање са жртвама, страдалницима; убицама и самоубицама. То „продужено деловање“ заветног концепта (жртвовање личног ради општег, националног) питање је освајања или наметања слободе. Слободе као чистоте, као израза части и морала, као љубави према свом Богу и своме народу, а уз то, према истини и правди. У стању кад, како би Јунг рекао, „психа прелази границе свести“ (Јунг 2017: 186)⁸, религиозно и национално осећање доводи до потискивања свести које је условљено разним социјалним и културним обрасцима. Тиме се појачава нагон да се управо тако извршава његова воља. „Ћутљива воља“, како би рекао Михаил Епштејн. То *освећивање кроз светогрђе* налик је *одричном богословљу* (подв. С.М.М), а што ће се често узимати или препознати као успешан драмски мотив у фолклорној књижевности и култури фолклора. Такође, овим правилом (неписаним) често се долази до замене улога, те се место Бога замењује одређеним јунаком/књижевним ликом, тзв. изабраником за извршавање чина. Тиме слаби граница између допуштеног и забрањеног, праведног и неправедног, а Диркем каже да их појединци „могу скоро произвољно померати“ (Диркем 1972: 52).

3.3.3. Истина и правда са карактером тријумфа

Истина и правда, али и љубав код Божовићевих јунака, чак и убица, самоубица, правоверника, тј. православне вере, носе извесне обресе светости. Убиство и страдање има карактер тријумфа у постојању зарад задатака изнесених у поменутиим заветима. „Хуманизирањем зла“, наводи Јасмина Ахметагић, цитирајући Филипа Коула, „не значи да га разблажују, нити оправдавају“ (Ахметагић 2016: 202). Божовић зло не измешта ван човека, наглашавајући људску манипулацију, што може да се осети у могућности мучења и убијања. У овоме поједини истраживачи и тумачи Божовића сумњају у чист књижевни поступак, јер су неки чиновни и акције у функцији историчности и етносоцијалности, етнопсихологичности и религије.

Чињеница је да се код Григорија Божовића осећа талас тзв. *новог средњовековља*, нарочито тада када се, како би Берђајев рекао „кретање од Бога завршава и почиње кретање ка Богу, [...] „када Бог поново мора да постане центар читавог нашег живота“ (Берђајев 1990: 25). То *ново средњовековље* има другу димензију, налик на *очовечивање Бога* (слично обожењу човека по теолошкој тенденцији оца Јустина Поповића). Књижевноисторијски контекст Божовићевих приповедака надјачава остале наслућујуће контексте; те се у њега

⁸ У овој књизи Јунг даје своје схватање религије. По њему, религија је незаобилазан феномен сваке културе, и она није патолошка појава, већ основни услов менталног здравља.

утапа целовито наративно становиште реалисте Григорија Божовића, са наглашеном тежњом да се индивидуе категоричу према познатим шаблонима, где је Турчин – Турчин; Србин – Србин; Бугарин – Бугарин; Арнаутин – Арнаутин... То у свести народа већ заузима простор моћне легенде и предања из којих се не може лако извући. Мада, усмеравање идеја и чињеница у уметничком делу нужно је естетски обликовати, како дело не би било „слушкиња” жељеног тренутка или жељене ситуације. Зоран Гавриловић у тексту „Надсмислови историје и уметности“ под појмом „надрационална историјска раван“ подразумева да у такозваним законима историјског постојања у објективности историјског трајања постоји један слој који измиче не само дневном тренутку већ и шире, епохи, измиче чак и објективним историјским и научним испитивањима, па се тек негде у будућности чини као реалност“ (Гавриловић 1984: 19).

Милорад Јеврић Божовићево стваралаштво види као „синтетизовану народну мудрост“, указујући на народну песму као на *интертекст* његових приповедака и путописа, тј. на усмено предање као неодвојиву основу за његово (Божовићево) књижевно дело (Јеврић 2006: 17).

Многи тумачи Божовићевих дела (Миленко Јевтовић, Даница Андрејевић, Љубомир Зукорлић, Владета Вуковић, Милисав Савић, Валентина Питулић и други) указују на присуство народне традиције и народне књижевности код Божовића. Тиме се у великој мери омогућило формирање карактера и ситуација, дајући интертекстом дубљи смисао, са успешним „дијалогизмом“ међусобно, што појачава естетски и неки други доживљај. У примеру Григорија Божовића ова веза није пука имитација наведених елемената (песме, јунака), већ извесна референтност преко које се долази до модела традиционалне културе и архетипова, чиме се функционалност намене (поруке или књижевног доживљаја) појачава.

Донатан Калер интертекстуалност види из два угла. С једне стране истиче важност претходних текстова, а с друге стране наводи да нас „интертекстуалност вуче ка томе да узимамо у обзир претходне текстове као доприносе једном коду који омогућава различите ефекте сигнификације**“ (Culler 1981: 101–118).

Приповетке је често креирао на основу стварних догађаја, али и на основу анегдота и одређених предања која су шири део националног наслеђа.

У приповеци „Мучних дана“ даје слику Приштине, неразвијене, прљаве и „азијатске“, како су је поједини осликавали. Заправо, та слика Приштине најбоље сведочи о стварном стању на ширем простору Косова и Метохије. У њој је направљен *идентификациони склоп* онога што је Милан Ракић, тадашњи конзул у Приштини, писао у многим песмама, као нпр. у песми „Напуштена црква“. Божовић пише:

„Јер тешко бејаше живети у прљавој и веома непријатељској Приштини“. Много тврђа и несложнија душа ту малакше и почне да чами. Свакога дана извештаји тежи и страхотнији. Косово у самртним трзајима. Сириниће изједна гине, Рогозно већ отупело од аганског јарма, а из метохије, може бити ускоро, неће бити ни гласника да јави како су се последњи остаци истурчили или замакли ноћу преко Копаоника. да још није Грачанице са њеним оскрнављеним фрескама и Гази-Местана, који Преполоц непрестано бодро поздравља из лапску долину, човек би

* давањем значења

клонуо и обамро. или би побегао као рањена звер, плаховито и безобзирце с уверењем да је све пропало и да је узалудно каменити се више поред наше страшне костурнице. Досадно и хладно око срца као у дубоки јесењи дан слабо одевена“ (Божовић 2005б: 7).

У приповеци „Мучних дана“ приказан је необичан сусрет сељака Вука Дулана, Златарца, који је код Ракића дошао да позајми један дукат, пошто је запео у неприлике, јер су „аге и Арнаути бацили око на његову баштину“. На питање конзулово што не узме више но само један дукат, сељак одговара:

„Боже сачувај, господине! Ни до вијека!... Из ове куће? А колико она мора давати свакога дана!... Подмићивати Турке и нас ода зла бранити, па плаћати учитеље!... Нећу, Бога ми!... Овђе се ваља доносити, а никако одавде односити... Само на зајам божји!... Јок! Још нијесам памет иштетио. У Ужичком округу продају и бакраче да би се ова кућа могла држати у Приштини, а ја да узимљем „онако“!...“ (Божовић 1990б: 77)

Златарчева појава и етички став били су светла тачка у конзуловом тадашњем окружењу, али и светла тачка ван косовских простора. Његове речи изражавају простосрдачност и веру, а само враћање дуга који, узгред речено, нити има велику вредност, нити му је дат да би вратио, улива снагу да и на ширем простору српског бића свест о светињи не бледи. Напротив! То је уденуто у памћење и етички кôд, свесно негујући вредност свог националног идентитета који се потврђује на Косову, најпре.

Мојсил Златановић из Гњилана, а у причи „Оклопник без страха и мане“, један је од оних Косоваца јаке српске крви који ни под каквом претњом неће да напусти своју земљу, иако тешко живи, иако му је и син у турском затвору. Он брине да му земља не остане пуста, јер је нужно одвајати новац за народне послове, а синовљево избављење из тамнице учинило би за ту државну – свету ствар много. Он се у приповеци обраћа Ракићу:

„Викам, господине, зашто да се бега у Србију? Србија има доста људи, а ова јој земља ваља, а ми смо, викам, тапија за њу. Кад дође овамо, па никога од нас не нађе, ће гу врате натраг, зашто ће јој рекну: *ето нема овде нико твој – неје ово твоје.* (...) Ја сам моју бабовину уватија зубима, ете овако, и жив се од ње не одвајам. И сад... и сад... не плачите, а да нађемо некога ко ће као ја да легне снажно на њу, да је ухвати зубима и да је тако не испушта док не дође *она... одозго...*“ (Божовић 2016а: 87)

Приповетка „Суљ-Капетан“ приказује још један од актуелних, а тешких момената за српски живаљ на Косову – прелажење у муслиманску веру. Нарочито је то видно у Гори, подно Шар-планине и око Призрена.

Суљ-Капетан је строги ратник, *горански витез луталица* (подв. С.М), како га Божовић представља, чија је хајдучка слава позната на широком простору Старе Србије, од Призрена до Дебра. Одметнуо се у планине као сваки немиран дух, али и да лакше носи своје потурчење. И био је opak и прек, показујући тако своју „плату“ за потурчење. Мада, како писац каже, стрина му је још била Божана, а братанци у Призрену у српској су школи. И син његов, јединац, момак а несунећен. И Суљ-Капетан се нечему надао.

„Али ево већ неколико година како су призренски одговори тужни. Свет је почео да се мири са судбином. Тако исто и хајдучки капетан. Из дана у дан види он како од наде нема ништа. Већ је почео да се љути на своје братанце Јанчета и Косту што се не турче, но што своју децу шаљу у Београд на школе. Хе, а како је диван, на пример, Петар Костин! Кад би се тај потурчио, вера и Бог, брзо би постао или велики везир или шеих-уљ-ислам...“ (Божовић 1990б: 108)

Али, промене се нису дешавале, а ближио се дан да се дете направи Турчином. Суљ-Капетан није, иако је славу изградио до највећих истина, штедео и увећава своје богатство. Невоља га је натерала да се за тај чин узајми од Спасе Чемериџића, познатог призренског трговца, да се пред Турцима не би обрукао. И, као у бајци, после неколико година кад призренски трговци, па и Чемериџић, путују за Трст и Марсељ по робу, буду ухапшени. Главни харамбаша, Суљ-Капетан, видевши ко је међу њима, нареди да му доведу Чемериџића, да му „сам одруби главу“. Први сусрет којим се постепено долази до ефекта препознавања, текао је у дијалогском тону, када се Суљ-Капетан обраћа „чисто горански“:

„- Не се плаши, казуј истину!

- Потесно ли ће ме нађеш – испрси се Спасе очајнички: - те да те лажем?

- А си познавао некад потура Суљ-Капетана?

- Јесам.

- Беше ли тој неки пут на нечаре?*

- Не знам, ага...

- Не, не – збори право. Ако си ти Спасе Чемериџић од Призрен?... Тешко беше један пут и Суљ-Капетан во Гора. Резил ће се направеше. Ама ти му го донесе образ на место. Со јунаштина. Даде му хата за дете и многи ђемери со злато... Таке ли је?

- Па, ага...

- Убаво!... Врати ли ти тој стари потурски пес?

- Вратио ми је све. И паре и коња. Сам је дошо код мене да броји паре, а његов слуга је донео пуну тепсију баклаве.

- А што ти рече најзад? Мисли убаво, па да ми кажеш!

- Рече ми: „Бог турска душа“...

- Не, не!... Ваке: „Бог потурска душа“... „да не ми је земе, море Чемерико, док не ти направим добро“!

- А, таке! ... Ете, таке је рекол тој стари пес! ... Тој погани потур и торбеш! ... Такец!...“

Овај дијалог и ову сцену Призренци су са пажњом и зебњом пратили, планирајући како да избеаве земљака Суљ-Капетан је разрешио ову мучну дилему речима: „Тој потур се направи божем дервиш: ја сам Суљ-Капетан – руку овамо, здраво-живо, земљак! Ти ми некад сачува образ, право је сега и ја да ти вратим... Сви сте слободни. Земљаци сме. Вије в туђина да печалите, и ја такец... Ракија да се напијеме, ама турски, а не каурски... Седите!“ (Божовић 1190б: 112)

Суљ-Капетан, иако није више хришћанин, сахранио је оца у православном гробљу, држи до свог старог презимена, брине о положају Срба, одлаже синовљево сунећење, чува сећање на јуначке подвиге Срба... Њему је Божовић дао да муслиманство носи као подвиг, јер је његова хуманост и његово осећање припадности велика цена коју носи.

3.3.4. Бинарне позиције у причи Григорија Божовића

Неки од основних проблема који се јављају као феномени јесу често круто обликовани статуси унутар породице, племена, шире заједнице о којој Божовић пише, било да је реч о епиској православној страни, о бившој страни, потурченој, или о муслиманској, турској и албанској. Или, можда, о неким другим обележјима, где се као стереотип јавља

* Немогућност, немоћ

ред и поредак, на примеру: мушко–женско, старије–млађе, вредно, племенито, храбро, насупротив лењем, кукавичијем и слабом. Питање опозиције често је и питање стереотипије; питање традиционално утемељеног положаја наведених структура.

Овакви облици – модели не траже посебну аргументацију. Они фигурирају као слике, као симболи, као нешто што је дато, што готово да нема полемичког питања, ако знамо да *полемичка питања спадају у показатеље проблематизације*. Наслућује се, можда, Рикерова бојажљивост о могућој погођености преиспитивањем историзма, тј. упућивањем историзма ка релативности, чиме би се отварао проблем, настајао неспоразум, чак и онај аристотеловски сукоб који креира драмску радњу – трагичну, пре свега.

Стање и питање КО СИ ТИ код Божовића увек има путању која се креће по ивици ножа, чијим се и најблажим померањем могу распршити (растргнути) многи грађени системи. Или сав поредак, укључујући и небески свод.

Износећи несугласице и сукобе, често трајно завађених народа и вера Божовић као да не износи књижевну фикцију, већ сурову реалност. Његови су јунаци усмерени ка етичким идеалом, следе га и носе, као неписано правило. Као опевано правило епском прошлосту, верујући да тако чувају и осветљавају највеће националне и верске вредности. Догоди се да поједини „искоче“ из те епске одговорности, условљени тешким преживљавањем и другим опасностима. У том смислу, каже Слађана Јаћимовић, „располућеност између етике и опстанка, покорности и сопственог достојанства битна је црта књижевних јунака и извор литерарне мотивације њихових поступака. Отуд су у овим делима (мисли се на дела старосрбијанских писаца, прим. С. М. М) толико чести и уверљиви мотиви и слике националне мржње и искључивости, убистава и крвних освета, отмица и проверавања (чести ликови потурица који остају на међи између својих који их одбацују и туђина који их никада у потпуности не прихватају, осуђени на вечно неповерење и изопштеност, али и на јунаштво и праштање, као и опште чежње за другачијим светом и животом“ (Јаћимовић 2000: 32).

У многим Божовићевим приповеткама осећа се извесна опозиција између онога у чему јесу и онога што је било, али и снага да се такво осећање превазиђе. У многим се приповеткама појављују снажни ликови као носиоци памћења и народног страдања, чији се епски глас пројави као суштина њиховог бића оличена у прецима, као нпр. у приповеткама „Суљ-капетан“, „Љута православка“, „Наша загонетка“...

Тај *епски глас*, како наводи Сања Бошковић, позивајући се на теорију Зумтора (Zumthor 1983: 264–265), „за разлику од митске матрице из које се рађа наративни елан, потиче из импулса ритуала из којег се иначе рађају песме и певања. (...) То ће рећи да ритуал, одигран у мимици гласа, постаје отпевана метафизичка драма путем које се иступа из профаног времена у свето време“ (Бошковић 2014: 150).

То би могло да се упореди са приповетком „Љута нема“ и певањем Синана или Симе, или са Хамзом Вукашиновићем и поновним његовим препознавањем праве вере и нације, тражећи „старе песме“, као у приповеци „Наша загонетка“.

У Божовићевом делу је улога првог елемента или прве компоненте наративности – приче веома очигледна и веома изражена. Прича је та која доминира, она је слика идеје која је садржина у причи, у догађају. Догађај је прича која се отвара као централни део

неког тела. Круга, на пример, око кога се све врти или из чије се путање (кружне) излази радикално – испадањем. Код Божовића, то је „задатак“ главне приче. У томе је и ужи али и шири значај његових приповедака, нарочито када се има на уму стање на Косову и Метохији у времену које он описује и нарочито када се имају на уму дела савремених писаца, чак и оних писаца с краја 20. и почетком 21. века. И не само писаца на Косову и Метохији, већ и шире. Тиме што се он фокусирао на један географски део наше државе и на простор на којем је српско национално биће било под јаким ударом Турака, Арнаута, Албанаца, Потурица и других, није само простор који је Божовић затворио у границе Југа. Његовом речју, јужни свет о којем пише оличава опште стање оног стварног и имагинарног света где се, у којем се или преко кога се укрштају многи путеви и догађаји, многе поруке и многе вредности. Александар Јовановић ту види пут који води у онај еволутивни ток српске књижевности, од Борисава Станковића ка Иви Андрићу и даље, ка Меши Селимовићу. Додајемо, даље ка Данилу Николићу. Допринос Григорија Божовића је огроман, мада се чини да су и њихови уметнички домети различити. „Иако су једним делом стварана истовремено“, наводи А. Јовановић, „Божовићево дело логички претходи Андрићевом, а оба нам – свако на свој начин – причају давно познату причу о проклетим авлијама, издељеним невидљивим а чврстим границама, о звонима супротстављених цркви у истој касоби, од којих свако избија у посебно време, о ћупријама на Дрини и на Бистрици, које се непрестано прелазе а никако не могу сасвим да се прођу, о расцепканим ликовима који трпе притисак умереног света.“ (Јовановић 2019: 51).

Да би свој вилајет (*Крвав а жални Југ*, како је говорио Винавер) изнео толико верно, додајући му системско ауторско усмерење или спремношћу да се, најпотпуније и најживље поистовети са косовскометохијским историјским или митским програмом, Божовић је, својеврсном фабулом, доминантно приказао ликове и догађаје Југа посебним изразом сопствене поезике.

У разговору са Бранимиром Ћосићем, у књизи *Десет писаца – десет разговора*, Божовић говори о тој својој аутопоезици. Он каже: „Не волим литературу невезану за народ и крај, иако су толико пута други литерарни мотиви узбуњивали моју душу. Зато ценим Његоша и његов *Горски вијенац*, и верујем да само таквим путем и чувајући та начела наша књижевност може ући у светску, са великом и новом речју“ (Ћосић 1931: 96–97).

Овај књижевни модел и ова начела одређивали су Григорија Божовића и као писца и као народног трибуна јужног света тачније, свих оних чији се глас мало чује али који наговештава тежак живот на Косову и Метохији, најпре, као и у другим јужним српским просторима под турском или арнаутском влашћу. И пером и животом то је чинио баш онако каквом би га и одабрали они који чине део његове, готово фолклорне приче попут, на пример, Мојсила Златановића из Каменице код Новог Брда, у приповеци „Оклопник без страха и мане“.

Описујући дане уочи последњег доласка султана, 1911. године, Божовић причу почиње пријављивањем неког старог сељака за пријем у митрополију и конзулат у Приштини, тада седишту за Стару Србију. Тадашњу Приштину он описује у многим приповеткама, у којима помиње легендарну управу у конзулату: Милана Ракића, Стојана Зафировића и себе, преко којих пролази све невољно и несрећно, натоварено теретом зулума, и турског и арнаутског. Поменути представници конзулата били су и помоћници новог митрополитског заступника архимандрита Саве Тетовца, Македонца, вечитог заступника упражњених митрополија, вештог и лукавог Тетовца, побожног свештеника, говорника и дипломате који је добро познавао турске слабости. Од њега и његових језичких егзибиција настаје мудра, јединствена, комична и релаксирајућа атмосфера, добродошла у те дане мучног живота у Приштини. Дакле, да би се применио некакав дипломатско-дидактички модел умиривања стања са Турцима и Албанцима, не дају управо баш

протагонисти многих прича, од којих, како Божовић каже, могу они да науче и да се окураже, но да као власт износе државничке интересе и промовишу неутралност и стрпљење, како би се ублажиле последице у односу на силу и моћ непријатеља.

3.3.5. Стварање повести са наративним подвигом

Писац и путописац Григорије Божовић има причу коју је чуо, сазнао, коју ствара, каналише, проширује, прилагођава, смешта у пригоду, правећи од ње наративни подвиг или, како се, такође, може дефинисати, подвиг наративне компетенције.

Божовић је мајстор када се већи број догађаја, често инверзивних момената из живота јединке или шире заједнице, сакупи у један кључни моменат који је драмски конструисан на релацији заплет-расплет, до победе напетости и потврђивања тзв. правила или традицијског (традиционалног) канона, свеједно са које стране да долазе: српске, турске, албанске (арнаутске), бошњачке (потурчењашке); мушке или женске, старе или млађе, жртве или целата. Из тог се разлога често повезује његово приповедање са *нултом фокализацијом*, са тачком гледишта која је својствена традиционалном или класичном приповедању. То се, такође, може повезати или може да створи осећај намене или спремности аутора да од почетка има јасан оквир приче, или пак поруку приповеданог, поруку представе, макар да се она везала за вербални детаљ, реч, пример, на тзв. тачку приповедања која често одлучује о значајној улози приповедача, као што одлучује о утиску или стању читаоца или пак о читању као посреднику/помоћнику.

Сви ти елементи помажу идеји писца како би се дијалогско приповедање претворило у вишелинијску драмску радњу, са главним и споредним заплетима и са јасним декодирањем као моралним-неморалним, јаким или slabим фактором и исто таквом функцијом. То препознавање, како би аристотеловски било дефинисано, као прелазак из незнања у знање, често се доведе до заокрета у радњи. Тиме се динамика повећава а прича расте. Ако и има карактер исклизнућа, бива и даље традиционална или класична прича, тј. добра и модерна прича са класичном идејом; идејом очувања оног замишљеног или планираног циља и исхода.

„Традиција је“, како наводи Михајло Пантић, „кључна реч приповедања Григорија Божовића али и кључни појам критичког приступа том приповедању. Сав, без остатка, одређен поетичким карактеристикама српског реализма, [...] Божовић припада оном типу реалистичког приповедача који до универзалних естетских вредности стиже доследним приказивањем регионалних светова“ (Пантић 1991: 9). Утврђујући блискост аутора са Анђелком Крстићем, Бором Станковићем и Вељком Петровићем, Пантић налази сродност по „доследном обликовању наративних микросветова у којима се, логиком глобалне синегдохе, досеже до општеважећих, генеричких законитости људског постојања“.

Тakoђе, код Божовића се знање о датом проблему, феномену, потврђује, дајући јунацима приче и самом току равноправну улогу са аутором, приповедачем.

Та врста наративног, нека је и историјског, етичког, естетског одгонетања видљива је у многим Божовићевим причама, као у причи „Наша загонетка“.

„Наша загонетка“ је пример појаве тог ћудљивог одгонетања особина коју поседује лик-јунак покрећући радњу. У овом случају то је силовит полуодметнут Турчин Хамза Вукашиновић. Његово потиснуто родољубље горе је од сваког непријатељског изазова, а „пуцање“ јуначког оклопа везаће се тек за произведену омашку или дубоко отргнути сан.

Није искључив став да се родољубље третира као важна компонента појма *морал*, а што упућује на опредељење, став или стање од високе вредности и трајног постојања. Косовски завет је доминантна позадина дела косовских писаца, нарочито у случају Григорија Божовића. То завештајно сведочанство, иако често третирано и као националистичка заблуда која наноси штету кроз векове, чини вертикалу, нарочито битну као тапију или као канон који дефинише „правила игре“. Та вертикала је уграђена у колективно несвесно код многих етничких заједница (ма како се она звала: српска, турска потурчењашка, албанска...). Мада, чини се да код Срба она увек улази у колективно свесно. Остала је та вертикала негде дубоко, запретена у дамаре и крвотоке, без обзира колико је слојева маркира и преобликује у трансформисану супротност.

Приповетка „Наша загонетка“ једна од карактеристичних приповедака о којој се у досадашњој литератури није много писало, а која помера границе књижевноисторијског миљеа и датости, почев од познатог народног исказа да је „Потурица гори од Турчина“, стварајући јединствен и комплексан лик, привлачећи читаоце и оне који свеколико сагледавају књижевно дело.

Хамза Вукашиновић, главни лик у приповеци, силян је и гласити јунак из Ораховца. Био је све: арнаутски барјактар и градски бег, владао је целим простором Подлимја. Полуодметник, округан и храбар, рекло би се увек бесан, нарочито према онима који би истицали његово српско порекло (презиме). Није допуштао да се поред њега више истичу ни они Турци који су из Азије дошли. Издигао се и изнад правих Турака и Арнаута, иако није знао ни турски, ни арнаутски. На показивању свога турковања потрошио је велико богатство, расипао своје господство, показујући да је бољи но што су они са планина сишли. Поноси се својим имањем, својом кулом са многобројним одајама, намештеном и градски и *арнаутски*, зависи какве ће госте у којој примати. Сваког петка одлазио је у цамију да клања, а у сусрету са пријатељима, у чаршији, пратили су га покорне тевабије и, како каже Божовић, „лично је на којег знаменитијег сенатора“ (Божовић 2005а: 59).

За Србе је имао само презрење. Презирао је све око себе, а понајвише свештеника и учитеља. Сметала му је црквена поворка за поједине верске празнике, крстови и обреди. Био је необјашњиво загонетан, чудно загонетан, што је код мештана стварало мноштво питања, јер се није знало да ли је то киван што се сви нису истурчили или се гади њихове слабости, „који ради једне слабе вере трпе и осећају дражи охоле слободе турског царовања“. Иако није ни код кога ишао за Божић, писац каже да је код извесног Трифуна Леденичанина за славу пио ракију до зоре и благосиљао боље но сваки православни, тј. као најправославнији. Такође, приписивало се чуду и загонетности што је ценио само оне православце који су опстајали на пушкама и који су крвили, као што је оне који би се од страха клањали, вређао, презирао и нападао.

Поносио се јаким православцима, срдитим и борбеним. Остале је називао рајом, чинећи над њима разна насиља. Њега су се више бојали но правог Турчина и других љутих Мухамеданаца. Али, годинама, можда баш због тих насилничких поступака, тешко је налазио раднике за обрађивање својих поља и имања, нарочито винограда, јер је виноград

у Ораховцу не само питање иметка, већ питање моћи и статуса. Подразумевало се да је рад око тих послова обезбеђивао добар однос и љубав, а нису охолост и присила. „У Ораховцу је било могућно свако насиље“, писао је Божовић, „осим насиља присилне работе. Њу је обичај искључивао“ (Божовић 2005а: 59). Из тих разлога је Хамза Вукашиновић остајао без радника и помоћи те му је грожђе остајало необрано, радови лоше урађени, јер, како каже, Албанци са села нису радили ове послове, Срби су га избегавали, без обзира што је за њих био спреман да да велику награду и да плати добро, а мамушки Цигани које је у невољи био принуђен да најми више би штете и крша направили, но корист, остављајући иза себе наред и спрдњу комшија.

Сусрет са скромним Сенем Дурутом, кршним и стаменим Колашинцем кога је од првог сусрета ценио, упознавши његову озбиљност и поштење, учинио је велику радост силном аги. Поверивши се Дуруту да тешко налази радну снагу, у страху да ће и ове године да остане без брања винограда, Дурут му је рекао оно што можда до тада нико није смео: „Знам то, ага. Али немој да се љутиш. Отишла ти је зла реч да си крвник за *нашу* руку. Тежак ти је избор и поглед. Чуло се да је за тебе сваки Србин *Крсто*, липово штапче и свиња. Па бјежи свако, јер и Циганка има образ!...“ (Божовић 2005а: 60)

Из тих разлога се Дурут склањао од ангажовања, као што му не би било мило да Хамза Вукашиновић понижава његове Колашинце. Но, добивши чврсту веру реч да његовим људима неће ништа лоше урадити, Дурут је пристао, окупивши велики број берача и оних са коњима за пренос грожђа у винице. Наравно, после оваквих сусрета, на агино одушевљење, и урађен посао ће бити легендаран. Задовољан због тако добро урађеног посла он приређује опроштајну гозбу, не само за Сену Дурута, но и за велику одабрану Сенину дружину.

Божовић као епски певач поставља радњу која има, на неки начин, библијски карактер. Он описује распоред седења Колашинаца у његовој чувеној *арнаутској омаклији* где је сам лично, као мали бог, у средини, а са десне стране до њега седео је Дурут, и у следу остали Колашинци. Са леве стране окупио је велики број одабраних званица и пријатеља, међу којима и чувену „злицу“ Селмана Чибуковића, са пријатељима. У дно куле, као на подијуму, ангажовао је лаутаре и певаче, Цигане са *дефовима* и виолинама. Гозба је била царска. „Мушки се пила ракија“, каже Божовић, а после вечере и вино. Певале су се разне песме без престанка, а весеље је имало карактер велике победе, како код Хамзе Вукашиновића тако и код осталих Хамзиних званица. Играло се и певало, пило и лумповало „на три домаћа језика“, а сам Хамза био је ван себе од силног задовољства и помаме. Бацао је *череке* и *мецедије*, радовао се и даровао.

Прави драмски обрт догодиће се кад је тражио да најбољи певач, Колашинчанин, запева. Свакако, сви су у глас показали да је то Сено Дурут, коме није било мило да пева, али на Хамзино наваљивање, уз гусле је *кликнуо као вила*, ређајући *Женидбу наше од Тирана* (подв. С. М. М), кога је мајка „усаветовала да за стара свата позове Краљевића Марка...“ Турци су се чудили и песми, и певању, и гуслању, а Вукашиновић је од задовољства сам служио вино Дуруту, молећи га да потегне „као некад наши стари“. Све потом у причи има назнаку великог и катарзичног проналажења знакова вере и нације – као изузетан облик архетипа, попут приче „Стрико Долгач“, у којој Божовић каже: „Учинио му се да су му свих пет стотина година дали овлашћење за ту незгодну дужност“ (Божовић 2005а: 43), а што би се у овом случају везало за извесно разрачунавање (обрачун) Хамзе Вукашиновића са собом и са свим преживљеним, не само личним, већ и народним. Ту ће се градацијски ређати „приближавања“ нечему што је, очигледно, потиснуто и затворено као љута рана која не сме да се сретне са сунчевим зраком.

- Тако ти крста, сад једну још постару, једну како је било на Косову!...

И ту више није била потребна молба, јер је Хамзино запомагање и заклињање да пева како се у самом селу Сена Дурута пева било више но вољна радња и Дурутов избор. Да би се баш то и остварило, Сено Дурут је загудио толико снажно да је цела одаја зајечала. А песма је и била она на коју се, очекивано у овом драмском заплету, чекало све време Хамзиног обретења. Нема јаче слике и емоције од Косовског боја, од Милоша и Милошеве намере. И, у тренутку највишег кликтања и певачевог заноса, када Милош стаје цару испод грла, Селман Чибуковић, проверена злица, бесно прекида даље певање и сликовито светковање, отимајући гусле, крвнички њима ударивши Дурута, назвавши га „влашком свињом“. У намери да га жешће казни, супротставио се сам Хамза Вукашиновић, избацујући љутог Селмана из куће, дајући му на знање да је крај њиховом пријатељству, а Колашинцима се обраћајући речима: „А видите ли да заиста нема више Турчина?... А? Богзна да ли ћу и ја бити Турчин“ (Божовић 2005а: 62).

Све потом: што је наградио Колашинце, наградио Дурута, што је његов брат убио Турчина Чибуковића ... спада у идилично разрешење драмског заплета, или једне врсте епопеје о потурчењаштву, а што усвајамо са специфичним посредовањем аутора, читалаца, као општу тежњу за оваквим исходом; саставним делом склопа целе драматичности и наратије. Ово иде у корак са изворним тежњама митског косовског јунака, чак и оног, попут Хамзе Вукашиновића. Тежњи која би се узимала као јединствен модел приближавању пра-лику као једино праведно постављеном човеку. То је потрага за идентитетом, и потрага за изгубљеним идентитетом. Тиме се обезбеђује она „посебност“, као битан елемент којим се креирају личне вредности. Из таквих покушаја види се потребна (нужна) тачка гледања, чини се, непромењена више векова, иако селекцијом одстрањивана из центра те светлости, те фикције, те суштине. Ауторским ставом јунак се претвара у историјску и етичку тежњу, неизбрисиву из свесног, али и из несвесног националног модела јунака-хероја, јунака-човека – опште тежње у којој је и моћ и немоћ образована у лику идеалног и у референтској пуноћи, потпуног народног јунака као народног гласа и као народне тежње. Опет се појавио онај, већ поменути „епски глас“ који често учини више када се инверзивно јави, чинећи тако већи позив и снагу „из које се рађа наративни елан“ (Бошковић 2014: 150).

Појам милосрђа и истинољубља, појам братске љубави и вере код Хамзе Вукашиновића, како је на крају приповетке видљиво и јасно исказано, није класично питање преобраћења, као апсолутног сазревања у врлинама! То је његова полазна тачка на путу *одступања* које поприма карактер авантуре и личног засићења у коме је немоћ као врховна или централна тачка нестимулације. Појам вере и осталих препознатљивих категорија до самог кулминирања у виду тражења старе песме о ономе *како је било на Косову*, до погубљења Турчина Селмана, штитећи Колашинца, у знак поштовања његове виталности и многих способности, од рада до песме. Хамза тада показује Колашинцима високи обрт: „Видите ли да заиста нема више Турчина? А? Богзна да ли ћу и ја бити Турчин.“

То, иако изречено као питање, учинило је много. Није више било битно шта ће се догодити са Хамзом на крају приче, хоће ли одустати од турских марифетлука и свога немира и беса. Битна је свест о ономе шта је носио и колико је остало незацељено.

Проблем нације и вере код њега је експлицитно присутан, не по својој нужности, већ по својој вредности. И ту није у питању класично покајање, већ моћ да се може нешто слободно изабрати. У свему томе могуће је да се види једна кафкијански бесмислена доминанта која се не превазилази, нити побеђује, већ се само помера као што се насиљем

на насиље не побеђује зло. Али, та радост коју он доживљава и то улажење у тзв. метафизичко обликовање и хришћанско препознавање, појављује се као својеврсно олакшавање и растерећење. Скоро као победа. Као спасоносан тренутак *чулне светлости*, услед чега долази до рационалног стапања са припадајућим и блиским њему берачима винограда, Колашинцима.

Хамзин живот није једнодимензионалан, као што није ни трагичан. Његова специфична енергија и јединствен карактер отварају му просторе где он доминира. Као такав, он је изван осуде и изван коначности.

Опозиција наш-њихов у овој приповеци искаче из главне преокупације. Идеално код Хамзе је то што, као књижевни јунак, не као Србин, не као потурица, већ као личност надвисује многе бинарне опозиције, нпр. свој-туђ, ми-други. Код њега је све ЈА-ОНИ. А Они? Зависи од времена и стања, они се појављују као нешто чему тежи или од чега бежи. Његова индивидуалност побеђује и класично јунаштво и класичну моћ и трагичност.

„Кад у царевој земљи има такав човек“, писао је Божовић, „ја се радујем, јер га први пут сретам“. Мислећи на сличне јунаке, Радивоје Микић пише да они „на једној страни, носе једну свест о свом националном идентитету, страдајући због тога, док, на другој страни, настоје да буду носиоци оних моралних норми које директно проистичу и из верске подлоге и из епске традиције“ (Микић 1998а: 21).

Попут Радована из приче „Два падишахова роба“, где је у средишту приповедања представа идентитета две нације, драматика је, пре свега, на моралном изазову, не на националном и верском. Радован је несвакидашњи јунак и појединац чијим поштењем паша ослобађа *недужну рају*, а што пре представља оштру критику сопствене заједнице. То изазива дивљење и делује романтично и идеално. Хамзино инсистирање на мушкости одважно је и изван је мноштва позиционираних једних или дугих јунака. Божовић се јасно приклања нечему што носи важну компоненту, истичући Колашинце који су, оним што носе, „умирили“ или чак усрећили обесног потурчењака. „Ја сам“, писао је Божовић, „угледао света [...] у Колашину, који је сав изразит динарски тип, однегован на десетерцу, са богатом усменој литератуrom“ (Божовић 1990а: 249).

Како је Божовићу битно шта представља његов јунак у свету, а не „шта за његовог јунака значи свет, како би рекла Весна Тодоров (2013: 141–152), наводећи Јоковића који каже да би код Божовића „књижевни јунак могао да се прати у три нивоа: 1) јунак на нивоу индивидуе, 2) јунак на нивоу породице и 3) јунак на нивоу нације“ (Јоковић 1994: 135). Јунак на нивоу нације доминантан је код Божовића и највећи број јунака је у том контексту представљен.

Говорећи о приповеци „Наша загонетка“ намеће се мишљење (закључак) да се ради о трансформацији главног јунака која се кретала од тачке 1 до тачке 3. То би била та димензија квалификације јунака, као субјекта дуж осе ЖЕЉЕ (*жели да учини*) између осе ЗНАЊА (*зна како да учини*) и/или СПОСОБНОСТИ (*у стању је да учини*) (Prins 2013: 88).

Хамза Вукашиновић у почетку прати своју жељу, да би на крају приповетке успоставио извесну равнотежу, водећи рачуна о ономе што би требало да учини, а на шта велики број јунака/људи није спремно.

То кретање, та спремност да буде између жеље и дужности, и обрнуто, чини овај лик јединственим и чини га делом тајанства у току тог *могућег*, не само *стварног*, што за Хамзу није било страна. Тај низ у који он улази и из којег излази чини га моћним и, делом, ирационалним. У суштини то је само огољена жеља и потреба његове супериорне снаге и исто такве мисли. У његовој неочекиваној и плахој одлуци лежи окосница драмског збивања у приповеци „Наша загонетка“, која на први поглед није толико срећно

насловљена, уоквирена насловом у решење исте. Заправо, уместо одгонетања наше загонетке, уметнута је паралелна прича о прослави успешне бербе винограда, где се разбија нарација, претворена на крају у неколико реченица монолошког карактера. Говорећи о књижевним јунацима Радивоје Микић каже да „постоји интонација приповедања која је необично важна за разумевање и тумачење приче, будући да она сугерише сасвим конкретну могућност разумевања и тумачења приче“ (Микић 1998б: 13). Говорећи о реализацији приче у Андрићевој *Проклетој авлији*, Микић наводи да је „композициони адекват овом поступку *прича у причи*, [...] а да прича постаје средство за идентификовање једног људског бића са другим“ (17).

У првобитној осиној слици Хамзе Вукашиновића, необичног Потурчењака, Божовић казује да није необичан тај отпаднички став, „акцентујући насилничко понашање које је засновано на верској и националној основи, а чије порекло везује за хришћанску заједницу [...] То је тачка преко које ће се конструисати морална слика и показати евентуална суштинска разлика између двеју нација“ (Чолак 2016: 207).

У томе се види Божовићева тенденција да слику Срба – потурица не гради као наличје Турцима, већ као тенденција да се укаже на неопходност моралног, одважног, и херојског својства (лика) српског бића.

Јован Хаџи Васиљевић је у наведеној књизи *Муслимани наше крви*, пишући о простору Старе Србије, износио примере о нетрпељивости потурица према Србима, као што је чест случај да су потурчењаци већи фанатици од муслимана – истичући пословицу да „Без потурице нема Турчина“, као што је оне који су прешли у ислам Хаџи Васиљевић сматрао изгубљеним делом становништва.

Тихомир Брајовић говори о *идентично различитом* (као у наслову своје студије), где о лику „нашег туђинца“ каже да је „непостојано и преображавајуће, па зато заправо и збуњујуће и непожељно Друго, које је макар једним делом још увек Исто, односно Исто које је знатнијим делом Друго. [...] Он је, према томе, Исто/Друго које никада није само ово или оно, само наше или њихово, него, управо захваљујући својој променљивости и својеврсној реверзибилности, трајно задржава и понешто од оне каквоће која је наизглед напуштена“ (Braјović 2007: 138).

3.3.6. Национална етика и идентитет

У прози Григорија Божовића има се утисак да се у реч, у реченицу, у мозаик и поруку уткало оно што се вековима гомилало и формирало снажне психолошке ћелије, али и подстицаје које ослобађа психолошко у себи. Чини се да би се тек једним општим „отварањем“ или отклоном тог несвесног и нагомиланог долази до оног траженог, андрићевског јунака или чиниоца који чека да се сретне нов, а не да га сâм аутор произведе налик на неверну праслику.

Божовић је и у приповеткама и у путописима износио тенденцију да национална епика избије као примарни или као вертикални стуб у његовој књижевној борби за национално јединство. „Цео његов интелектуални и књижевни труд“, каже Гојко Тешић, „био је усмерен не само према националном и политичком уједињењу, већ превасходно духовном заједништву као основи родољубивој уметничкој служби народу“ (Тешић 2005: 237).

Могу се наводити бројне тезе о Божовићевом усмерењу да је спајао национално и верско и да је дух православља готово са заносом уграђивао у своје дело, што се у критици често доводи у везу са његовим теолошким образовањем, те духовном везом са породичном традицијом, тј. свештеничким православним редом.

Драгиша Бојовић тврди да је Божовић „један од оних ретких српских писаца који нису у двадесетом веку направили дисконтинуитет према црквеној књижевности и свештеном језику“ (Бојовић 2013: 124). Владимир Ћоровић је о стању у Србији, када је реч о епском добу испуњеном борбама крста са полумесеком од 14. до 19. века, писао: „Читави нараштаји нашег народа васпитавани су етиком косовске епопеје. Највећи део места наше немањихке прошлости, као Рас, Призрен, Пећ, Скопље, Прилеп и класично Косово. Најславнији споменици наше културе, као Грачаница, Сопотани, Дечани, Лесново, Нагоричано, Кратово и други манастири, налазили су се под Турцима“ (Ћоровић 1989: 199).

Николај Тимченко у тексту „Јужна Србија Григорија Божовића“, поднасловом је одредио општи карактер писца, рекавши да је „он по вокацији писац, по људском опредељењу родољуб“ (2013: 68). Тимченко упућује на књижевно сведочење Григорија Божовића о овим просторима. То су те *урезане истине* (наслов књиге путописа Г. Божовића) које је Божовић *казивао, а не стварао*, тврдио је Милан Богдановић у приказу прве Божовићеве књиге приповедака.

Осим новинарског и других дарова, Николај Тимченко истиче Божовићеву инвенцију у избору мотива, крајева, људи које ће у литерарној форми приказивати, као што истиче смисао за детаљ, потребу и способност да све представи као сведок коме је стало до истине, а што чини једноставну структуру Божовићеве приче. Тимченко сматра да то новинарско, односно документарно јесте и књижевно. Он наводи да је још Скерлић приметио да је Божовић приказао Косово, Нови Пазар и Колашин, истичући да су то „стари крајеви наши, где нам је пре пет стотина година био сав државни и народни живот, где се и данас налази наша најстарија и најчистија раса, свет који нам је толико близак и драг, а тако мало познат“ (в. Тимченко 2013: 68). Пишући о израженој српској националној идеји Григорија Божовића, Тимченко наводи колико је Милица Јанковић у својим критичарским текстовима добро разумела Божовића, наводећи да Божовићева дела *нити очаравају, нити заслепљују, нити опијају* (подв. С. М. М), већ да „један здрав патриотизам веје из свих као узгредних дописа који нас упознају и са земљом и са историјом, са економским борбама човека и са његовим карактером, са старим споменицима и са новим животним захтевима“ (2013: 69–70).

Једна од особина доброг приповедања Григорија Божовића коју Тимченко истиче је *способност фиксирања изузетних ликова* (подв. С. М. М) који зраче својом посебношћу и моралом. Тај морал у Божовићевим делима могло би бити посебно поглавље. И ту, свеједно што је он својом позитивношћу везан за српску страну, не изостаје импресија и када је реч о припадницима другог народа и друге вере.

У причи „Хасан-Чауш“ Божовић описује Турчина који, иако лојалан својој влади, народу и вери, изражава поштовање према јунаку Анђелку, погинулом у борби са Турцима заједно са једанаест својих четника, жалећи великог српског јунака, палећи му на гробу свећу. Свом пријатељу се Хасан-Чауш правда речима:

- Ето, ја сам такав Турчин: грехота је јунаку не одати поштовање кад је јунак.

„Признавање вредности по снази прегалаштва, јер је оно само испољење апсолута (и стога изнад националног“, пише Јасмина Ахметагић, „сасвим је у духу православне етике и почива на опредељивању за највише вредности, иако оне у свакодневљу, готово редовно, добијају апсурдан карактер“ (Ахметагић 2007: 38).

У тексту Јасмина Ахметагић наводи и остале приче, међу којима: „Злате из Слатине“, „Најтежи узмах“, „Рођак“, „Арнаути“, „Према зарицању“, „Први пут у Новом Пазару“, „Љута неман“, „Из душе“, „За верата“... У њима се види „јеванђелски смисао и екуменска визија света“, када јунак своју личност *саображава највишем узору* (подв. С. М. М) – Богу и Божјим врлинама. У том смислу Ј. Ахметагић (2007: 32) истиче да је „у свету Григорија Божовића верско осећање углавном део традиције, део борбе за одржање националног идентитета, и кохезиони фактор националне заједнице“. Она наводи да се до смисла или осећања вере пробијају највећи Божовићеви јунаци. (Могуће је да се овде мисли највише на оне којима је права вера Христова вера и „да вера долази из средишта свога бића“, цитирајући оца Јустина Поповића: „А права вера није друго до непрекидно доживљавање Христа и његовог Еванђеља као суштине свога свакодневног живота.“) (Поповић 1989: 180). Јасмина Ахметагић (2013: 34) још наводи да „примера племенитости и чојства има много и међу Арнаутима, и међу потурицама.“

Један од њих је у причи „Арнаутин“, у којој Арнаутин Качандолац на улици удара пашу зато што га је понизио; боље рећи да је то учинио пашин коњ његовом, а он, Качандолац, како би се ослободио подсмеха и спрдње свога народа, удара пашу. Свакако да у Митровици, на пијачном дану, за кратко време Качандолац бива пронађен и доведен пред пашу, знајући већ која га казна чека, а жалећи што је могао и боље, херојскије да страда. Овде је све претходно, и све актуелно, и све потоње стало у мали дијалог између Потурице и Арнаутина; једног силног великог јунака, бившег хајдука и Бихорца, кога је и султан наградио многим привилегијама у крају у којем ће баш Шемси-паша бити страх и трепет. Дијалог између великог паше, осрамоћеног падом са коња од ударца прutom силног му коња, и убогог Арнаутина, већ помиреног са погубљењем, улази у оне просторе које светске антологије користе као сведочење – дебату, попут античких реторских надметања мудраца. И то је један од изузетака који делу даје печат.

Паша је благ у комуникацији са сићушним и нишчим. А на питање зашто га је ударио и да ли жали због тога, Качандолац, испривавши легенду о извесном Малисорцу који је због неког престапа осуђен на погубљење, и када је све било спремно за тај чин, а чекало се само да изговори последњу жељу и да га побеснели целат једним махом погуби, појавио се сâм везир, питајући га да ли се у животу некада осећао теже но сад, Малисор је одговорио:

„- Јесам, пашо, једном у животу: дође ми странац на конак, а ја ни прашке брашна. Потрчах првом суседу – ни он; кубуром свикох цело село – па нико! ... Ето, то је било теже но данас.“ (Божовић 2005а: 56)

Ове речи, као и наставак разговора, креирале су исход јединственог вербалног дуела. На питање да ли жали што га је ударио, Арнаутина судбински дефинише одговор:

„- Ја не жалим што сам те ударио и што ћу то главом платити, но жалим што сам ти на образ насрнуо, да бих свој сачувао.“ (2005а: 56)

И код њега се препознао карактер традиције и значај чувања вредности. Препознано се, како би се рекло, место по коме ће ући у еп и незаборав. Свакако, ући ће и јединствена, готово идеализована одлука самог паше да опрости Качандолцу, иако зна да ће његово шраштање ући у песму, и остати исто онолико колико и храброст и чојство Арнаутово. Помињући „да ће ући у песму“, мисли се, најпре, на епску песму, јер она опевава такав јединствен и посебан пример носилаца памћења народног и личног страдања. У тзв. *епском гласу* посебно се истиче народно страдање, а унутар њега и појединачно (као одговор на завет према прецима и потомцима). Овде би се могле преузети речи из приче о Хасан-Чаушу који, жалећи над Анђелковом погибијом, каже: „Грехота је јунаку не одати поштовање кад је јунак“, и заменити речима „Грехота је човеку не одати поштовање кад је човек“.

Карактер, пре свега, савест и све што човек носи у себи, „виши“ је закон коме се једино, чак и смрћу, ствара окрепљење, нека врста духовног надживота, добијено чином „очишћења“ (катарзе). Николај Тимченко каже да „по много чему и сам Божовић, са својим схватањем идентитета, службе и односа према народу коме припада и народима са којима живи и ступа у контакт – личи на свог јунака Хасан-Чауша. То значи: не изневерити себе, и поштовати друге“ (Тимченко 2013: 74).

Поводом опевања изузетних личних и народних подвига, у књизи *Косовски културолошки мит*, аутор Сања Бошковић наводи да према теорији Зумтора „епски глас, за разлику од митске матице из које се рађа наративни елан, потиче из импулса ритуала певања. [...] То ће рећи да ритуал, одигран у мимици гласа, постаје метафизичка драма путем које се иступа из профаног времена у свето време“ (Бошковић 2014: 150).

У том смислу враћамо се Берђајеву да као потврду за изречене тезе дамо печат који у његовим делима промовише да „човек треба да воли своје непријатеље, да носи свој крст, мора херојски да одолева саблазнима света, што не мора да ради ни добар мојсијевац, ни муслиман, ни материјалиста“ (Берђајев 2002: 480).

То судбинско одређење карактерише Божовићеве јунаке, не и тренутна страст или случајни избор, знајући да *ништа није лакше него укаљати се, а и да ништа није теже него се очистити* (подв. С. М. М). Управо због тога, свест о пређашњој вери и пређашњем животу бива код појединих потурчењака позив да буду подстакнути на суштинску тачку избављења.

Потурчени Биљал Рустем чува Високе Дечане, плаћа хоџу да дође на задушни петак кад се читају молитве за умрле, присећајући се предака и овог обреда, и мирећи обе вере: „Каури-некаури. Татари или Манцукe, тек моји су они, дали су ме на овај свет, и ја сам, шућур, у вери правој, те сам дужан да се за њихову душу молим Богу. А он је један, и све душе иду к њему.“ (Божовић 2003: 60)

Божовићево приповедање има тенденцију да структуру приче изнесе, описујући све до идеје или поруке. У том, често једнолинијском ставу, његов чин наратива је близак је романескном приповедању.

3.4. ЖЕНА КАО КАНОНСКИ ПРИНЦИП У ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Бројни критичари су се бавили анализом и сликом жене у српској књижевности из различитих теоријскометодолошких увида, те су тако разматрани и женски ликови у прози Григорија Божовића. Иако у великој мери заснована на моделу патријархалне културе (имајући на уму регионализам у књижевности), у прози с тематиком Старе и Јужне Србије централно место заузима управо жена (Матицки 2010: 282).

У делу Григорија Божовића, нарочито у збиркама *Робље заробљено* (1930) и *Неизмишљени ликови* (1940) жена је „конструктивни“ део његове поетике. Она је део не само историјског контекста, већ општег косовског кодекса; део националне хероике и моралне чистоте. Она је доследна, било да је мајка, супруга, сестра, ћерка... Она представља јунака, допуњује косовску јуначку мапу, често не и на маргинама, иако је садашње време демантује, већ је центар породичне и народне снаге и образа. Улога жене је, као и у народној епизици, да чува породицу и веру али и да понекад изађе из оквира куће и свог, најчешће руралног, затвореног простора. Појави се онда када је најтеже, да одлучи, да сачува вредност и суштину, да се жртвује и да жртвује. По својој одлучности, чак божанском, надчовечанском напору и карактеру, она је налик на жене из античких трагедија.

„Божовићева жена је паћеница и мученица“, писао је Миленко Јевтовић: „она је од колевке до смрти заточеница скамењеног патријархалног морала и анахроне патријархалне свести, она је заробљеница породичног и друштвеног статуса доба у коме живи. Она је чак својина мужа и свекра над којом они имају неприкосновено право, истоветно правима над било којим материјалним добром. Због свега овога она је оличење оне објективисане стварности уз којој је све од врха до дна подељено и удешено тако да њој припадају само забране. Упркос свему томе, жена у Божовићевим приповеткама има снаге и куражи да прекорачи сваку од забрана испред себе и сваку од граница које су око ње подigli петрифицирани морал, архаична духовна и световна традиција, ригидни породични односи и друштвене норме како етичко-верског, тако и државно-друштвеног колективитета“ (Јевтовић 1996: 105).

Ставови и виђења овог проблема у прози Григорија Божовића последњих су деценија имали и другачије сагледавање од Јевтовићевог, изнесеног у првој дисертацији о Григорију Божовићу, а што је у духу слободе и индивидуалног доживљаја књижевног дела.

Женски ликови у многим приповеткама Г. Божовића преузимају надполну и надродну моћ, апсолутну и универзалну, што се често у драматичним моментима богати наслеђем, светоотачком оданошћу и жртвом. Она (жена) излази из традиционалних оквира; женственост се трансформише изван биолошке и сваке друге компоненте и функције, добијајући облик тзв. „мушке жене“, или жене-мужа. И то нарочито када неко чије би то место да се затаји или га нема, или се промени од немоћи, страха, одговорности... Тамо где је, у породици или окружењу, у патријархалној косовској средини, у Црној Гори, Македонији или новопазарској области, где је иначе била лишена основних права, у пресудним моментима она се уздиже, добија друго и другачије обличење, право, и излази из „затворених врата“. „Патријархалност је налагала“, пише Перишић, „да од комшијских и уличних погледа буде склоњено све што је могло да изазове туђу пажњу, нежељена оговарања [...] оно што би особу, посебно женску или читаву породицу изложило нежељеном суду или лошем гласу“ (Perišić 1998: 210).

Код Божовића су жене под законом средине више него што су у свету страсти и нагона, мада се ни то не искључује, као у приповеци „Кад крв проговори“. Градска снаха Ленка, не знајући за срамоту, јавно, пред председником општине изговара оно што је готово било забрањено да се чује: „Мужа!... Мужа!... Искам!... То и друго ништа.“

Стана Љешњак се не либи да открива своју природну ћуд, ван многих табуа који прате највећи број жена у Божовићевој прози. То „ђавоље“ женско наишло је на осуду свих.

Али, у овом фокусу су ликови са другачијом поруком.

Та жена, делимично јавно виђена или жена склоњена од очију, епска је јунакиња, чије је ангажовање најчешће брига или борба за другог. Жена је најчешће супротстављена мушкарцу антихероју или некој позицији која је изван љубави и морала, изван пажње и јунаштва, изван народа и вере. Она је често део колектива; део архетипа, а и то подразумева непостојање једнолинијског сагледавања ствари, већ заступања универзалне правде и неку врсту доминантног божанства.

Манифестација бунта којом се пројављује њена слобода везује се за жене православке, али и за муслиманке, попут Арнаутке, Кариманове жене која је обичаје прекршила пред мужем, мушкарцима и великим народом. Породице младог убијеног младића Јаблана и његовог друга Арслана, Каримановог синовца, везивало је побратимство. То је био разлог дружења са поверењем. После мучки убијеног Јаблана на прагу пријатељске куће, под изговором/паролом „да је битно да је један Србин мање“, иако је трагедија велика, понашање убица нељудско, то није много потресло Каримана, лажно се и безуспешно претварао да је ожалошћен што му је побратим погинуо на огњишту.

Вујана, мајка Јабланова која је дошла по свог мртвог сина у сред албанске куће, скамењена од бола зарекла се да неће сузу пустити, „да се Арнаути не насладе“, умирује и сву осталу родбину и децу да не кукају, да буду пркосни над оваквим чином:

„У, ђецо, напoкoн вaм билo!... Умукните! Не срамите ми мртва јунака! Видите ли кaкo је дивaн и кaкo се љути нa ту вaшу слaбићку кукњaву! Натрaг, умукните једнoм oд Кoсoвa! ...

И кaд се све ућутa, oнa клече крaј синa и пoче дa гa глaди пo oбрaзимa. Дугo, нежнo, бoлно зa oкoлину. Блeдa кaо смрт, a пркoснa. Мaтеринскe уснe њeнe нeштo су прoгoвaрaлe aли се ништa нe чујaше. И oпeт лaки oсмeси. Буди Бог с нaмa! Кaо дa јoј је дрaгo штo глeдa мртвoг синa. Пoјaви се сaблaжњивa сликa зa глeдaoцe. Рoдбинa oдистa умучe у чуду. Арнaути пoчeшe дa се зглeдaју. Сaмo Каримaн кoшутaн стaдe дa грицкa свoјe уснe, дa подрхтaвa у лицу и зелени: крoз дивљи свoј нaслeђени нaгoн oн oсeти, oн јeдини у свoј oвoј гoмили, дa је oвo сaмo стрaшнo презирaњe, упућeнo њимa, и дa је oвa чуднa мaјкa у свoјoј души вeћ прoнaшлa крвникa...“ (Божoвић 2005: 180–181)

Глeдaјући oкoлo, oнa кaо дa је пoтврђивaлa гиздaвoст хучнe рeкe и oкoлних брдa тимe штo чoвeк мoжe дa изгуби a дa будe јaк, чaк јачи oд oнoг кoгa никo није убиo, пoпут љутoг Арнaутинa чије сузe зa пoрoдицoм јoш никo није видeo; oбрaђa се Каримaну, дoмaћину oвoг удeсa:

„O, Каримaнe пoбрaтимe, нe oмрзни се!... Ти дa си здрaв! Буди јунак!... Ех, није тo ништa штo је мoј син пoгинуo нa твoјeм прaгу. Пoдигни глaву и нe жалoсти се, јeр јa имaм јoш синoвa, a ти пoбрaтимa, a вaљдa ћe и кaкaв Србин дoћи oтудa... из Солунa...Нo куд си све, учини ми и пoслeдњу услугу – нaрeди јeднa кoлa дa прeнeсeм синa...“ (181)

То је још више збунило и посрамило све присутне Албанце, јер нису навикли, нити су очекивали овакво држање мајке и Српкиње. Оно што ће се догодити потом појачава доживљај да је образ, карактер и храброст дело жена, тј. дело мајки. Арнаутка, Кариманова жена, узима се овде као пример незаконског понашања, узима белу мараму везену златном жицом, прекрива мртвог Јаблана, милујући га по руци, баш као мајка. Загрливши болно Вујану, истински тужна и у сузама, сама је Јаблану држала главу до поласка поворке из њиховог дворишта, обраћајући се мајци мртвог младића: „О, сестро, колико би била срећна да мој син лежи место твог Јаблана!... Дабогда мајка код куће ни једног не затекла ако је ово лаж!... А разумем те што не кукаш. Нека ти је просто материнство!...“ (181)

По кретању поворке Арнаути су устали да пропусте Вујану, јер обичај не допушта да се даље иде. Арнаутка је, међутим, искорачила мало напред, рукама по муслиманском обичају послала последњи поздрав покојнику, а онда се обратила мужу:

„- О, Каримане Кошутане, допусти ми да прекршим обичај и рекнем неколико речи; Родила сам то пет синова и мислим да имам право!... О, Каримане! Ти нећеш узети авдес у мојој одаји*, нити ће ти моја рука пружити мушке преобуке докле не пронађеш убицу!

- Ћути, кучко! – плану првак. – Види се да си шенула од памети!

- Али не и од образа, господару! Рекох ти пред људима. Моја је беса тврда, а не као твоја, витеже.“ (182)

У причи „Две жене“, реч је о двома женама различите нације и вере, различите животне коби, када је проговорила материнска љубав, храброст и достојанство. Уздигла их је та љубав из ништавила и пакла, покорила многа непријатељства, писане и неписане обичаје и законе, мржње и освете, лажи и кукавичлук. Такође, потврдило би се да за чојство није битно питање нације и вере.

Зло је код човека у власти непобедивог нагона за уништењем (националним/религијским) другог и другачијег. То би по Владети Јеротићу значило да је човек „лукав и безобзиран, увек личан, никад начелан [...] себични индивидуалист који није развио личност“. Код њега влада „неповерење, страх па и мржња према човеку друге нације, језика, вере или расе“ (Јеротић 1994:144).

То што се Албанка Кариманка понаша мимо традиционалних закона потврђује да се трагедија друге мајке трансформисала у општу мајчинску трагедију, а што је њу довело до потпуног преображаја. И не само да је ожалила младог Јаблана – Србина, она је осудила и презрела свога мужа и остале блиске мушке главе због подмуклог убиства и слабости, али не само према тренутном трагичном догађају, већ према тешком и исцрпљујућем непријатељству, насиљу, нехуманим обичајима и стереотипу.

Код Божовића оваквих обрта има и код мушкараца, нарочито православне вере или оних који су веру променили. Код проте Поповића у приповеци „Чудни подвижник“ догодило се стање када се нешто преврне у човековој души. „Осетих бол и срам и страшну љубав према крвнику, оваквом истом мученику као што сам и сам. [...] Клекох крај њега, пољубих га у чело, покрих рупцем, па онако, ни сам не знам што и по којем закону, почех му изнад главе нешто чатити.“ (Божовић 1990б: 236–237)

Чести су то моменти код Божовићевих јунака, та љубав према другом која је, рекло би се, пре страх од Божје казне. Свеједно од ког Бога, али је тај преображај и то сажалење пре питање трансцедентности, као блиско начело у вери.

* абдест/авдест, умивања после погребног обреда

Тај бунт личности устајање је за правдом. Он је некада упућен не само својим најближим сродницима, већ и свом светлошћу, своме Богу, као што поп Стоша Обрешковић устаје против светитеља, Светог Јоаникија Девичког, коме се молио, палио му кандило, чувао цркву, славио име:

- „Сад видим, о свети Јанићије!... Сад... Али ја нисам поп Годор да ти умрем на липи!... Но се заричем, ја поп Стоша Обрешковић из Воћника, да ти Свету Кућу нећу отворити, нити кандила над ђивотом запалити, докле не покажеш чудо и да си јачи од Арнаута!...“ (Божовић, 2005:100)

Свеједно колико је Божовић износио и успевао да прикаже побуну и бунт који има облик праведника, и код једних и код других, чини се да је пут подвижништва припадао више хришћанину. То се може приписати пишчевом субјективном ставу или доживљају, али је чињеница да је то уверење, рационално или ирационално, долазило „природно“, јер је у односу на недаће онај који трпи насиље хришћанин, и то припадник српског народа. Чак и када промени веру, што је друга велика тема код Божовића, када добије име Хасан или Синан, он ће носити „невидљиви крст“ и пред смрт ће тражити опроштај, опело, или пак „стару песму, нашу“. То чини како би оправдао да „за верата“ може све. Нарочито су протагонисти идеје вере жене – супруге, мајке, сестре...

Циклус о женама стао је у две збирке: *Робље заробљено* и *Нестварни ликови*, мада и у другим приповеткама, иако секундарни лик, жена има високу улогу и место. Значајан број најбољих остварења на завидном естетском нивоу сажет је у приповектама из тог *женског света*, као што су: „Мајка“, „Као јерарх“, „Неда Селогражданка“, „Канда Дељина“, „Нахијска покуда“, „Љута православка“, „Стојна Девичка“, „Нејуначко доба“, „Циганка“, „Дукађина“, „Женска одмазда“, „Пустошна девојка“, „Две жене“... То не значи да је улога жена и у другим приповеткама у сенци, али, као што је речено, није примарна.

3.4.1. Жена – сведок културног и историјског обрасца у Божовићевом делу

Жена се код Божовића може сагледати са вишеструке перспективе, најчешће између ероса и танатоса. Она је у већини случаја слика и симбол, кључ патријархалног идентитета заједнице, потврда честитости и праведности. Грађена по принципу епског модела, њу карактерише сложен психолошки моменат, трпљење, стабилност, снага да прећути када је време или да се огласи, када је време. Такође, вера у Бога и молитва део су и стратегија очувања етичког и етничког идентитета.

Жена је код Божовића равнотежа; чува и негује старинске облике хармоничних односа у породици и друштву. Када ради и обавља свакодневне послове, она је невидљива, а када реагује, она је горостас који преузима на себе универзални облик и семантичност божанства или мита.

Такве жене су парадигма личног, али и националног отпора. Оне су у највећем броју код Божовића представнице српског, косовског отпора, тешког и моћног; за православне тежег и мучнијег, али ни остали нису били без рана. Жена, пре свега, мајка, реагује мајчински. Зато је она у истоименој приповеци „Мајка“ безимена, универзална, општа мајка Југа која оплакује своје синове, показујући свима да их је родила и да достојанствено погину; лепи као соколови, како каже: *соколчићи*. Она мужу на самрти, страдалом у заједничком окршају са својом децом, опасном качаку Дин Калушану, опраштајући се, каже: „Ти да си здраво, старче, синове испратисмо. Буди јунак, пушке су за људе.“ (2005:114) Још је већа њена улога у овој причи у односу према страдалом младом (*плавом*) Словенцу.

Нарицајући арнаутски, милујући га, уместо својих синова, али и због свих изгубљених младих јунака, она је изазвала велику тугу, ганувши све присутне, јер је њен чин био јасан, мелодија тешка, иако је језик био туђ:

„Куку мени за тобом, бре, сине!... како си мртав леп, а какав ли си тек био жив?!... Јадна твоја мајка!... Колико се она поносила тобом, шта би све дала да те види и помази по дивним образима твојим!... А данас је далеко, данас не зна да јој ти овако лежиш... лежиш овде у туђини, у муци, далеко од своје куће, од својега гробља; далеко од сестара и рођака, далеко од завичаја. Ех, соколе! ... Нема ти мајке да те по твом обичају окупа сузом, да јаукне над тобом, за твојом дивном младошћу... Данас неће бити црних шамија да пођу за твојим носилима и да покажу и дрвету и камену колика је жалост за тобом. У, како си диван као уписана лепота, као срндаћ, као змај, нека је просто мајци која те је без бешике на руци одгајила!... Јадна ја! Нити знам како је по твом закону, нити умам да те оплачем и ожалим колико си, овако млад красан, заслужио. А беса ти је: позвала бих срца свих уцвелењених мајки на овом свету да ти заридамо изнад бујне главе, соколе мој! Наградила бих око тебе читаво језеро од суза, да по њима као лабуд запловиш, баш као онај који се у магли издвоји из јата и падне у Дрим, пиштећи до неба што је сам без игде икога свога!... Но, путуј у миру, сине! Изговарам ти ту реч уместо твоје мајке. Куку мени за тобом прво па за мојим синовима. Соколе, пиле мајчино, јагње гаљено, куку, куку!...“ (2005:114)

После обреда који је учинила као својој деци, при преузимању тела својих синова и мужа, замолила је поручника Скочиводу да војника сахране „у Девич, код цркве, код светог Јанићија“.

Бол мајке за изгубљеном децом велико је поглавље у Божовићевом делу. Међу многим женским ликовима издваја се Неда Селогражданка из истоимене приче. Приповетка „Неда Селогражданка“ је најпре објављена, као и многе, у *Политици* 1924. године. Њена се актуелност и сада узима као пример, те је у потоњим издањима објављивана у склопу Божовићевих приповедака, припадајући збирци *Робље заробљено*, у издањима 1930, 1990, 1998, 2005. године.

Лик жене-мајке Неде Петковић део је целине о мајкама које су изгубиле синове, некад и свесно их жртвујући. Неда је у ново домаћинство донела препород. Родила је четири сина, проширила имање, направила кућу за пример, у коју су долазили најугледнији призренски бегови и дечански игумани. Писац наводи да је једном, по повратку из Русије, код њих био Сима Игуманов*. Смисао напретку и породичној хармонији дала је Неда, умешна и честита жена.

Тај се благослов породице Неде Селогражданке почео рушити уочи Рамазана. Под великим притиском и теретом наметања турске вере, Неда и њена породица доживљавају многа недела. Од отимања стоке и имања, до велике претње када су животи у питању, Неда остаје непоколебива; ни по коју цену не пристајући да промене веру. Спремно је отпратила смрт мужа („само му је мало подигла крупне бркове“). Њено камено срце издржало је и убиства три сина, *три сокола и осветника*. Четвртог, Стаменка, по рођењу божјака, за кога је мислила да је заштићен том казном и белегом, покушали су да купе златницима, тј. да новцем плате крв убијених младића. Тако је и ту кренула у „чишћење“, за које је била спремна све да изгуби, видевши га по повратку покуњеног и сломљеног.

* Сима Андрејевић Игуманов, велики српски добротвор, родом је из старе призренске породице Ђорђевић. Оставши рано без родитеља, до пунолетства је живео и учио школу у манастиру Св. Ђорђа код Призрена, у којем је његов старији брат Аксентије био игуман, те отуда Игуманов.

„- Где си бија? – упита га тад она.

- У град мати. Викнале ме у суд. Из њиве сам отишаја. Дошла од цара заповест у град да се *мире крвови*... Хоћеш-нећеш да се мире...

- Па?- грозно га мајка погледа.

Стаменко ништа није одговорио, но из поцепаних недара извукао два замотуљка и спустио их пред мајку. Они су јако звекнули.

- Лире? – планула је она. – Крвнина? Главе мојега Сталета и Вукашина?... Узеја ги, лепо, брат рођени, да доноси при мајке да ги једе?...

- Хоћеш-нећеш узеја сам ги, мати. Несам имаја што да правим. И учитељ Петар, којега сви знамо да је народни главешина, река ми је да ги узем. Нема друго, вика. Мати!...

- Ух, крв те изела, море биро! - Мајка да те нема, синко!... Куку што сам те, кукавица, сиња, родила море!... У! На кога се истури? Проклетињо!... Главе синовске, главе соколске, да ми једеш... Да ли се чуло, видело, да од Ђурђеове и моје крви овакав излегне?... У, недоношче, надвор!...“ (2005: 126–127)

Иако до тога дана немоћан и слаб, као недоношче, Стаменко је сутрадан, на пијачни дан, на Баждарини, убио два последња крвника Грековчана, оставивши покрај њих завежљај крвнине. Намирио је, онако будаласт, све: и братску и родитељску крв, и своју немоћ, показавши мајци и свету да је одужио крв према својој породици и вери. Показао је, жртвом, да је вредан рођења. Ни за њим мајка није заплакала, окамењена у својој одлуци и датој речи.

Нетипично је да сâм аутор, попут Божовића, у самој причи даје коментар, више питање, а што код читалаца и тумача прави простор за дилему, за другачији став или осуду: „Да ли је радила добро? Може бити да је ваљало другачије. У туђем царству нема јунаштва. [...] Нема ни срамоте, а?“ (2005: 128) Неду Селогражданку многи пореде са Мајком Југовића. И код ње се трагедија и бол градацијски развијала, а она „од срца сузу не пустила“. Док није препукла, баш као и Неда. А када се Неда спрема да закука, да је нико не види и не чује, како не би рекли како је „кучка закукала“, она је одустала, остала је до краја доследна своме завету, *својим системима вредности*, како би рекла Ленка Р. Милојевић (Милојевић 2016: 147).

Као коментар на Недине поступке и њену одлуку овде наводимо речи Јасмине Ахметагић (2012:122) која каже да је „Недин став у целини мушки, њена је идеологија национална, а она је у томе искључива на начин који је атипичан за женску природу, коју источњачка традиција (о томе говоре таоистички текстови) види кроз симболику воде која бруси стену око које струји. Неда је сва у власти своје националне идеологије и то је резултирало осеком њене женске природе, свођењем њеног богатства и способности за односе, на сахрањивање и тежњу за осветом. Породица пропада због фанатичности њеног карактера, који није кадар да прихвати крвнину, да стане на страну живота, а изнутра у себи развије мудру помирљивост, дубље разумевање живота и начини рационални избор.“

Очигледно је да се ни такав корпус могућности не узима као једино решење, имајући у виду историјске околности и то да су Божовићеви јунаци у највећем броју хришћани, да је општи став његових јунака јеванђелски, што би значило да се и љубав и жртва стапају у оно што превазилази многе одговоре, нарочито када је реч о одабранима. Овде као да се намеће Хераклитово правило да *карактер човека одређује и његову судбину*. Синиша Јелушић у тексту „Зло и покајање“ (2016: 175) сматра да „не треба сметнути са ума ни онај облик етичког деловања, присутан у делању Божовићевих јунака, у коме се на насиље одговара насиљем, а који отуда, највећма одговара старозаветном етичком обрасцу.“

Говорећи о односу према вери као једном од централних питања које одређује однос према нацији,⁹ Божовићеви јунаци су увек и без поговора, одлучни и непоколебиви. У том контексту илустративан је пример јунакиње Канда Делџина из истоимене приповетке, а коју је у упоредном моделу са Матавуљевом приповетком „Пилипенда“ анализирао Ана Мумовић. „По истом реалистичком обрасцу који одговара моделу културе и времена када се национална свест везивала за веру управо онако како се раније држава везивала за цркву. Канда Делџина не одустаје од своје вере, иако би јој смо једна реч, признање да је Бугарка, спасила живот“ (Мумовић 2016: 125). И по цену умирања од глади јунакиња не жели да промени националност (у њеном случају идентитет):

- „ - Какво се викаш?
- Канда Делџина, господине...
- Канда Делџина?... А што си?
- Како што сам, господине?... Ете, жена сам, сиротица жена... Жена, ете, како друге...
- Хубаво, ама не питам за това. Јеси Бугарка?...
- Несам господине!
- Неси?
- У, Бог да чува: несам Бугарка, иако ме видиш овакву!... Господине, жива ти твоја држава, не љути се: док ви не дођосте у наш град, ми несмо ни знали за Бугаре...
- Казвај мори што си, Циганка, Туркиња?
- Бог да чува!...
- [...]
- Србинка, господине...
- Ако си Бугарка, имаш десет килограма брашна, маст, сапун, а ако неси – ништа!
- Што да чиним сирота кад сам Србинка!...збогом, господине!...
- Чекај!... од цар-Душан ли ти остаде, будала-жена!...
- Може бити... Ко зна: моји стари били су му, биће чобани, сејизи, господине... Све може...
- Ама стори се Бугарка, де!
- У, Бог да чува: пре Зулфа-Циганка, но Бугарка!...“ (Божовић 1990в: 40)

У делу Григорија Божовића жена синтетизује националне и верске вредности, као што је, у највећој мери, вођена заветом, рекло би се косовским заветом. У овим се делима поткрепљује слика о непријатељу, тзв. етнофолизмима. Карактеристика етнофолизама је да у „једној речи сажму сва негативна предубеђења која асоцирају на одређену групу“, пише Митра Рељић (2016: 422). У причама о женама има довољно примера да је чојство видљиво, било са које стране да долази, и да је оно јаче и од вере и од нације.

⁹ У једној од новијих монографија, проблемској студији *Невидљиво збивање*, чији је поднаслов *Православна духовност у прози Григорија Божовића*, Јасмина Ахметагић пажњу усмерава не само на „експлицитну и имплицитну интертекстуалност, већ на сва места Божовићеве прозе где се смисао православља и његова значења пробијају и потврђују и где се очекују његове вредности“. Такође, истиче да је у Божовићевој прози вера изједначена са нацијом, на шта и ми указујемо, али да се тиме „не исцрпљује значење и смисао православља, које своје трагове оставља не само кроз идентитет јунака и њихове гласове већ и кроз кодекс живљења, кроз духовност која је имплицитно призвана у делу“ (Ахметагић 2012: 20–21).

3.5. ПУТОПИСНО ПРИПОВЕДАЊЕ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

„Путник сам и волим да причам о путовању. Прво.
А после по успутном казивању, које ми је, уосталом,
дражије од свих листина, било лажних било непатворних.“
Григорије Божовић, „Војиновићи“

Позната је путописна митопоетична слика путовања Григорија Божовића која је добро литерарно обликована, историјски и антрополошки прецизно пренета, етнопсихолошки добро приказана. Божовић је пренео психофизичку карактеристику Срба, Турака, Албанаца, Потурица, Горанаца, Бугара, Грка, Цинцара и других. Након што је своје путописне прилоге објавио у *Гласнику* (1923) и *Трговинском Гласнику* (1924), Божовић започиње своју редовну и континуирану сарадњу са *Политиком*. Његови занимљиви путописи и репортаже заинтересоваће знатижељне читаоце, који до тада нису имали много прилике да се упознају са животом, судбинама људи, али ни са бајковитом природом и врлетима Старе Србије, по којој је писац путовао и сакупљао грађу, по простору који је непресушан извор тема и мотива, простору вишевековног националног и верског сукоба. И за сваки пут се озбиљно спрема, руководећи се поетичким правилом „путуј и бележи“. Грађу коју је сакупио, пре пута, упоређује са оним коју је на терену запазио, а онда све претаче у нови и веран путопис. Стога је и његов путопис реална слика културног миљеа, препуна етнографске грађе.

У својој *Историји модерне српске књижевности* Предраг Палавестра је двоструко видео дело Григорија Божовића. За њега је Божовић и реалиста, али и модерниста, јер је тај Божовићев реализам, како је Палавестра писао, „био заснован на драматичном сукобу различитих патријархалних традиција и духовних гледишта – с једне стране исламских (турских и албанских), а са друге и православних, обесправљене српске раје изложене свакојаким безакоњу, зулumu и прогонима“ (Палавестра 1995: 386). Тако је дао и упечатљиву слику својих јунака, брђана из гњиланског краја, који се вековима боре за опстанак на својим огњиштима. У путопису „Гњиланска нахија“ доноси следећу слику: „Гњиланац се ухватио зубима за завештану баштину, брани је са секирчетом на руци и носи се као најодабранији са најљућом силом, без издаје, без клецања, без показности, али као ни један на Косову! ... Старци, високи и испошћени као Прохор Пчињски на међи своје њиве и окућнице са најљућим зулумћарима разговарају преко пиштоља тек из торбе извађена и жртвују ту своје синове, само да би унучиће осоколили да још трпе и чекају...“ Овакви подвизи су нарочита својина гњиланског краја и његова лепота у робовању...“ (Божовић 2016б: 568)

У путописима о Гњиланском крају, Божовић је оживео подручје Прилепца кнеза Лазара и Новог Брда, односно оних места која у српској историји имају велики значај како у историјском, тако и у културном смислу.

Реалистички мотиви и садржаји, као и стил приказивања стварног живота и онога што види и осећа, више су били везани за путописе или за тзв. путописну прозу Григорија Божовића. Обим путописног рада потврђује једног од најзначајнијих путописаца у српској књижевности. Могло би се рећи да су путописи његов примарни задатак и професионално обележје, укључујући, најпре, новинарство које је код Божовића раскошно и мозаично штиво, садржано у готово четиристотина јединица. У њима је он обухватио многа места и битна обележја, занимљиве сусрете и митску целину балканског, или, боље речено, јужњачког човека у првим деценијама 20. века, почев од Косова и Метохије, Македоније, Централне Србије, Црне Горе, Херцеговине, Босне, Далмације...

Најбројнији су прилози и слике из Старе Србије, најверније приказане, са великим емоционалним набојем и бојом. У тим путописима има највише онога што чини основну црту и његовог стваралаштва и његовог живота: љубав према завичају, трагичан однос према ономе што је саставни део сународника на Косову и Метохији, попут мржње, несугласице, непријатељства и сталног наслеђеног односа према неправди и сили освајача, било да је реч о Турцима, Албанцима или Потурицама. Сликајући простор Косова и Метохије, Божовић је указао на проблем исламизације. На исти проблем и промену етичког састава југа Србије, указаће и академик Атанасије Урошевић у својој књизи *Косово* (1965). Према његовим сазнањима, континуирано исељавање Срба, започето још великим сеобама под Арсенијем Чарнојевићем у XVII и XVIII веку, изазвало је „досељавање Арбанаса, чиме је дотадашња етичка слика Косова доста измењена“ (Урошевић 1965: 21). Ово досељавање је трајало све до средине XIX и знатно је изменило етички састав становништва Косова и Метохије.

Путујући тим просторима, Божовић је камерно усликао и снимио; забележио и оно што се не види голим оком, оно што се осећа као печат наслеђа, било да је реч о преданости у верном приказивању области (места) или човека, или када тај оквир путописа, та спољна слика долазила до њених сигнала из дубине душе и вечите тежње народа за слободом. И човека за сазнањем и лепотом.

После Првог светског рата путопис је постао један од омиљених књижевних облика. У њему су представљани путнички записи и импресије, потврђивале тежње аутора да пренесу утиске, али и идеје. По периодици су били веома заступљени и популарни, а аутори су били уско професионални и други „авантуристи“, често стапајући аутора и читаоца у једнодимензионални корпус, где, како пише Валтер Бењамин, „нестаје разликовање писца од публике“ (Benjamin 1974: 100).

Писци-путописци изражавају моралне тежње, а понегде, програме борбе за опстанак и тежњу да се традиција и предање расветле и засветле, мислећи најпре на чојство и јунаштво. У Божовићевим путописима се види да је он темељно познавао простор о којем пише, људе и њихову историју. С посебном пажњом је сликао староседеоце, које је представио као „витезове и оклопнике без страха“. Они су свесни своје жртве, али обавезе коју су им оставили преци и спремни да по сваку цену бране и одбране своју земљу. Своју љубав према њима, путописац Григорије Божовић исказаће „ускликом и парадоксом: 'били су раја да би царовали'. Не налазимо да је ико пре и после њега тако сажео историју и ентитет у понос и у љубав према чуварима етоса“. Старокосовци су прошли „свеколике њихове муке кроз историјски след да би се на тим просторима, као свој на своме, очували“; са друге стране, „они су наша веза са оним подвижним и легендарним косовским митом и његовим поносним светлом што са присуством живих и старих Косоваца пада по нама и не допушта да ико узме српску земљу. У тој Божовићевој синтагми је и оно заветно што су на себи издржавали и људи са Косова са којима се у своме времену сусретао Григорије Божовић“ (Ристић 2015: 47).

Осим староседелаца препознавао је Г. Божовић и проблеме досељеника и верно је у серији репортажно-путописних текстова „Десет дана по старој Србији“ сведочио о проблемима Херцеговаца, Личана и Црногораца. Говорио је и о томе шта треба учинити за досељеника и каква треба да буде брига државе, а знао је да буде и веома критичан и према самом државном врху, што се најбоље види у тексту „Шта ваља урадити за досељенике“. Такође је умео да препозна и добре стране онога што је урађено на косовском тлу и што ће олакшати живот. Своју радост поводом изградње пруге Косово Поље – Пећ, овако сведочи: „Ми смо опет царска држава; не зида постаје од мермера у пустој шуми испод арнаутског села онај који не зна да ће вечно остати ту. У том је и прва лепота и највећи значај пећке пруге“ (Божовић 2016б: 707).

Јован Деретић је потенцирао постојање две традиције у српској књижевности, путничке и историјске: „Основу путничке традиције чини доживљај простора, преласци граница, суочавање с другима, сусрети с туђим световима, за разлику од историјске традиције чију бит чини суочавање са собом, с властитим етничким и националним бићем, са својом историјском судбином“ (Деретић 1996: 230).

У својој дисертацији *Естетика новинарске путописне репортаже у међуратној српској књижевности* Жаклина Дувњак Радић износи „да је путопишчева перцепција простора субјективно условљена његовим искуством, знањем, асоцијативним способностима, ставовима, те из такве фокализације – да употребимо Женетов појам – настаје и специфично опажање, које нам се приказује као организовани збир утисака. У путописању, као активном истраживању, издвојени простори, људи, предмети, делови пејзажа откривају самог аутора, његово перцептивно подешавање – путописац издваја оно што жели или што очекује. Самим избором простора по којем путује и ствари о којима пише у том простору, односно селективним давањем важности одређеним догађајима, личностима и појавама на путовању спрам изостављања других догађаја и појава, путописац ствара нова поља односа и на тај начин креира нову стварност“ (Дувњак Радић 2018: 127).

Слободанка Пековић, један од ретких проучавалаца новинарског путописа код нас, каже да без обзира што се путописни текст заснива на фактографији и објективном виђењу, „у књижевном путопису преовлађује субјективизам, а поетичност надвладава непристрасност“ (Пековић 2001:11).

Ходочашћем је Григорије Божовић овековечио завичајни простор, посећујући манастире и друга сакрална места и обнављајући причу о њима. Поједини су у међувремену добијали многе улоге: од васпитних и образовних, до оних у којима се неговала и развијала идеја и стратегија одбране од непријатеља. Чини се да је путопис у периоду између два светска рата био од изузетне важности и због улоге коју је одређено место имало у току ратова и буна. Путовања би у том смислу имала виши значај, од духовног и религиозног, до образовног и политичког. Зато је у овом смислу посебно био занимљив простор Косова и Метохије, али и јужне Србије који се дефинише као *митски простор*.

О самом простору Метохије, Божовић је оставио двадесетак путописа и репортажа, каже Јордан Ристић у предговору књиге *Слике Косова и Метохије* (2006) коју чини тридесет и три путописа и репортажа тематски везаних за простор Косова и Метохије, објављених у различитим листовима и часописима у периоду од 1904. до 1939. године. О путописима Григорија Божовића писали су многи истраживачи и књижевни тумачи, међу којима се издваја Миленко Јевтовић, један од првих који је свој докторски рад усмерио на истраживање овог значајног писца, називајући га косовским Ивом Андрићем.

Јордан Ристић истиче да Божовић трага „за оним вредностима које презентује један аутентични свет високих завидних духовних и моралних вредности као узор лепоте и пуноће живота. Цркве и манастири, којих у овим путописима има, само су потпора овим пишчевим ставовима. Он је у овим путописима окренут завичајним просторима за које је тесно везан и који су га инспирисали и увек изнова подстицали да их путописно опсервира. У њима је налазио непресушан извор тема и мотива, а који нису били тако често присутни у нашој путописној прози.“ (Ристић 2016)

Сâм Божовић даје добро оправдање и карактер свога опредељења у ставу: „Мада сам сав васпитан у руској и скандинавској литератури, и француским класицима (Флобер, Балзак, Доде, Мопасан и Франсовај (последњи због стила и језика)), ви видите да сам поред тога сав за традицију и у традицији. Не волим литературу невезану за народ и крај.“ (Божовић 2016б: 1505)

Путописом Григорије Божовић није умањио квалитет доброг приповедања и доброг обликовања, уметничке квалитете које красе његове приповетке. Лични доживљај и својеврсну индивидуалност Божовић је „задржао“ и у путописној, новинарској и другој краћој периодичној прози и таквим текстовима, не дистанцирајући се од основне идеје да се историјска и митско-херојска, чиста и правоверна слика у његовом делу намеће као задатак или као циљ. Могуће је да поједини ставови делују субјективистички и идеалистички, сходно реченом опредељењу, али и са тим, и у путописима, као и у приповеткама осећа се тенденција колективног казивача, или објективног наратора. У том дефинисаном МИ приповедачу говори се када је реч о приповеткама у којима је мултиетничка средина презент – координата ликова. О томе пишу многи савремени теоретичари, међу којима Рикер, Бахтин, Ричардсон, Хок, Палмер... Код нас се нарочито том тзв. описном нарацијом и интерменталним идентитетом (попут Палмера) у својим радовима и књигама тиме бави Снежана Милосављевић Милић.¹⁰

Иако су Божовићеви путописи најчешће настајали као новински чланци, објављивани у *Политици*, они су надмашили форму и суштину кратких, махом импресионистичких, репортажа, трансформишући се у јако и добро приповедно штиво.

Не треба пренебрегнути чињеницу да Божовић, без обзира коју нашу земљу обилази, посвећује и описује у својим путописима, истичући тенденцију да су Косово и Метохија, али и остали простори у окружењу, мислећи на Македонију, српске земље. То га у извесном смислу приближава Нушићевој сличној тежњи у путопису *С Косова на сиње море*. Са Нушићем се Божовић пореди због многих сличних идеја и ситуација. Пореди се због теме и емоције, најпре. Нушића усмерава друштвена брига и званична (не мање ни лична) одговорност у којој се налази па његов путопис прелази у историјско сведочење, у етнографско приказивање народа и обичаја његових, што даје објективнију слику. Код Божовића се пак лиризам и емоција претварају у романтичарско очарање, препознајући или осмишљавајући култ хероике и прошлости. То не значи да Божовић нема тенденцију свеопште одговорности и хуманистичког опредељења у овим хроникама, са наглашеним патриотизмом, негде и политичком нотом.

У извесном броју Божовићевих путописа и приповедака православље се везује за нацију, идентификује се са њом, или обрнуто. То је наглашено и када су у питању ликови о којима говори, али и када је у питању живот и духовност у ширем смислу. Он се, описом и актуелношћу не бави само сликама које види, већ се снагом свога интелекта и духовног богатства враћа дубоко у прошлост или иде у наслућујућу будућност. Његова је мисао ишла у правцу општеномског јединства. Гојко Тешић је писао да је цео Божовићев интелектуални и књижевни труд био усмерен „не само према националном и политичком уједињењу, већ превасходно према духовном заједништву као основи родољубивој уметничкој служби народу“ (Тешић 2005: 237).

Драгиша Бојовић у предговору књиге *На хаџилуку* пише да је Божовић „ризничар црквеног и народног предања, мелод српског језика [...] вазда одан отачаству и дивној вери православној, завештаној му од предака и његовог непокорног завичаја“ (Божовић 2017: 9–10). Осим описа манастира, Божовић слика портрете свештеника, калуђера и владика, али и светих подвижница, попут Стојне Девичке или Босиљке Пасјанске. Сведочећи „са седла и самара“, он тугује над нашим запуштеним светињама и олтарима. „Устаје против немара као против светогрђа [...] Његови свештеници и монаси су, осим ретких изузетака, часни

¹⁰ Снежана Милосављевић Милић, „Метонимијски код реалистичког наратива – типолошки приступ групном лику“. *Поетика српског реализма*, зборник радова (Ур. Душан Иванић, Драгана Вукићевић), Београд, 2018, 23–55.

Virtuelni narativ – ogledi iz kognitivne naratologije, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, Filozofski fakultet, Niš, 2016.

Кроз фикционалне светове, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2020.

људи и прегатоци националног и духовног узмаха“ (Димитријевић 2017: 60). За владикау Серафима Призренског, на пример, каже да је му верници „истински изговарају ’свети владико’ (Божовић 2006б: 63). Његова је љубав према завичају и Богу понета из породице свештеника и поносног косовскометохијског Колашина и он јесте сведок нашег религиозног акта. Сам писац је правио типологију ових јунака, делећи их у три врсте: на скромне, побожне и жртвујуће, на оне који су из виђених кућа и манастира, богато одевене, дипломатски спремне да лојално буду у народу препознати као они који могу много да учине, иако често раде што и није њихов посао. У трећу групу су они, очигледно нетипични за такво место и име; они који су носили оружје, често пили и веселили се са народом, ретко служећи црквене службе. Има и онаких, као поп Радивоје који је прекинуо на пола опело, отрчавши да освети свога рођака, па се трећег дана, рањен, вратио на гроб умрлог, завршавајући опело, упалио свећу и покропио вином које је понео. Нарочито су попови са простора Косова и Метохије били усмерени и на ту војничку дужност, осећајући са народом сву тежину опстанка, достојанствено и без роптања бранећи част и слободу.

Григорије Божовић ће у своје путописе овековечити и своју надахнуту литерарност, као и национално опредељење, Лазарево, сведочећи о разним сукобима и недаћама, о подвизима и трпљењу, доносећи слике из оних крајева Косова и Метохије, Старе Србије и Македоније, где се, како би рекао Милан Ракић, човек *грчећи бори да преживи*, али и да сачува и одбрани народ и државу. У путопису „Пет стотина педесет година од Косовске битке“ говори о значају великог историјског догађаја, али и о души и карактеру српскога народа: „По својем словенском наслеђу Срби су несложни, слаби уређивачки, не воле у сноп, заборавни су у добру, пркосни су према брату и готови да у таквим случајевима жртвују опште велике вредности; више им је стало до окућнице но до села, више до жупе, до државе. Велико им је наличје. Но у суштини Србин је човек и то добар човек: неће туђе али брани своје; носи правду и уме да буде њен заточеник. Рођен је за хришћанина и има љубави према човеку; није искључив ни себичан према народима“ (Божовић 2016б: 785). Он овде сведочи и о Турцима, освајачима који су дошли да поробе народ који је увек био спреман да погине „за крст часни и слободу златну“.

По том путописном карактеру Божовић је објективни наратор, са тенденцијом да представи и призове оне који не знају, аналитичарски указујући на отпорност и одлучност српских староседелаца и сиротиње да се одбране од старих и нових непријатеља. Овде бисмо навели став Јурија Лотмана који је писао да „циљ уметности није да једноставно одслика овај или онај објекат, већ да га учини носиоцем значења“ (Lotman 1976: 16).

Зато су ове слике из Старе Србије и са Косова и Метохије често представљене са пуно родољубља и хришћанске љубави, доносећи донекле нетипичне путописе који су у то време већ у и у нашој, нарочито у европској књижевности увелико улазили у модернистичко сликање монотоније и разне тежње појединаца.

3.6. ТРАГИКА КАО ОПРЕДЕЉЕЊЕ У ПРОЗИ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Често се види и чини да је тематско опредељење Григорија Божовића, с обзиром на време када је стварао, на друштвене околности и културолошку атмосферу, парадоксално. Прве деценије 20. века, када је Божовић био најактивнији, од збирке *Из Старе Србије* (1908) у издању Српског књижевног гласника, до књиге *Приповетке* (1940), у издању Српске књижевне задруге, време је оштрог уплива европске културе и идеологија на наше просторе, у тзв. грађанско поље. Поједини критичари то време обједињавања идеја у уметности називају *федерацијом националних књижевности*, где се на плуралистички начин отвара тенденција спајања култура и идеја, ствара се извесна нота *евроцентризма*. Тај парадокс на прагу модернизма који је, делом, негација националних тема у књижевности, чини се да је специфична баш за део европске књижевности (и других наука и уметности) које су се у вековима пре тога више осећале као таоци, што се може сврстати у грех моћног Османског царства. Док су комуникације у другим – западнијим и севернијим просторима скретале са националних смерница, утолико се књижевност Словена бавила континуитетом својих националних култура и традиција. Вјежбицки је, бавећи се овим феноменом, писао да је то био одјек дугогодишњег процеса који је „десетлећима апсорбовао снаге патриотске интелигенције – „будитеље“ националне свести“ (Вјежбицки 2003: 186).

„Градило се обично изнова“, писао је Вјежбицки, „дајући *светлој историјској прошлости* већи значај“ (2003: 188), узимајући (служећи се) величанственом *фасадом националне традиције*. У случају Григорија Божовића, *славна традиција* била је обојена трагиком, борбама, страдањима, понижавањима и тако даље, отимајући и потискујући национални идентитет и дух. У том губитништву / из тог губитништва није искључен ни појединац, ни друштво (нација) у целини, као што није искључено женско од мушког и обрнуто, богатије или сиромашније... У свему је централно место била вера и нација. „Колектив и његови закони“, пише Јасмина Ахметагић у тексту „Стереотипна представа о другом у прози Григорија Божовића“, „етика на којој почива, заробљеност у једном животном коду, облици побожности, преминација ирационалног и нагонског, све то често у овој прози обнавља старозаветну атмосферу. [...] Божовић приказује другачије видове религиозности, јер у средиште поставља јунака који своју личност саображава највећем узору“ (Ахметагић 2007: 31). Као да је Божовић својим књижевним делом правио план *обликовања колективне свести*, у чему би се могла видети она ћосићевска „потрага за изгубљеним индивидуалним колективним идентитетом, потрага за временима у којима се тај идентитет можда неће наћи“ (Ћосић 1982: 179).

У многим се студијама разматрало питање колективног памћења у прози и путописима Григорија Божовића. Чини се да је тематском обновом о Косову Божовић „разбудио“ косовске оклопнике и обилићевску снагу, уздигао крст ка сунцу, правећи од свега прошлог светли етички принцип да се треба борити и када је нешто изгубљено. То би, по Зорану Мишићу, било оно *косовско опредељење које није само мит, већ и закон историјске нужности* (Мишић 1996: 82). Био би то наставак оног *косовског епа* „који се не заснива на освајачкој охолости, већ на поносу оних који су оружјем духа савладали освајаче. Због тога он никог не угрожава, никоме не прети. Мит о Косову далеко премашује границе националног мита; својом суштином он се придружује оним највишим творевинама људског духа, сакупљеним у Имагинарном музеју једне јединствене европске културе. Косовско опредељење је највиши етички принцип који је, уручен нам од Грка,

постао наше историјско искуство. [...] Небеско царство коме се кнез Лазар приволео, то је она врховна тачка духа на којој се, према Бретону, разрешују све противречности, где, писао је Лаза Костић, нестају оне несразмерне разлике, температуре у васељени и венчавају се сан и јава, где је Дис угледао оне очи изван сваког зла, а Растко Петровић свог Великог друга. Та тачка духа није уписана у књигама земљемерним, она је *измишљена* као све творевине човековог духа, од поезије до математике. Али зато није ништа мање стварна и неопходна“ (Мишић 1961: 9).

Григорије Божовић сматра да је косовско опредељење наше стално откровење, наш задатак да се *жртвујемо оживљавањем славне традиције*. Зашто жртвујемо? Пишући о тој славној и тешкој прошлости и покушавајући да настави пут тог *Опредељења*, Божовић је кренуо супротним смером од онога којим су пошле многе нове књижевне струје тежећи авангардности. О сличним књижевним феноменима расправљали су многи филозофи, теоретичари, критичари, историчари књижевности, аналитичари, ослањајући се или оповргавајући тезе Фридриха Ничеа у књизи *Генеалогичка морала* у којој пише о односу савременика према претходницима заснованом на страху и послушности, а који преко „патње, кривице и лоше савести најзад води стварању богова“ (Ulig 2010: 39). Са те стране, дакле, многи тумачи везују потребу за историјским оживљавањем (тзв. неоисторизам, који не пати због традиције као терета), попут Нортропа Фраја и његове *архетипске концепције књижевности*. Та „употреба“ прошлости у случају Григорија Божовића претвара се из тзв. *категорије збивања у категорију бића*. Код Божовића се и појединац и део заједнице јављају као носиоци *мита као обрасца*, попут оне тезе Џона Барта да „оно што је заувек прошло, стално је присутно“, а да „сви ми измишљамо своју прошлост, живећи по диктату хира и интереса; збивања ранијих времена у садашњем тренутку јесте иловача коју, хтели ми то или не, сви морамо обликовати“ (Bart 1965: 782).

Речено је да Божовић свог јунака саображава по највишем узору – а то је, пре свега, да се оживљава, израчунава – преобликује историјски оквир у којем је неправда када је у питању вера и када је у питању нација – народ. Божовићеви јунаци, како пише Весна Тодоров, „решавају питање постојања и припадности са различитих временско-просторних, идеолошких и социјалних позиција“ (Тодоров 2013: 142). Свеједно јесу ли око Ибра, Ситнице или Бистрице, главна оса око које се врте или тачка око које се крећу је Косовска битка. Као да никада није била завршена; завршена изненада, како не треба, те се иза ње све обојило мучеништвом. Повремено и отпором. И што се више удаљавамо временски од ње, она постаје реалнија, видљивија; постаје пра-мајка као пра-тема којој дугујемо сваку реч, свако слово.

Зоран Гавриловић сматра да је стварање историје и субјективно виђење надрационално. У тексту „Надсмислови историје и уметности“ Гавриловић наводи да се под тим појмом подразумева да „у такозваним законима историјског постојања у објективности историјског трајања постоји један слој који измиче не само дневном тренутку већ и шире, епохи, измиче чак и објективним историјским и научним испитивањима, па се тек негде у будућности чини као реалност“ (Гавриловић 1984: 19). Носећи се мишљу Зорана Гавриловића о историјском трајању или историјском обнављању, на страни смо Божовићевог приказивања прошлости, ближе и даље, па и Косовске битке, свеједно што поједини млађи тумачи књижевности и историје препознају да је Косовска битка пуна легенди. Тиме се ствара, како би рекао Александар Лома, „егзистенцијална раван“, као прелазни простор, време између стварног и оностраног (Лома 2002: 251), а што је човекова тежња (по Божовићу и човеков задатак) да се том *интерпланарношћу* преобрати или издигне од човечијег ка Божјем.

И сâм Божовић често успоставља ову димензију, попут: „А кад звона с манастирске куле поново забрујаше на глас труба из ове чудне гомиле, и кад тамо светина поче поново да таласа и да заузима пређашње положаје око шаторова и огњишта...“ (Божовић 1909:

483–484)¹¹. Враћање на одређено време и простор, или проблем, јесте и нека врста препознавања, сусретања, одређивања – што би могло да има улогу унутрашњег, душевног (психолошког) континуитета. Сећање на прошлост код многих уметника у разним периодима није само враћање у неко далеко, чак имагинарно време и стање, већ се тиме остварује и лична, персонална солидарност или општи задатак.

И савремени естетичари и филозофи сећању и историји враћају се као *нечему вредном што још делује*. Дилтај сматра да су ти реликти прошлости битни, јер они „стварају мост међу временима“. „Чак и кад историчар пред собом има ограничену грађу, ипак хиљаду нити води увек даље и све даље, у безграничност свих сећања људског рода.“ (Ulig 2010: 77).

Ослањајући дело Григорија Божовића на епски оквир, отвара се, осим тог, рекло би се, стереотипа о трагичности српског човека и српског народа у Старој Србији, могућност суштинског сагледавања вредности која не везује ову опцију за екстремни национализам или, још теже, за фашизам. Зоран Мишић понавља оно што су многи пре и после њега говорили, а то је да *косовско опредељење није ратничко гесло*, није ни пука освета. То је опредељење да се живи часно, да се не трпи терор нити понижење, попут речи патријарха Данила III у *Похвали кнезу Лазару*, да је боље *у подвигу смрт, неголи са стидом живот*. Али, косовско опредељење је и памћење, трпљење и, могуће, изнад свега, вера.

¹¹ Опширније и студиозније о том тзв. „окретању догађаја“, чиме се историјске чињенице транспонују у Божовићевим и приповеткама и путописима са циљем да се одреди припадност и опредељење народа на просторима Старе Србије пише Весна Тодоров у тексту „Историја, мит и ремитизација српског идентитета у прози Григорија Божовића“, 141–152.

3.7. АРТИКУЛАЦИЈА ХОМОГЕНОСТИ И СТЕРЕОТИПА

Григорије Божовић створио је велики број ликова управо по моделу народне књижевности, свеједно о ком жанру је реч, мада епичност преузима вођство управо због модела јунака, док се народним обичајима и мудростима (пословицама, изрекама, предањима, легендама, митовима) употпуњују жељени слојеви његове особене поетике. У ту сврху улази и посебан доживљај потпомогнут бројним дијалектизмима. Говори Косова и Метохије допринели су посебној артикулацији и рецепцији дела Григорија Божовића. И то је саставни део Божовићеве поетике, али и поетике многих писаца Косова и Метохије. За један део јунака у прози Данила Николића може се навести значај ауторових поигравања као једне од необичности, нешто што долази као новина, нешто што је изван уобичајене природе нашега сазнања и наших емоција, а што је препознато у традицији. Може се рећи да је то нешто изван традиције и изван наше природе.

Божовић исписује историју о људима и догађајима на Косову и Метохији, најпре, а Данило Николић је, иако завичајно, метохијски усидрен, исписао многе карактере и парадоксе у типологији на коју смо навикли, што ће чинити његов књижевни израз дубоко савременим. По неким ситуацијама и поступцима, авангардним. Та извесна деконструкција јунака доноси свеж и узбудљив књижевни чин, што ће допринети да се косовскометохијска слика ослободи хомогености и стереотипа. Код Николића је битније КО него ШТА, за разлику од Божовићевог поступка, где уобичајена концепција иде другим редом.

И једно и друго књижевно дело двојице наведених косовских писаца, у ширем смислу речи, улази у категорију подстицања слободе. Пут до подстицања слободе је различит. Најчешће је на релацији добро-зло, освета-праштање, али и освета-освета. Иако са наглашеним традиционализмом, уским избором између црног и белог, у стереотиповима обојеним народном кичицом, дело Григорија Божовића није *антиуметност* (термин Михаила Епштејна). Безусловном оспоравању ту нема места.

Овде наводимо једну ранију реакцију и читање са тенденцијом која се може узети ради компаративног приступа у одређивању основних вредности Божовићевог дела. Новка Илић пише у *Слободи*:

„У једном разговору за *Новости* књижевни историчар др Гојко Тешић, који је први покушао и успео да из заборава врати Григорија Божовића у књижевни живот Србије, указује и на поразну чињеницу да су судску и књижевну „пресуду“ овом писцу покушали да оправдају и неки истакнути интелектуалци, обезвређивањем његовог дела.

Тако је у одредници Крлежине „Енциклопедије Југославије“ Ели Финци записао о Божовићу: ’У своме делу, које у основи представља низ монотоних варијација на једну те исту тему, износио је патријархалне обичаје и чудне нарави, примитивних, заосталих крајева, приказивао муслимански, арбанашки, македонски живаљ, величао древне српске церемоније и ритуале са конвенционално-конзервативних позиција, чак са неприкривеном великосрпском тенденцијом и монархистичким ставом’. Овакве оцене књижевног рада биле су сасвим довољне, и пресудне, за многе касније такозване књижевне критичаре, да се одрекну читања Божовићеве литературе, истиче Тешић, и додаје: ’Божовић је међутим, дао непоновљиву како топографску тако и психолошку панораму Косова и Метохије. Он

је сурови реалиста, истанчани аналитик нарави, страсти, трагичних раскола унутар ових простора. У његовој прози нема идеализације, живот је онакав какав је...” (Илић 2016)

Немогуће је дело Григорија Божовића разматрати, између осталог, мимо православних димензија, као што се друга, у овом случају опонирајућа верска конфесија, представља на доста простора, али са мање позитивне перцепције. Укључујући претпоставку да његово дело због тога може да изазове опонирајуће ставове читалаца и тумача, неспорно је да оно представља битан сегмент у осветљавању хришћанске парадигме у српској књижевности која је у највећој мери овде узимана као пример када је у питању народна епика.

Ни овде, а о томе се писало и видело у многим тумачењима, јунак Григорија Божовића, осим историчности и извесних наслага традиционалног и паганског, етичности и епичности која је конструисана на релацији ја–ти, не и ја–ја, мада са назнаком да се креће према унутрашњем ја. (Ко сам – ако то нисам, парафраза неке могуће филозофије ликова код Божовића. Не само што се тиче етичности и етничности, мада највише и тога.)

То потискивање самосвесности претвара се у општу трагичну тему и ноту која креира трагичног јунака у еволутивну – рекло би се – епску сферу заветног јунака. Спољашња се реалност или псеудореалност не доводи у питање, те се стање упоредне интенције искључује. Циљ је у оваквим литерарним опредељењима, попут Божовићевог, а донекле и Николићевог, представљање наменског стања ствари, како спољашњег, тако и унутрашњег бивствовања. Ради се готово о истоветној равни. И у модерним теоријама узима се литерарна стварност путем које човек учи, али и обнавља знање о завету. Тај позитивни однос приче, како би рекао П. Рикер, јесте „довођење чињеница у посебан однос којим се ствара простор фикције“.

Приповедање је начин на основу којег ми спознајемо и презентујемо практично знање о освети. То и диктира како ћемо доживљавати време у којем се поново распоређује, или како се сада обично каже, ресетује редослед догађаја, укључујући и субјективан став као допуну објективног става.

У односу на овакве теме, традиционалне по распореду ствари, ново поимање књижевности, нарочито историчности у књижевности, укључује се, на неки начин, у већ дефинисану „историју ефекта“ коју износи Ханс Роберт Јаус и његова *Естетика рецепције*. Субјективни став писца/јунака/дела, па и читалаца, формира се или се приближава објективној припадности књижевног као и културног идентитета. То укључује прича о великој већини ликова као носиоца исламске културе, нпр. као у прози, најпре Божовића. Сталним се преплитањем једног и другог гласа шири став о самом себи, те чини препознатљивом ту нит која се може назвати и назива се идентитетом или каноном.

„Културни идентитет“, каже Зоран Аврамовић, „није само симболизација нације којој појединац припада већ и мисао о другим културама. Однос према *другом* је саставни део идентитета“ (2016: 25). Аврамовић сматра да историјски догађаји и личности једног народа могу постати показатељи. Најчешће се они препознају у језику, обичајима, вери, традицији и другим елементима, али језик се везује са „мајчиним млеком“ и он је најобјективнија снага припадности идентитета. Приближавање културе и књижевности увек је занимљива тема теоретичара. Књижевни идентитет српске културе укршта се са

многим слојевима, а идентитет косовске српске књижевности отвара такозвани „фолклорно-ритуални слој“ (Аврамовић 2016: 34).

Да би се настављала нарација као право продужено читање књижевних дела, свеједно којих, а посебно оних о којима је намера да се проговори као о слици из завичаја, зависи и од тога како се чита. Шта се читањем види, тј. шта се тражи? *Ако тражиш човека, лако ћеш га наћи и међу беговима*, једна је косовска изрека. Зато би се ово тзв. трагање за идентитетом, чак и под доминантним митологизованим ликовима и догађајима, могло препознати као трагање за етичким обрисом косовске матрице, рађане и развијане на родољубљу и човекољубљу. Ако се сагледава само пуко отпадништво и мржња према другоме, губи се егзистенцијална нит у трагању једног народа – пре свега има се у виду српски народ, као што би то трагање нестајао у неморалности, што би био негативан фактор у општем косовском завету.

Тумачи књижевног дела Григорија Божовића често наводе да његово дело носи књижевно-национални програм, као што називу стварање атмосфере наднационалног и надисторијског простора, везане пре свега за архетип који влада у свести народа. Та поетичност епског јесте Божовићева метафора и потенцијална перспектива косовског народа или живота на Косову и Метохији. Иако се у појединим приповеткама осећа једнострано каналисање индивидуе или целе етничке групе, оне јесу израз обнављања минулог света. У средини тог опредељења је тзв. *епска свест*, иако би, с ове тачке гледања, она била неразумна или чак неоправдана. Негде би се трагично тумачило као трагикомично, пожељно сатиричко штиво, попут *Краљевић Марко по други пут међу Србима* Радоја Домановића, где се бирократизам и процес европеизације узимају као пандан за Маркову десетерачку изјаву:

„Ја ћу поћи ако нико неће,
Хоћу поћи, макар доћи нећу,
отићи ћу граду Цариграду,
погубићу цара од Стамбола.“

(Домановић 2001: 214)

Говорећи о културолошкој проблематици и стереотипима у прози Григорија Божовића видимо два става – закључка. Један је закључак Весне Тодоров која каже да су „Божовићеви јунаци, уколико су Срби, изграђени као прави хероји, а с друге стране, уколико су Албанци или Турци, имају више недостатака да би били хероји. На тај начин Божовић настоји да изгради идеалну слику Срба“ (Тодоров 2013: 150).

Други став је виђење Јасмине Ахметагић у тексту „Стереотипна представа о другом и проза Григорија Божовића“, у коме каже да „у Божовићевим причама које су препуне верских и националних сукоба, стереотипна представа о другом честа је мотивација понашања јунака, али је превише примера који говоре да сâм аутор није делио стереотипну слику својих јунака“ (Ахметагић 2007: 32). И једно и друго наведено имаће у тумачењима ауторки специфично (рационално) сагледавање овог проблема у зависности од приповедака, о којима често има мање супротстављених ставова.

Узрок страдања српског народа Григорије Божовић није доводио у везу само са потурицама и мухамеданским становништвом, пише Бојан Чолак. „Јунаци Григорија Божовића непрестано покушавају да пруже реминисценцију на историју, и тако се изборе за право на живљење у оквиру сопственог, српског националног идентитета упркос последицама и додатном степену насиља које због тога трпе. Ретко који писац с ових простора успео је да покаже управо то – борбу једног потлаченог народа, којем је избрисан културни и језички идентитет, за право на постојање на територији и у времену где не важе закони и правда већ влада атмосфера језе и страха, ноћних похода, убиства и крађе“ (Чолак

2017: 407). У раду се истиче да се, ипак, позиција претећег непријатеља у Божовићевој прози више односи на Албанце но на Турке. То се оправдава сликом и историјским тренутком када је проза Григорија Божовића стварана, али и са данашњим препознавањем проблема.

„У трагању за срећом цело биће усредсређује се на једну велику страст, психолошка анализа настоји да ту страст у нама умири и охлади, претварајући нас у њиховог посматрача“ (Попов 2021:3).

3.7.1. Стереотип и „налог природе“

И Григорије Божовић и Данило Николић присутни су као објективни и субјективни следбеници опште репродукције и сопствене естетике као снажног неограниченог поља за настанак књижевног дела. У парадоксалности као писац, а што се приписује слободи, времену, психосоцијалном и литерарном искуству, издваја се Данило Николић. Чести разлог оваквог поимања Николићеве реторике је и спремност да се композиционо и тематски поигра, оживљавајући то „уметничко наслеђе“ кроз иронију, кроз свакодневну обичност као нову књижевну перспективу.

Наводећи неки цитат или мисли, Данило Николић у роману *Мелихат из Глог* прави једну врсту „интермеца“, скрећући са „велике“ или глобалне теме и проблема, а који гласи: „Није то фикс-идеја, не. Идеја на коју смо се устремили. То је нека сулуда коб да на хоризонту времена видимо непостојећу тачку и да се сатremo од покушаја да досегнемо непостојеће, немогуће. Свако појединачно, и свет у целини.“ (Николић: 2005: 114) Тиме је, чини се, Николић стварао свој уметнички поступак, користећи се нечијим „мудростима“, како и сам каже, „заборавио је“ повод о људима и свету а да би у наставку љубавне приче између Станка и Мелихат „оправдао“ своју литерарну опсесију као могућу добру тему са Косова и Метохије. „Знам – говорио је, тонући у неку даљину – да тај величанствен налог природе морам, као и други, извршити. И она такође. Мелихат. Тим више, и тим страсније, кад се жеље подударе и сударе. Кад телесно нађе саговорника у духовном“ (Николић 2005а: 46).

О страственој жељи да се сједине и оправдавајућем нагону у оваквим околностима, Данило Николић је, са стране објективног приповедача, видео „присиљу“ или појачану жељу управо због тежње да се то потисне, јер се тиме потискује „прекршај забране сваке врсте“. „У овом случају брака против сваког ко није истог рода и исте вероисповести, и против сваког доживљаја који није формално дозвољен, претходно озваничен“ (Николић 2005а: 46).

Иако је у Николићевом роману љубав забрањена и прекинута у свом телесном остварењу, осећања Мелихат и Станка никада нису престала да постоје. После сазнања и потраге да убије Станка, њен отац је удао Мелихат. Станку најјачи доживљај доноси сан о њој. Сањао је Мелихат, бивао са њом у неким другим временима и крајевима; неколико пута сањао је њихово венчање. У мислима и сновима све је било онако како би волео: око Патријаршије и изнад Карагача (изнад Дечана), без неких битних обележја, како би умањио јачину симболике верске или националне. Идеални су простор и време у које би пренео увек лепу и стално другачију Мелихат. Да се нарација свела на трагику ове забрањене љубави, можда би ово био и просечан роман, документован, као резултат међунационалне и верске нетрпељивости између Срба и Албанаца на Косову и Метохији.

Оно што чини додатну драмску динамику и лепоту овог дела, а што би се могло узети као савремени ауторски поступак, јесте разбијање тзв. „тврдог језгра“ које по теоретичарима некад долази због спољашњих садржаја, некада због унутрашњих. У том смислу, имајући у виду ситуирање Данила Николића као писца Косова и Метохије, опредељење за другачијим приступом одражава успоренији и мирнији став о спољашњем, чиме се оно, заменом теза, сврстава у други или неки далеки план. То би могла бити констатација да је ово дело ван „историјске теме“ или основног одређења као историјске идеје са примесама митологизације времена и ликова, а да Данило Николић ствара дело „апсолутне маште“, које се може узети и узима се као документарна потврда траженог, са протагонистима који улазе у онај, напред наведени и стварни, дефинисани косовски *канон*. На појединим странама романа *Мелихат из Глог* осећа се ауторова потреба „ублажавања“ различитости. Наводимо неке примере; иако они јесу тачни, овде су као споредна слика веома функционални:

„Арнаутске куће око Лапљег села и Грачанице имају скоро исти распоред у кући и дворишту као српске...“ (102)

„Изгледа да су много друкчији дренички Арнаути. Најпре, у њихову животу има много хришћанских и српских обичаја (...). Свака арнаутска кућа у Дреници има гусле, и скоро сви знају гудити уз гусле и свирати у гајде. Друго, славе Бадњи дан, праве Бадње вече, застиру сламу, и на Божић врше у воћњаку и код стоке исте обичаје као и Срби православни. Исто тако славе и Ђурђев-дан. Арнауташке жене из околине Девича долазе у девичку цркву између Васкрса и Ђурђев-дана и свака легне поред гроба св. Јанићија, а кад оде, свака га дарива. Поред тога, сви славе Милоша Обилића као јунака и свог земљака. Врло много њих, нарочито по Метохији, задржали су своја стара имена, као Степановићи, Полићи, Бојковићи...“ (103)

Иако Данило Николић то поглавље одваја под називом *Косовска стара Србија*, та потрага за сличношћу и неодвојивим сукобима и сусретима двају народа врло је честа у роману, а што бисмо, опет, свели под уметнички поступак.

Делови дијалога или монолога саме Мелихат улазе у стилско, али и свако друго освежење које доноси нову слику, репрезентативнију за време које је Николић увео у своју рационалну комбинацију као потребу излажења из бело/црних (црно/белих) стања. Рекло би се да је, делом, то аутобиографска слика коју је понео из времена своје младости у Метохији, да је то његово поетско-психолошко уобличавање људи и атмосфере које носи из детињства. Та панорама података спада у време најдубљих утисака који су се, заједно са потоњим биографским стањима и доживљајима, претворили у добро имагинарно сведочанство, са тенденцијом да прикаже идиличну, али и трагичну слику као оригиналну евокацију, добродошлу за приповедачеву радионицу.

„Освежење“ у овом канонизованом складишту слика и идеја има, на пример, и овакав карактер: на местима која су или дијалози или монолози/управни говор јунакиње (Мелихат), језик је најчешће недовољно научен говорни српски, који може да има облик карикатуре и хуморне атмосфере:

„Posle, mene pita moja Nona, majka od moja majka, zašto mene otera muž. Ja kazala:

- Kuni se, Nona, da kažeš nikom nećeš’

- I ona kune u sve. I ja govorila:

- Nona, ja voli jedan od druga vera, jedan Srb.

Ona mene gleda, gleda, pa uzme moja glava u njena ruka i govori potih:

- Sad kuni se, Melihat, da kazala ne budeš nikome što ja budem tebi govorila?

I ja dala besu. zakunem da ćutim.

Posle moja Nona meni govori nešto opasno...

Kazala:

- Otac od moj otac bio Srb. Tamo, u Drenica. Bilo tako da morala da uzme druga vera. Alah... Ti imaš taj krv, Melih, i zato voliš Srb...“ (2005: 97)

Има се утисак да су и језички облици из времена међукомшијске и вршњачке комуникације која је обележила детињство Данила Николића. То сећање и та опсервација у уметниковој свести појављује се као битан литерарни моменат. „Можда су“, „како би рекао Алберт Тибодe, „детињство и младалачко доба два веома неједнака предмета за роман у погледу на посматрање и плодносан рад. Изгледа да је детињство светло, јасно спонтано, оно се предаје, оно има свој живот и своју логику који су хармонични и потпуни. [...] За уметника, за романсијера, детињство износи на видело пријатно градиво, а младалачко доба крије у себи незахвалан предмет а обраду“ (Тибодe 1955: 11).

Оно што чини основну фабулу код Григорија Божовића и Данила Николића, поред примарне идеје о завичајном припадању и вокацији, јесу ставови времена о којем пишу, амбијента породице, створеног или наученог доживљаја. Могло би се одредити да је тематска, идеолошка и психолошка мотивисаност потпуно другачија, а поетика субјективна и индивидуална. У Николићевом роману *Мелихат из Глог* наводи се да су:

„Бранковићи били последња православна породица у Дреници која је прешла на ислам. Нису више могли да издрже. Секли су им воћке, убијали стоку, палили стогове. Крајем 19. века најтврдокорнији су напустили имања (Дреницу, прим. С. М. М.) и побегли у Грачаницу, Лапље Село, Обилић. Неки у Митровицу, села око Вучитрна, или до Пећи, у Добрушу, Хвосно, Будисавце, Бело Поље...“ (Николић 2005а: 99)

Актуелнију слику с краја 20. века писац даје на крају романа: „Дакле, видимо да наш прогон није од јуче, од прошле, 1999. Ни од оних двадесетак година пре ње. Вечито пљачке, прогони, претње; посечене воћке, запаљено сено, изгореле куће, убиства. [...]“ (139)

Међутим, срдачност и позитиван став аутора према ономе што је било указује на његов поглед на свет, стрпљивост риболовца и доброћудност рођака и пријатеља. Из изреке његовог јунака да у давнини ни јеж није имао бодље види се стање и стил Данила Николића, чак и када су теме ове о којима се говорило. У сврху тога прескакања општег проблема, Николић роман завршава судбином индивидуе као афирмацијом љубави и могуће среће:

„I ja, moj Roza, ne mogla više. Ali, ne išla dol, do Belo Drim. Trčala odgore, pored breg, do vodopad. I me Stanko vidi. I dođe po voda, sa odelo kroz reka, i smeje se na mene i ruke ovako, široko, da hvata mene...“

Tad puška pucala. I moj Stanko padala u reka

Sve voda crven.

A ja? Ja begala, begala.

Otac mene nađe u noć, kod Rožaj, u šuma. I ja njemu kazala:

„Bab, ja volela taj čovek. I on volela mene. Što ubila toj Srb?! Ja iše, Bab, ne budem volela Alah. Ni taj Krst. Oni ne dala da budem kraljic za toj što ti činila mrtvo sa puška.“

A otac mene udara sa drvo od puška.

„Šuk!“

Htela da ubije mene. Ali ga None kune.“ (133–134)

Љубав је умеће да се носи бреме другог човека и другачијег времена, а писање је, како носи наслов једног интервјуа Данила Николића из 2015. године, објављеном у *Печату*, „лов у којем ловац прима поготке у срце“. У том интервјуу на констатацију новинарке Миле Милосављевић: „Ваша биографија казује да сте више пута током живота мењали место боравка. Али, последњих година, више од двадесет чак, та сељења и пресељавања су добила друкчији тон, садржај, ознаке“, Николић каже:

„Том списку можемо додати и присилну сеобу мога народа, па и моје породице. Прогон са Косова и Метохије у пролеће 1941. године. Тада, прогонитељи, истина, нису дирали жене, споменике, храмове, као у време другог прогона, од 1999. па до данас. Посла распада земље, моје раније промене боравка, и не само моје, добиле су неочекивано, па и неразумно, значајан утицај на поступке, опредељења, мишљења... Толико да је то постало егзистенцијално питање. [...] Најзад, пресељења су имала утицај и на моја књижевна опредељења. Професор Миладин Распоповић у својој књизи *Приповедна поетика Данила Николића* каже: Данило Николић је прави приповедач и романсијер из Метохије. Тематизујући свој завичај, Николић је не само тако превазишао стваралачку кризу, него од њега направио поетичку метафору“ (Николић 2015а).

Тако је, савременим поступком, поступком „хладне главе“ или „хладне крви“ Данило Николић у књижевност уграђивао оно што чини и свакодневни живот, уграђујући ожиљке од рањавања, говорећи да је „отаџбина апстрактан појам све док не упијеш мирис ланета у чистој пиџамици, које се сместило поред тебе на узглављу. Арома његове млечности видљив је и опипљив састојак земље којој припадаш. То је твој прави мајур, твој примаријус и твој Нобел“ (Николић 2015а).

Дело Данила Николића у актуелним је временима, спремно да маргинализовало политичке и историјске и сваке друге конфликте и комплексе свакодневице, чинећи од свега тога забаву и добру причу. Добронамерну. Реалистички виђено, уз добру уметничку имагинацију, донело је модерни језик и савремену форму. Донело је ликове са својим специфичностима, *ресемантизујући* и мушкарце и жене.

Када је реч о жени у прози Данила Николића не може се избећи доживљај велике емпатије и субјективизма самог аутора. Иако често секундарни лик, жена је у Николићевом делу еманципована и модерна, бави се и мушким пословима, плановима и одлукама. Ипак се она не може много одвојити од традиције, јер је њен изданак, од питоме нежности и еротизма. По томе се колаж Николићевог приповедања претворио у спој традиције и постмодерног, укључујући и спонтаност присуства жена, чак и када се ту више ради о универзалној допуни човековог живота.

Данило Николић је отворен за изненадне упливе љубавних или еротских сцена, топлине попут јесење свиле која прија свима, опушта и разгаљује. Жена је његова актуелна стварност, склоњена често од тешких политичких или историјских одлука, нарочито у познијим делима. Чак и када је у питању роман *Мелихат из Глог*, она је сва у љубавним и романтичним емоцијама, успешно потискујући национално и верско. *Ја вољела њега* је закон за Мелихат, а став Данила Николића из приповетке „Цигански нож“:

„[...] нема бољег прага са кога ће одскочити но што је постан живот за добру жену. [...] И шта ће бити? Оно што Алунућ каже: *Издаће те, сурово и нагло, као жена. При том ће наћи начина да те унизи, упрља и осрамоти као нико.* [...]

Ја о томе друкчије мислим: жена јесте благо, али, као свака драгоценост, зачас и лако може да промени власника. Ка њој зијају толика уста и стоје, спремне на грабеж, толике туђе руке. То су муслимани увек добро знали. Зато је држе закључану и прекривену. Прекривају сјај блага које баш не мари много у чијим је рукама, само ако му је добро.“ (Николић 2016а: 29–30)

Ни по питању жена, као и по другим питањима, Данило Николић „није окован“, како би рекао Стеван Раичковић (2016: 35), наводећи да Николић не робује времену, ни овом садашњем, ни ономе пре. Човек је оно што је у прози Данила Николића најбитније; о њему пише видевши га у различитим ситуацијама, збивањима и проблемима, али у тежњи да то приказивање буде афирмација уметничког израза.

Он све књижевне и некњижевне проблеме и импресије, битне или мање битне, узима са великом списатељском страшћу, нежно и лирски слаже комичне и трагичне дескрипције, епизоде, анегдоте, карикатуре, дијалоге, збивања, исечке из штампе, авантуре, љубавне згоде, документа, писма...¹²

¹² На више места је Данило Николић писао о генези његовог приповедачког умећа, говорећи о усменим приповедачима које је слушао од најраније младости у Метохији. Ту је био извор његове љубави према причи коју је трајно заволео, а која траје *трајно*.

4.1. ЗАВИЧАЈНО ПРИПОВЕДАЊЕ И САМОПРИПОВЕДАЊЕ

У књижевном поступку Данила Николићевом препознат је код – *проза хладне крви*. Под насловом „Преовлађује проза хладне крви“, објављен је у *Политици* интервју вођен 12. 1. 2015. године са Зораном Радосављевићем. О сталном сукобу и нетрпељивости између Срба и Албанаца Николић, између осталог, каже:

„У време моје младости, писао сам већ, владали су нормални комшијски односи. Никад у нашој кући, па ни у селима око Пећи, нисам чуо ружну реч о Шиптарима, што је њихово изворно име. Мржња је новијег датума. Али је много старије правило: Алах на устима увек даје више од Исуса у души. Мржња се јавља, и делује као седатив, код свих који су нешто лоше урадили другима. Било да су отели, издали, преварили, или напустили свој род, своје обичаје, свој језик, своју веру и заробили себе у туђина, каже Његош...“ (Николић 2015б)

Речено је да је метохијски свет Данила Николића делимично „отпоран“ на дневну политику, што остаје његово литерарно и лично опредељење. Сећање је оно чега се тешко ослобађамо и што у разним етапама живота има свој нови одсјај.

Чарлс Тејлор у књизи *Извори сопства, Стварање модерног идентитета*, пише да „нови осећај за време такође је променио наше схватање субјекта: то је сада ослобођено, појединачно сопство чији се идентитет конституише у сећању. Као било које друго људско бивствујуће у било ком времену, он може да нађе идентитет само у самоприповедању. [...] Прича мора да се изведе из одређених догађаја и околности овог живота; и то у два међусобно повезана смисла. Прво, као ланац догађаја у светском времену, живот је у сваком тренутку узрочна последица онога што се десило раније. А друго, будући да живот који треба живети такође треба *испричати*, његов смисао се схвата као нешто што се одвија кроз догађаје.“ (Тејлор 2008: 437–438)

Сличан однос према наратији, само усмерен ка архетиповима, митологизираним ликовима и традиционалним вредностима, родољубивом и верском артикулацијом, носи дело Григорија Божовића.

Рекло би се да су код ова два значајна аутора са Косова и Метохије другачије постављене чињенице, а време и простор имагинативно и емотивно остају у својој ипостаси суштински блиски. Код Николића је прошлост и слика Косова и Метохије у сврси наративног процеса проистекла више из сећања, иако врло актуелно постављена, док је код Божовића актуализација догађаја више преместила у време реконструкције. На неки начин су обрнути смерови приче, тј. наративне комуникације. Свеједно, и код једног и код другог ради се о изразитим функционалним дискурсима, историјском и традицијском, приказивању тога света, приповестима грађеним према моделу или у *стварном збивању*. За писца с краја 20. и почетка 21. века „атрактивније“ је прихваћена ова вештина приповедања, него што је то у случају писца с почетка 20. века, иако Божовић до данашњег дана представља иницијално статус и теме и тог класичног МИ приповедача.

„Густа мрежа потенцијалних сценарија“, пише Снежана Милосављевић Милић, „у класичном ретроспективном наративу ће се у већој или мањој мери актуализовати како се прича буде развијала. Али, редослед је нешто другачији у случају претприповести. Читалац

се мора вратити на место које је *стварни почетак* приче и, парадоксално, уронити у свет приче да би изашао из текста, и *vice versa*“ (Milosavljević Milić 2016: 217).

Зато се, често, овакав начин уоквиравања сматра фаворизовањем одређене групе, било по националној или верској линији, као што је негде случај са Григоријем Божовићем. Божовићев облик МИ – приповедача близак је фолклорном реализму, као што, опет често, у наративи Григорија Божовића препознајемо тзв. *колективног наратора*, као писца који говори у улози заједнице.

Стварањем фиктивне историје у делу, комбинујући историју и фикцију, производи се извесна конструкција времена, ликова и заједнице као јединственог и складног идентитета. У таквом се односу развија стереотип, тј. више опстаје, а који доприноси тематизацији приче и самог дела, што чини и део *канона*, у овом случају *косовског канона*.

Таква тема у делима Григорија Божовића и Данила Николића постаје и траје као носилац вредности њиховог литерарног света.

У једном од многоструких задатака који стоји пред књижевношћу и пред ауторима јесте да, осим да пренесе догађаје, идеје, историјске моменте и легендарне јунаке или предања и анегдоте, она ће, обликовањем, да развије основну идеју о ономе што описује. У оквиру ситуирања писца са Косова и Метохије, нарочито оних о којима је реч, Григорија Божовића и Данила Николића, разумљиво је да се види и једна врста колективне слике света или идеологизирана *манихејска*¹³ по садржини, како би је назвао Николај Тимченко, по коме је та, „изразито антисубјективистичка, тачно омеђена и политички одређена; овај појам идејности подразумевао је и књижевност која ће више-мање, на свој начин, када је у питању форма и уметничко средство, адекватно изразити ону дату слику света [...]“ (Тимченко 2013: 12– 13)

Иако се Данило Николић у књизи *Повратак у Метохију*, у једној од нових таласа увођења завичајности (Косова и Метохије) као табу теме у савременој српској приповедној прози, износећи личне пројекције, у појединим ситуацијама дотиче тих, назовимо, идеолошких питања, као што су одлазак и, нарочито, повратак у Метохију. „Опет сам жудела за Метохијом“, култна је реченица у овом *пројекту о завичају*. То значи да би се Метохијом мериле даљине, мерили простори време, младост... све.

„Шта мислите [...] ако би човек кренуо овога часа, кад би стигао у Метохију?“, питао је Бранко једне ноћи у причи „Одмор у Крчедину“, гледајући ватре које су рибари сваке ноћи ложили на другој обали. (Николић 1973: 57) Реченица иза тог питања, последња у причи, попут констатације – закључка: „Нимало се не изненадисмо“ (127) потврђује наслућивање и тескобу коју јунаци у овој књизи носе, као и она тескоба у Загиној причи.

Жудња за Метохијом је, најпре и уједно жудња за срећом. „Метохија је“, како је написано у тексту у листу *Јединство* „Приче метохијског Антеја“, „синоним за исконску антејску везу са земљом, родитељком и сахранитељком, чије је тле под ногама изгубио, али

¹³ Усмерена на универзалном учењу многих религија и филозофија, намењено искључиво посвећенима, Буди, Христу, нпр.

која му и тако имагинативна значи чврсту полугу опстанка. Можда би оствареност бића била већа да се остало на месту које улива снагу самим именом.“ (Андрејевић 1991: 14)

У издању „Јединства“ из 1991. године Николић је проширио број прича; уз претходних седам које је објавио у књизи *Повратак у Метохију*, 1973. године, у друго издање аутор је додао приче из књига *Мале поруке*, *Списак грешака*, *Списак заслуга* и *Проветравање владара*. Укупно још 16 прича. У овом издању приче су са различитим мотивима, од социјалних, ратних, љубавних, психолошких, до мемоарских. О њима је Драган М. Јеремић говорио да су оне *мали документарни романи*.

Још се брзо при објављивању првог издања књиге писало како је Данило Николић унео у савремену српску књижевност Метохију, као нови простор са посебном семантиком. У наведеном тексту говори се о двострукој оријентацији његових јунака, и двострукој мотивисаности, због тога што су спојиле индивидуална сета и национална припадност једном поднебљу. „Николић приповеда о оскудним данима окупацијског живота, када се и голуб љубимац вреба за чорбу, послушкује звук уморних, упорних и узорних успомена из Метохије, ходочасти Косовом у сјају и светлости сећања на прошла времена. А сећања су увек златнија него што су у ствари времена била. И свима се чини да је најлепши део живота остао баш у Аркадији Метохији.“ (Андрејевић 1991: 14) *Метохија је оно што више никада нећемо имати*: наше детињство, нашу младост, нашу чистоту, а што се добро уклапа у овај мозаик потраге за завичајем. Иако се слика из Пећи и других места Метохије у књизи јавља као супротно дејство од послератног тешког тоталитаризма и нехумане политиканске свакодневице у којој је тихи, али пун зебње и страха отпор тадашњем партијском једноумљу. Зато је пандан дошао као потрага за изгубљеним, чак као потрага за изгубљеним рајем.

Пишући о књизи по њеном излагању, Предраг Протић свој текст у *Савременику* насловљава „Метохија или изгубљени рај“. (Протић 1973: 316–317) У тексту Протић пише да код Невене Никач то није само субјективно осећање живота који је отишао у неповрат, него је то једно од кључних места Николићеве књиге. Код многих тумача ове књиге у оквиру које има 9 прича, она фигурира и као роман, као интегрисана целина. Мање-више, осим у причи „Дневник Невене Никач“, последње у овој књизи, и остале носе по неку слику везану за тај простор који садржи многе детаље, успешно визуелно осликане. „Метохија је метафора са вишеструким значењима, почев од изгубљене земље, младости коју не треба мешати са обећаном земљом.“ (Исто)

Када је у питању Метохија Данила Николића, она се пак из другог плана појављује и као рационални, једино оправдани простор из кога се не излази, или као имагинарни простор који нас чека, чак и у реалном животу, пун тескобе, али као склониште, као сан, као мајчин загрљај и крило. Смисао таквог простора је немерљива вредност ни са којом другом категоријом, ни под којим другим критеријумима, осим мерењима са вечном лепотом, као вечним животом. Све после одласка из завичаја припада наметнутој судбини, судбини човека изгубљеног у туђем, или и свом, али незавичајном простору.

У тој наметнутој судбини, свеједно који је разлог, некада и избор, губи се и сан; све добија обележје великог промашаја. „Чак и у трагичним падовима човек мора да потражи своју Метохију“, пише др Александар Пејовић (1973: 1536) у часопису *Стварање*. Човек мора „да живи жудњом за њом, као за симболом моралне чистоте, топлине и наде, као за скривеним кутком природе која негде чека, у миру, на њега – и живот ће поново почети да се „обнавља у пулољцима“, као у причи о Невени Никач“ (Пејовић 1973: 1536).

„Повратак у Метохију је немогућ“, текст је Ивана Ивановића у *Књижевној речи* (1973: 14), у којем истиче једну од најбољих прича у књизи на коју се ослањају сви којима је Метохија главно одредиште, а што кроз „Дневник Невене Никач“ бива дефинисано као

централно место у књизи. Ивановић наводи да књига *Повратак у Метохију* даје повод за шире разматрање него што су њени оквири, као да је смисао у књизи дат у виду провокације појединца и мноштва, него у дефинисаној физичкој спремности да се нешто може променити.

Збирка *Повратак у Метохију* пробудила је, али и потврдила Данила Николића као доброг приповедача, писца са снажном опсервацијом, како је оценио Чедомир Мирковић у тексту „Несумњиви приповедачки квалитети“, објављеном у *Књижевним новинама* (1974: 7). У овој књизи писац остварује „хармоничну слојевитост и вишезначност“, наводи Мирковић који га декларише као пробуђеног писца, али не наводи специјално ниједну причу, нити посебно апострофира Метохију или сећање на њу.

Оно што изазива значајну пажњу у овој критичарској радионици многих који су видели да књига *Повратак у Метохију* доноси ново поглавље у савременој српској прози јесте текст Миладина Распоповића „Иманентна поетика од 'Повратка у Метохију'“, и нарочито поглавље „Реприза историје: прогони и сеобе“. У њему Распоповић каже да је Данило Николић један од првих који су кроз своју оптику видели косовскометохијске теме, наводећи да је „Косово и Метохија – једна од многобројних, не само политичких, него и књижевних табуа. Тако скривена стална инверзија историје, реприза њених давно познатих појава и драма. [...] Тај завичај српске нације постао је простор на којем се на покретној мети проверава убојитост пушке: ('Убили су је без икаквог разлога, рекох. Изашла је на улицу да донесе воду са чесме, а они... тек тако.' Ово је као илустрација садашњих прилика на Косову и Метохији).“ (Распоповић 2013: 86)

Распоповић наводи речи Милутина Ускоковића који каже да „Шта ко ради, ми се селимо. Откад се зна за нас, ми лутамо, из земље Бојке у Србију, из ове у Рашку, а после у Угарску, Русију, Америку или поново у Турску. Најмање зло нас наводи да оставимо оно што је наше, па да после, са штапом у руци и просјачком торбом на леђима, лутамо по туђини, просећи или отимајући.“ Свакако, он наводи да је у избегличким колонијама са Косова или *индивидуално бекство или колективна бежанија*. (Исто)

У причи „Телеграм“ Данило Николић каже: „Не, све већ изгледаше удаљено као да сам отишао пре десет година. Све беше налик на мутну успомену, некако туђе. Свакако зато што сам одавно био жељом у неком другом месту, хтео спокојство међу непознатима, као многи у то време, тихе, а велике миграције на почетку послератне обнове. само на овај начин сам могао да се отресем од онога што ме је тиштало.“ (Николић 1973: 7–8)

Магија приповедања Данила Николића чини да, како је писао Иван Шоп, „Николићева књига значи више него нов наслов у књижарским излозима: поједине приповетке из збирке *Повратак у Метохију* представљају занимљив и значајан допринос овом књижевном роду.“ (Шоп 1974: 333)

У овим, као и у многим назнакама и симболима у делу Данила Николића осећа се значајна моћ стварања добре приче, јер се служи детаљима који добро оцртавају унутрашњи свет јунака. То су светови растрзаних лица, између „сивила живота и неутољиве чежње за завичајним пределима“, о чему је говорио и Душан Пувачић. „Сви Николићеви јунаци носталгично трагају за нечим што се скрива у њиховим успоменама и сажима у појам завичаја, за који жуде, а и сами знају да га не могу досећи. [...] Завичај је нешто мирно, вечито плодно, бујно, спокојно“, пише Николај Тимченко, „али баш зато измиче свим јунацима и зато трагање за изгубљеним миром постаје и узалудно и илузорно.“ (Тимченко 2013: 255)

И Тимченко, као и многи који су писали о овој књизи и о завичају у делу Данила Николића, издваја приповетку „Дневник Невене Никач“ као најбољу у књизи. Напоменимо да је и ових година актуелност и суд о теми Метохије и Николићевих приповедака на

високој скали вредновања, посебно када је реч о причи „Дневник Невене Никач“. О томе је писао и Радован Бели Марковић (а Лидија Николић постхумно приредила књигу *Дани без Стевана*), наводећи да је то „једна од оних прича после чијег читања човек, док живи, осећа да је за њега мање места у наоко пространом свету“ (Николић 2016б: 236). За Данила Николића Метохија је метафора изгубљене вредности живота, али, како каже, да „иако је нема, она светли и указује се као далека звезда која обитава у књижевним ликовима ове прозе. Они меланхолично и често и трагично доживљавају губитак својих илузија.“ (Николић 2016б: 353)

И не само поводом овог актуелног мотива, већ на глобалном простору приповедања, Данило Николић је писац који на најбољи начин, стилски и наративно, у своме се делу бави савременим и стварним друштвено-историјским тренуцима, често критички устројен а, рекло би се, значајно објективан, стварајући унутар те опште приче и атмосфере посебан аутохтон литерарни свет. Благ, са дозом релаксирајуће одмерености, користећи досетке и шалу, као и спремност да маргинализује „тешке поруке“, Данило Николић нуди сталну знатижељу, разноврсност и променљивост атмосфере, писма. То чини и у другим својим делима, причама и романима, у којима је питање егзистенције човека у друштву које носи и производи многе девијације. То тзв. „проветравање“ околине, али и проветравање појединца, упућивање на препознавање и чишћење; проветравање владара у себи и око себе, видно је и истакнуто у књизи *Проветравање владара*, као и у књигама *Списак заслуга*, *Списак грешака*, *Власници бивше среће* и других.

Насловна прича „Проветравање владара“ сложене је структуре, са интригом стављеном у срж приче од које се потом развијају различити заплети, и у којој се из више углова третира однос према политици и власти, и прошлости оличеној у портретима владара. Интрига се гради од једне сасвим обичне ситуације у којој су фотографије владара, које су се доследно чувале у подруму извесне породице изнесене на проветравање. Од те баналне ситуације стигло се до извештаја о демонстрацијама или чак о изложби у којој би и музеј могао партиципирати. На малом плану, каква приповетка јесте, „остварено је неколико наративних токова са више приповедних гласова, са интертекстуалним ломљењем линеарног тока у првом лицу, полицијским извештајима, званичним белешкама упућеним повереништву за просвету, бајалицама, брзалицама, новинским чланцима и слично, демонстрира механизме трансформација једне 'истине', односно манипулација којима се служи власт и то не само у тоталитарним системима, него и иначе. Заправо, не само то, него указује и на склоност појединих људи ка 'дописивању' догађаја у којима учествују или о којима слушају“ (Јефтимијевић Лилић 2007: 152).

Као што се видело, метафора давно прошле младости није само меланхолични поглед над „жалом за младошћу“, већ је немогућност досезања за тим завичајем последица и политичких прилика у Метохији. Разобличавање идеологије комунизма наставиће се и у другим причама које говоре о периоду након ослобођења Косова и Метохије.

У тексту „Метохија у делима Данила Николића“ Гордана Влаховић је прецизно мапирала временске и просторне тачке на замишљеној ленти, те тако читајући прозу овог аутора можемо склопити једну синхронијску слику историјског представљања Метохије од Немањића до 1999. године, са 1912, 1918. и 1945. као годинама ослобођења овог подручја (*Власници бивше среће*), са српским и црногорским јединицама у главној улози. „Увек су при том Шиптари били уз поражене стране (*Власници бивше среће*), што потврђује тезу о тврдо зацртаном путу антисрпске оријентације“ (Влаховић 2000: 286–287).

У приповеткама овакве и сличне провенијенције може се препознати ехо громогласног гласа Григорија Божовића који пише о тешком животу српских досељеника на Косово, на шта јунаци приповедака Данила Николића одговарају:

„Оно што је ваљало, то су браћа из Албаније одавно поклопила. Нама кад се доселисмо, ако не знаш, размерише утрине и честар. У оно њихово поред Дрима и Бистрице није се ни ноктом дарнуло.“

Одјек, тачније остатке оног света о коме Божовић пише можемо наслутити у социјалној карактеризацији Сефедин бега у причи „Марсенићи“.

Павле Зорић је још у рецензији за књигу *Повратак у Метохију* 1973. године писао да у приповеткама Данила Николића, „компонованим са несумњивом вештином, запажамо нешто од овог садашњег, динамичног и ускомешаног збивања. Многи морални и социјални проблеми присутни су у њима: независност мишљења и понашања, сервилност према моћнима и, изнад свега, усамљеност, присилна или добровољна, где људско биће може још увек да нађе мир и спокојство.“ (Зорић 1973)

Проветравање владара ће навестити нове књиге Д. Николића, романе, пре свега, у којима ће се техничка нарација развити до савршенства, укључујући аутобиографичност као основу њиховог литерарног космоса. Често се књижевни јунаци налазе у улози аутора, наратора, што, како је потврђено, даје књижевном тексту ноту аутентичности, емотивности и свежине. Сва та казивања, и усмена и записана у књигама, Данило Николић је „стварао“ на основу сећања, оживљавајући их и повезујући са актуелним људима и ситуацијама. И сам је говорио и писао (у *Једној упорној успомени*, последњој својој објављеној збирци приповедака) да их је „измишљајући истину“ враћао у живот, дајући им посебан уметнички облик и намену. Те приче, чак и ако су део његове аутобиографије, он је уопштавао, чинећи тако објективан израз, многима јединствен по нарацији у целокупној савременој српској књижевности, прози, пре свега.

Сâm је о томе писао да: „Има доста, баш доста аутобиографског у мојим причама. само је то *аутобиографско*, свесно или несвесно, прерађено. Оно што је добрим делом опис мог живота и свега што се око мене збивало, јесте роман *Власници бивше среће*. иначе, волим све врсте анегдота. Анегдота је, кад је права, врхунски књижевни род. На малом простору, у десетак реченица, до крајњих граница сажето, каже битно. А сви елементи су ту: место радње, ликови, психологија, иронија, хумор... и тако даље. Зашто крити од нечег што је налик на анегдоту? Ја често кренем, напишем приповетку. Што је могуће истинитију. И што је могуће занимљивију. [...]" (Nikolić 2020: 229)

Марко Недић сматра да су велику пажњу имала ранија дела Данила Николића, „посвећена младости као великој теми у књижевности и животу у Метохији као једној од његових опсесивних књижевних тема, теми изгубљеног завичаја“ (Недић 2016: 80).

Чини се да је зборник *Власник трајне среће* учинио ванвременску оданост лику и делу Данила Николића, у којем су значајна имена наше књижевности и књижевне критике изнела најсвежије импресије и тумачења, почев од Стевана Раичковића до Михајла Пантића, међу којима се, ипак, по језгровитости и мозаичности истиче текст Радивоја Микића „Триптихон за Данила Николића“. Још на почетку овог текста Микић указује на оно што ће бити „сенка слике“, да тако кажемо, што ће бити основица Николићевог књижевног дискурса. „Али ако уистину“, пише Микић, „није прва књига Данила Николића, књига *Повратак у Метохију* је свакако значајна због тога што је скренула пажњу на најважнији тематски аспект у прози Данила Николића – потребу да се приказује живот Срба на Косову и Метохији из једне сасвим специфичне, евокативно интониране перспективе. Ако је та тема имала важно место и у приповеткама из књига *Списак грешака*, *Списак заслуга*, *Проветравање владара*, *Улазак у свет*, онда нема сумње да је она добила средишње место у првом роману Данила Николића, у његовом, ван сваке сумње, ремек-делу, роману *Власници бивше среће* (1989)“ (Микић 2016: 84–85).

У роману Николић прати историју метохијске породице с почетка 20. века, стање између двеју супротно оријентисаних заједница, како национално, тако и верски, укључујући у фабулу и стање о самом приповедачу и његовом еволутивном књижевном развоју, комбинујући многе друге изворе, као одраз извесне интертекстуалности, попут исечака из новина, фрагмената из књига и других списа, чиме се постиже онај, за роман, секундарни, али за Николићеву причу битан ефекат документарности. Показаће се да је то било битно за целокупни ток савремене српске прозе. Интензитет уметничког доживљаја не исцрпљује се само навођењем болног времена с почетка 20. века, већ се то наративно моделовање приче код Данила Николића обликује у извесној стратешкој иновацији и трајању.

Повратак у Метохију није само евокација на нешто што је било, а што се у сећању враћа. „Повратак у Метохију је за Данила Николића, једноставно речено, повратак у неко заувек изгубљено митско окриље. У том окриљу се Николићеви јунаци, иако суочени са бројним невољама, једино осећају као људска бића која аутентично живе“ (Микић 2016: 90).

Актуелност ових тема не спада само у литерарни изазов, већ је дубоко везана за јачину деловања, смисао етичког, историјског, идеолошког ангажовања свести сваког појединца, па и друштва. Овакав аспект не изостаје из тзв. „везне позиције“.¹⁴ У причама и романима Данила Николића опсег времена и ситуација је широк и разнолик; он не говори само о једном времену, већ је то атмосфера у којој се огледа читав след, и хронолошки и ван хронологије, попут велике националне историје која је „заморче“ свеprisутне окрутности и диктатуре, што може показивати да, ипак, аутор није равнодушан ни неутралан иако се тон тога казивања своди под дискурсом носталгије. То је тзв. „критичка књижевност“, како је дефинише Предраг Палавестра (Палавестра 1983).

Николићев необиман роман *Коректор* (Завод за уџбенике, Београд 2009) актуализује последња дешава на простору Косова и Метохије, сведочећи да аутор није неутралан, иако је нарација препуштена јунакињи. У неколико редова јунакиња Светлана Томовић која прилежно, редовно објављује огласе тражећи било какве информације о киднапованом супругу, проговара о одбрани националног идентитета:

„[...] Мој млађи колега из призренске гимназије, социолог. Сада је научни саветник. Аврамовић. Нисам га видела неколико година. У ствари, нисам ништа знала о њему, као и о многима из Призрена, од прогонства. Он је само свратио на дан-два код сестре, овде је удата. Иначе, био је у Косовској Митровици, на великом међународном скупу, на Филозофском факултету. За учеснике тог скупа био је организован обилазак српских манастира... Чујте, шта кажем? Зар уопште треба говорити чији су кад је реч о Дечанима, Патријаршији, Грачаници?

У томе и јесте ствар, нажалост. Свет нема појма не само о томе, него ни о нама, као народу, уопште.

Ах... оно што ми је господин Аврамовић укратко изнео, болно је. За нас, из Метохије, и превише болно. Каже: три пуна аутобуса, под полицијском пратњом, упутила су се преко Ђураковца, Витомирице и Пећи према Патријаршији. Тамо су их сачекали војници КФОР-а, локални полицајци и бодљикава жица око целог храма. Са горње стране, при брду, подигнут је зид, да би се од Шиптара заштитила ова светиња из 1253. године.“ (Николић 2009: 43)

„Он није могао да се сети ко је дао тај оглас. Жена, да, али неупадљива, ниједном ситницом обележена. Садржај огласа исто. Односно, у то време, таквих огласа је било на

¹⁴ Везна позиција између теорије деловања и етичке теорије, термин Пола Рикера из књиге *Сопство као други* (2004: 159).

стотине. О људима са Косова и Метохије највише. Оно, знате: „Молим сваког ко нешто зна о моме сину...“ Па се наводило име несталог, сина, брата или оца, датум и место где је последњи пут био, или је тамо виђен, с молбом да се јави томе и томе, на ту и ту адресу. У том огласу није било адресе на коју би се, евентуално, неко јавио. Само име: „Светлана Томовић“. Писало је: „Мој супруг, Небојша Томовић, професор у Призрену, нестало је 24. октобра 1998. године на путу између Урошевца и Суве Реке.“ И молба онима који нешто знају, да се јаве.

Мој лист такве огласе није наплаћивао, све док Одбор за расељена и прогнана лица није почео сам да делује и да оглашава за потребе своје евиденције.“ (12)

У роману *Месечева лађа* Радосава Стојановића (Народна књига, 2005) реинтерпретирају се многи актуелни историјски моменти, чиме се актуализује тај епски наратив, као критички дискурс када је реч о Косову. Аутор каже:

„Косово је наш изгубљени рај. То велим и данас. Можда је неки осетљивији писац то негде забележио у временима скрбним. Можда ја то само понављам већ давне изговорене речи, слова с маргина каквог старинског рукописа, из мемљивих манастирских ризница и ђаконика, као са златотиска, из времена кад су главе освитале на кочевима [...], јер се та времена у нашем роду често понављају“ (Стојановић 2005: 32).

Радосав Стојановић је у многим својим делима сведочио о актуелном историјском и политичком тренутку и стању на Косову и Метохији. Антологијски је моменат када колега из позоришта, сада већ војник косовске ОВК, избацује из стана легендарног приштинског глумца Лајоша Балоба, док овај понавља њихову заједничку сцену са представе.

Метохија, као „митско окриље“ (синтагма Радивоја Микића), није била тежња само због онога што бисмо желели у животу. Она је простор у којем је одређена вечност. Ако је Косово изгубљени рај на земљи, као што је писао Радосав Стојановић, оно је и простор одакле се креће у рај на небу, у вечити мир.

Данило Николић презентује једну врсту канона и у следећем: „На оном месту где мој јунак расправља са ћерком о младости, каже јој: Ово да схватите као аманет: сахраните ме у Белом Пољу код Пећи, тамо где се сахрањују православни, *макар за мене мртвог морали вадити пасош*. [...] То је 1975. године, кад сам књигу предао, изгледало лудо. Тако су ми и рекли. [...] А ја сам знао како ствари стоје. Не ја, него сви који су још живели у Метохији. [...] На ту тему, тему изгона, стављена је тачка, најстрашнији знак интерпункције. Али, тема изгубљеног завичаја остаје.“ (Nikolić 2020: 302–303)

Ово би, по сличним манифестацијама, Снежана Милосављевић Милић препознала као историју у којој је садржана „универзална прошлост која има повратну структуру мита и која је моделована фигуративним дискурсом“ (Милосављевић Милић 2013: 246). Тај „митски хронотоп“, Косово и Метохију, за који румунски песник Никита Станеску (Stanesku 1971) каже да „То није ваздух за дисање, то је ваздух за певање“ (песма *Срби*), у делу Данила Николића се, осим слика из своје младости, успомена и носталгије за тим временом и завичајем у којем је, како би он рекао, све као у *старом дукату – и финоћа израде, и савршеност облика и вредност састава*. У њему се види све што може да покреће човека и његову приче у којима је садржана „снага приповедачевих успомена“ (Радивоје Микић). У томе је та Николићева прича „која траје дуго, зато што је почела давно“. „Због тога се код читалаца Николићевих дела“, пише Јелена Булајић, „јавља утисак да писац својом причом као основном формом настоји да дочара илузију саме стварности, а не да репрезентује неки аспект те стварности. У вези са тим ставом је и Николићево виђење фикције детаља којим употпуњује слику представљене стварности у својим делима“ (Булајић 2016: 123).

Модеран однос према самом чину писања потврдио је ону напред наведену тезу о извесном релаксирајућем односу према теми. Према општости. Управо та анегдотска структура од његовог дела више тражи начин но поруку. Такав поступак често је стварао привидне реалне слике, тј. секундарке, јер је, ипак, лично духовно и емотивно стање његових јунака, а тиме и самог аутора, јака субјективна грађа његовог дела у којем се „афирмише уметност живљења“. Милан Радуловић тај смисао код Данила Николића види „преко егзистенцијалног преображења“, где се непосредни живот дискретно идеализује. „Николићев доживљај егзистенције“, пише Радуловић, „његов сензибилитет, виђење света, времена човека, извиру из аристократског слоја српске патријархалне културе. Духовна светлост што зрачи из те културе осветљава људе и животне појаве у природним димензијама и облицима, и у њиховој природности открива истовремено и неки виши смисао постојања“ (Радуловић 2016: 142).

Управо тај виши смисао постојања јесте тежња ка култном уобличавању завичајних простора, а који он боји, за разлику, на пример, од Григорија Божовића, својом особеном дескрипцијом и демистификацијом као начином превазилажења проблема, чак и националних, историјских или политичких дилема. У многим случајевима Метохију, а тиме и цело Косово, као аутобиографски хронотоп, он прекрива тзв. „јесењом свилом“ или „дртом за сабирање“ да каже да нас примери из историје подсећају да ништа „не гарантује трајност наше јадиковке о свету“ (Николић 2006: 93). Неко је такав принцип – удаљавањем од прошлости, од Метохије, доводио до враћања Метохији, видео у могућој аутоматизацији коју Данило Николић вешто, својим јединственим приповедачким поступком, креира. Једноставност а сложеност наративности Данила Николића откривају се онда када се у фрагментима и у наговештају наслућују садржаји, често дати као аутобиографске сличице. Изводи из телефонских разговора, из писама, снова, као исечци из живота, не спадају у класичну приповедачку структуру, мада ће велики број тумача бити јединствен у ставу да је прича Данила Николића добро обликована.

Оно што чини особеност прозе и завичаја Д. Николића видно је у фрагментима који се ређају, стварајући добро везани мозаик. То је тзв. „једна упорна успомена“ која је створила мноштво повратничких слика „као власница будућих срећа“ (прим. С.М.М). Метохијски свет Данила Николића отпоран је на дневну политику, јер је његова тежња да се и *повратак* у та места младости и детињства виде са дистанце, доживе код читалаца са дистанце, окарактерисана је као објективан и релаксирајући почетак, као сличица из живота.

4.2. ПОЕТИЧКА КОНСТРУКЦИЈА У НАРАЦИЈИ ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Данило Николић је у својим романима поетизовао наратив тзв. затварањем кругова који су, заједно са причом о њима и себи, у интервјуима, у додатном стварању и развијању, наставку говорења о написаном и ненаписаном, а идејном постојаном, стварали јединствену експлицитну поетику. То је са теоријске стране, књижевно и научно потврђивало да је у новијој српској књижевности којој припада Николићево дело на сцени буран приказ многих књижевних „школа“ где се из текста аутор може сагледавати као иноватор мноштвом теза, нових или наслуђујућих. Новица Петковић је писао да „управо буран развитак и брза смена теоријскокњижевних школа у новије време омогућили су да накупимо прилично велико знање о књижевним средствима и поступцима“, писао је Новица Петковић (Петковић 2006: 50), „па их сразмерно лако можемо на разним равнима књижевне структуре препознати, издвојити и разврстати“.

Сваки је роман Данила Николића појединачно остварење. Али, заједничка им је та просторна доминанта (Метохија) која се понавља у свим структурама, употребљива готово као надмитски простор, *надхронотоп*. То помаже да дочаравање приче буде узбудљиво, ношено загонетношћу, а сами топоними, хидроними, етроними (Косово, Метохија, Пећ, Витомирица, Бело Поље, Бистрице, Бели Дрим, Проклетија, Србин, Шиптар, Албанац...) подижу нарацију на други, виши ниво.

Наведене компоненте појачавају тенденцију уметничког приказивања, али и доживљаја, мењајући оно традиционално мишљење о мотивима, сижеима, форми, попут оне дефиниције Веселовског да *нова форма изражава нову суштину*, а што се код Данила Николића артикулисало на специфичан и јединствен начин.

Топоним и њему слични појмови, у семантичком и структуралном смислу својеврсна су реконструкција који је Николићев веома функционални манир. Његова Метохија је ту када је ту евокација, сећање на детињство, наслеђе које је понео, најпре из Витомирице и Пећи, али и из других места. Те „мале тачке“ по Метохији јесу велика одредница која допуњује његову стилску оријентацију, композицију, доживљај и поруку. Метохија је чвор око којег се код њега све стапа у целину. Тамо се налази онај „пасош за вечност“, награда која обезбеђује трајање. У том је простору сва „лепота евокативног тона“, како би рекао Радивоје Микић, а што у *Фрагментима о пролазном лудилу* потенцира Данило Николић. Тај *евокативни тон* (Р. Микић) обезбедио му је *очаравајућу лакоћу приповедања* (Васа Павковић), где је и потврда да се и модеран роман може написати *старинским краснописом* (Милан Радуловић) (Nikolić 2020: 326).

Код Николића је често у питању двојака одредница, или више њих. Тамо су смештени сегментирани делови прича, исечци, илустрације и други прилози. Његова метохијска одредница припада експресивној семантици, што одржава континуитет поднебља, простора, чак више него да је стално ту, или стално тамо.

Метохија је његово литерарно, емотивно и мисаоно језгро. Ту су, делом, дешавања услед којих су несугласице, избеглиштва, прогони, одласци, физички прекиди са завичајем. Међутим, то код Данила Николића није и примарни проблем за епизоде у које смешта своју романескну причу. Метохија јесте његова непрекидна спона са целим животом и целим светом. Са њом и са Косовом, дефинише се Николићева естетика. Она је матица која групише или каналише кретања (професионална, политичка, емотивна). Тамо све улази „у једну раван, у котлину, метохијску у коју је сместио своје ликове који одлазе и враћају се, али најсудбоносније догађаје и сећања вуку из Метохије“, пише Љиљана Дугалић (1998:

95). Крећући се тим простором кроз сећања, предања, преко сазнања и наслућивања, Данило Николић пише „о реконструкцији једног губитка“, који је „попут рибарске мреже настао преплитањем и убацивањем делова из старог рукописа, сећања, бележака, телеграма...“ (Дугалић 1998:95) Све то чини посебну форму његових романа, у којима се стапају инфузија и трансфузија слика, снова и идеја.

У *Краљици забаве* тако наилазимо на овакав опис живота у Пећи:

„И мојој се Тијани допала Пећ. И све около. Бели Дрим, Бистрице обе, Пећка и Дечанска, Патеријаршија, Дечани, Хвосно. Воћа и поврћа је толико да управа Градске пијаце има пуне руке посла сваке недеље. Субота је велики пазарни дан, среда мали. Тада на пијаци остане толико паприка и јабука да ни сиротиња не може све да окупи. А људи неће да враћају у села, немају рачуна.

Шиптара у граду нема много. У селима су груписани, и као учвршћени. Све камене куће, и подоста високих кула од камена, с прозорима уским као пушкарнице. Крију жене, због тога су прозори такви. А служили су и за протурање циви, при борби.

Нема много ни старих српских породица, оних који су одвајкада, од времена Дечана и Патријаршије живели овде. Ту су још Хаџи Ристићи, Стеванчевићи, Карићи, Кадићи, Гашићи, Попадићи, Матејићи... Држе се још свог начина живота, својих старих обичаја.

Старије жене не носе хаљине и сукње, већ шалваре, од свиле, и обавезно лаке свилене мараме на глави. [...]

Закукуљена на улици, као ходајућа утвара, Шиптарка је, кажу ми, у кући и авлији доста живахна, доста разодевена, нарочито горњи део тела, и заносна у шалварима од разнобојне свиле. Чак и оне, под будним оком својих стражара (муж, свекрва, свекар), нађу начина, кажу ми такође, да окусе и другог мушкарца. Наравно, неукротива снага тог нагона код њих је чак и потенцирана, као што се појачава свака жеља коју нам други гуше.“ (Николић 1995б: 27–28)

У наставку романа, с једне се стране симболично представља масивни пејзаж Проклетија, а са друге даје слика урбаног насеља:

„Тијану хвата дрхтавица кад се возимо валовитим подножјем Проклетија. Од тог страшног планинског бедема, који се надноси над градом, човека заиста прожима неко страхопоштовање, нека језа. Али уживамо кад нас Лазар повезе кроз поља, према Витомирици и Бањи. [...] Купили смо кућу поред Бистрице, испод старог моста, до Малог парка, у коме се свечери окупља млађарија. Све је ту, близу. Удаљена је само железничка станица; далеко је и гимназија. Биће и мени подаље, кад Дом здравља отворимо. На пола пута је између гимназије и патријаршије.“ (Николић 1995б: 36)

Евокативан тон дао је посебан ниво значења и обогатио унутрашњи свет јунака романа *Јесења свила*. Иначе препознато као једно од важних својстава Николићеве прозе – приповедачко умеће да прошлост врати у јунаков унутрашњи свет и претвори је у опсесију, овом роману даје нову димензију. Иако је радња измештена ван типичног Николићевог хронотопа (Метохије) а у једној врсти идиличног пејзажа какви су дунавски рукавци, ни то место неће јунаке романа испунити радошћу, већ ће се, ношени различитим животним путевима који су се на обали Дунава само тренутно укрстили, растати, жртвујући своју позну љубав. У основи дајући причу о судбинама избеглица (Душан Дедовић је избеглица са Косова и Метохије, а Јаворка Кржец избеглица из Славоније), Данило Николић не нуди само хронику тешког, ратом оптерећеног времена, већ описује унутрашње ломове људи који су остали, како Радивоје Микић каже, „без оног окриља у којем су њихови животи

имали садржај који они, на другим местима, не могу да остваре“ (Микић 2004). Тај простор света емоција далеко више разара биће него спољашње недаће. И управо тада јунаци прибегавају евоцирању успомена – Душан се сећа Метохије и свих лепих тренутака који су претходили паљењу породичне куће, трагедији због које ће његова жена Владислава полудети, а Јаворка Кржец у сећањима сеже до свог безбрижног живота у Белом Манастиру и рада у библиотеци, све док породична идила није почела да се руши онда када посумња да је управо муж можда крив због смрти њених најближих. Снажна љубав, на жалост, није могла да поправи оно што је уништено.

Најлепши, готово лирски пасаж, налазе се управо у успоменама јунака на косовско-метохијски период његовог живота:

„Одлажући толико жуђен тренутак, онај лет пловка и удице са мамцем, кад одмахнем пецаљком, напред и увис, поново сам држао замотуљак дувана, пун лаке раздраганости, као некад, кад сам, за време ферија, стајао у двоколици, док је дедин Путаш лако касао кроз равно Призренско поље, надомак ешалона још зелених винограда, још црвеног крова наше беле куће.

Али, нешто са мојим успоменама није како треба да буде.

Увек, у тим пределима, којима се у сећању враћам, све је празно. Ни човека, ни птице. Оно што је чинило део мог живота, сада је нека укочена празнина.“ (Николић 2002: 26–27)

И у *Јесењој свили*, као и у осталим романима и приповеткама, Метохија је увек симбол безбрижног периода детињства и младости:

„Гоблен мог јутра оживе: тамо, иза лишћа јасена, бледог ловора, полете шест галопера. Без кочија, без поштанских кола, без тарангаса, али у поретку знамом из књига: све два и два, два и два, два и два. И сваки са губицом у репу оног испред себе. А репови попут риђих лисица, кроз ветар, у ваздуху.

Тако је, тим галопом, јездио четворопрег који нас је кроз стари Метох возио код деде на славу. Сиви бакар дозрелог кукуруза у Призренском пољу само се осврне, већ смо прохујали. Почасни строј далеких јова уз Дрим још је у свечаној, тамноплавој униформи. Укипљен, само повремено испали салве у нашу част. Тако сам видео групни узлет дивљих голубова, чије се јато вине увис, и распрши.

После, на Бадњи дан, тако су, као голубови, слетале беле крпе снега са прастарих храстова испод којих сам гацао за дедом, носећи у наручју мој бадњак.

И тако, као ја у чамцу, расејани по свету, тонемо у давнину, у дане детињства и младости, са сликама наших поља и шума, река и кућа, у којима никад више нећемо бити...

Али, откуд ово моје пресељење јутрос?

Можда због нити јесење свиле коју лак дах ветра лепи за моје лице, обрве и косу.“ (44–45)

Карактеристично за текст Данила Николића је то да се из сваког реда осећа ауторска свежина, радозналост коју „подржава“ стилска инверзија, помогнута инверзијом времена и простора, чиме се подиже комуникативна енергија. Тако се ствара могућност за велику игру, загонетку и иронију, за фикцију, за многе старе и нове догађаје које везује он добром нарацијом. Тако он утврђује уметничку магију у делу, што нуди сагледавање кохерентности његовог поступка. Својим делом Николић је омогућио велико „задовољство у тексту“, мимо неког строгог закона и архетипа, са вредностима које даје добра стилска структура његових романа. Пишући о Метохији (кроз Метохију и са њом), отворио је свој матерњи оквир, а што се узима као авангарда. Подразумева се да се тиме не губи темељ и основни симболи које носи Метохија и свака она поменута *тачкица* на њој: река, кућа,

шума. камен. предузеће, комшијска улица, парк, Патријаршија, небо... која може да носи различиту перспективу, уметничку, пре свега.

„Књижевност је култивисанија област од политике“, пише Данило Николић (Николић 2020: 300). Код њега *оптимиста види светлост која не постоји*. Разни конфликти, спољашњи или унутрашњи, у његовом делу остају изван наратива, али он није изван своје приче. То да је „приповедач изван сопствене приче“ познати је модел Вејна Бута (But 1976: 184–185).

„[...]Ако хоћете, ја сам се вратио ставовима Ериха Фрома, изнетим у књигама *Бекство од слободе* и *Здраво друштво*, а, богами, и мишљењима таксиста, механичара, келнера, месара и других с којима разговарам, мада, руку на срце, у државном социјализму овако не бих могао да говорим.

Било је једноумље, сад је многоумље, и ја не знам шта је горе!“ (Николић 2020: 300–301)

Писање о карактеру друштвене стварности битна је тема његовог дела, нарочито време комунизма, агената и проблема које су, у извесном смислу речи, *лажи такозваног слободног света*, на које смо, како каже, *наслови*. Прилажемо неколико извода из Николићеве експлицитне поетике:

„[...] На ту тему, тему изгона, стављена је тачка, најстрашнији знак интерпункције. Али, тема изгубљеног завичаја остаје (303)“. „[...]Ја сам, као и многи, у ма којој варијанти, исто оно што је био Његош, онај што је давно написао: ’Племе ми се све одрекло себе и црнеме работа Мамону.’ [...] Најзад, моја пресељења имала су утицај и на моја књижевна опредељења. Професор Миладин Распоповић, у својој књизи *Приповедна поетика Данила Николића*, каже: ’Данило Николић је први прави приповедач и романијер из Метохије. Тематизујући свој завичај, Николић је не само тако превазишао стваралачку кризу, него од њега направио поетичку метафору.’ [...] Најзад, моја пресељења имала су утицај и на моја књижевна опредељења. Професор Миладин Распоповић, у својој књизи „Приповедна поетика Данила Николића“, каже: *Данило Николић је први прави приповедач и романијер из Метохије. Тематизујући свој завичај, Николић је не само тако превазишао стваралачку кризу, него од њега направио поетичку метафору.*“ (2020: 99)

Код Николића су, види се, две варијације о истом, како у поднаслову текста „Наративна имагинација Данила Николића“ пише Марко Недић (2017: 48–63). Други поднаслов истог текста Недић је насловио: *Приче о сећању и пролазности*. У њему се наглашава да је Данило Николић један од најизворнијих приповедача савремене српске књижевности, чему доприноси Николићево „саопштавање приче“ и „читалачка постојаност. Таква постојаност са обе стране одржала се непрестаним изазовима писца који прилази „непосредном, разноликом, чулном, садржајном животу свакодневне стварности, осмишљеном будним оком и духом аутентичног приповедача.“ (Недић 2017:50)

Живој комуникацији Данила Николића доприносе многи фактори, међу којима посебно треба нагласити искуство, аутобиографску мотивисаност, најчешће писање у првом лицу (често и трећем), невидљиви слојеви у рукопису или подтекстуални прилози које он као лик-наратор претвара у заједнички приповедачки глас. Тај индивидуални његов глас препознао се као заједнички и сродни, нашавши именоване у тематизацији, у пројекцији и визији, прошлости и садашњости. „Паралелно виђење две стварности и два времена“, пише Недић, „некадашњег у Метохији и младости, у периоду пуне животне снаге и илузије у савршеност света и друштва, и савременог тренутка, у великом граду и зрелом добу и у различитим, животним сумњама начетим особинама изабраних књижевних јунака, он је искористио за велику и непоновљиву личну и истовремено заједничку причу о

пролазности, о неостварености снова...“ (2017: 52) Недић пише да су само у илузијама могле бити засноване те опште приче и то, донекле, идеално време, јер се конкретна историјска, друштвена и политичка стварност, противуречност, пројектовани интереси који су често императив идеологије, сламају индивидуу. „То тематско и семантичко контрастирање готово подједнако и подједнако успешно постоји и у књигама прича (у *Повратку у Метохију*, *Списку званица*, *Новом оделу*, *Уласку у свет* и другима) и у романима (у *Власницима бивше среће*, 1989, *Краљици забаве*, 1995, *Фајронту у Гргетегу*, 1998, и *Јесењој свили*, 2002, пре осталих).“ (2017: 53)

Данило Николић је причу видео свуда око себе. Његов меланхолични и молски тон давао је смисао казивању, смисао ономе што се чини потребним за човека, а што се, спонтаношћу и добром намером претвара у унутрашњи склад. Каналишући личне опсесије и литерарно очекивање, долазило се до сусрета, без наглих обрта и нереда, већ са тихом елегичном и епифанијском радикалношћу.

4.3. РОМАНИ ДАНИЛА НИКОЛИЋА – БЕЗ ОДРИЦАЊА ОД ТРАДИЦИЈЕ

Роман *Власници бивше среће* је у извесном смислу централна тачка где су се сусрели и одакле су се разгранали приповедачки структурални слојеви у раскошном наративном захвату Данила Николића.

Базирајући место свога заноса и свога индивидуалног уметничког света на Косово и Метохију, на Пећ и ближу околину, Николић је стварао и неизречену тачку личне и колективне базе. Она је својеврсни вилајет, како се обично каже, историјска магла и вртлог, надреално отргнута од географског простора који допушта да му се увек изнова може приступити, чак и далеко и дуго изван њега, не „потрошивши“ загонетност и сакралност ни када је у питању губитак, нити пак добитак, нека је и виртуелни. У таквом историјском, метохијском и завичајном вртлогу где се дају смислови свакој речи и звуку и у општој и тоталитарној, политичкој и друштвеној стварности, настајали су многи сегменти и прототипови које Николић износи на позорницу или естраду. Роман *Власници бивше среће* постаје власник основног облика приповедања Данила Николића, из кога избија сећање на време и простор када и како се живело и страдало, „убацујући“ у тај драмски колаж сва потоња осећања, мисли, догађаје и слутње. У њему је *списак званица** које се са *јесењом свилом* трансформишу у *краљицу забаве*, где са *цртом за сабирање* добијамо *списак будућих покојника*, у *дане без Стевана и фрагментима о пролазности*, до опет, *повратка у Метохију* и сусрет са *Мелихат из Глог*. Када се све то пресече *циганским ножем*, *власници бивше среће* постају *власници трајне среће*, свеједно колики су *спискови грешака* остали као сведоци особене поетске антропологије Данила Николића.

Јунаци су или отровни плодови једне стварности или драгуљи просањаног прошлог и будућег времена које је Данило Николић складно распоредио, направивши место за разна друга „проветравања“.

У наративној интерпретацији која је изрезбарена многим додацима, напоменама и коментарима, актуелностима и занимљивостима из дневне штампе или неких других извора, архаичном поступношћу, стилским и енциклопедијским интервенцијама осећа се мноштво које Николићевом уметничком формом обогаћује уметничку структуру и садржину његовог дела.

Да би се ушло у мозаик романа *Власници бивше среће* неопходно је да се повезују сегменти и приче о породици Даниловић, Светолика, пре свега, који је мост у роману, или нит, преко које се долази или иде од Атанаска Даниловића, његовог деде који ће му, још од најранијих дана усмерити живот, тј. судбину. Дијалози и наратија око Атанаска и осталих даниловића, као и аутобиографски прилози Николића, упућују на многе бивше и актуелне догађаје на Косову и Метохији.

Писац даје етнопсихолошку слику од доласка многих породица, негде читавих племена у Витомирицу или Витомирово, како се раније место звало, а које је надомак Пећи, у плодној равници, примамљивој за живот. О густо насељеном месту и његовој старини Николић пише како су, крчећи шуме и запуштене оранице нови Витомирчани „налазили у земљи старе новце, огрлице, гривне, прстење... а да се препричава легенда како је мачка могла до града да оде, скачући с крова на кров. Потом као прилог даје информацију о Пећи, месту које се први пут у

* У наставку пасуса, у курзиву су дати наслови књига Данила Николића.

историји помиње 1202. године у једној хрисовуљи краља Милутина. Помиње се „утврђени манастир близу Пећи“ и то да је Пећ учинио средиштем црквене власти. „Ту је преместио архиепископију која је касније, 1346. године проглашена за Патријаршију“ (Николић 1989: 15). Патријаршија је била битна за развој града до пада српске државе под Турцима, 1459. године.

За кућу Даниловића писац такође доноси прилог, као поткрепљено уверење како је подигнута пре Високих Дечана, „вероватно једна од најстаријих кућа на Косову“ (15). О Даниловићима ће се водити разговори, везујући је за многе битне догађаје и анегдоте, обухвативши велико временско раздобље у којем су се дешавали ратови, љубавни јади, друштвене промене, херојства и дилеме. Они и јесу у роману прототип многих трансформација кроз које народ пролази, почев од освајања Турака и ослобођења од њих, те балканских и других ратова.

Догађај с почетка романа као да је споредна новинарска вест, а која гласи да је „Даниловић кратким рафалима из америчке стројнице, из такозваног пикавца, изрешетао пет Шиптара у једној удолици изнад своје куће, триста метара од првих литица страшних Проклетија.. Сваки је био убијен с леђа, и у положају за пузање. Та се увала завршава великом заравњеном стеном, иза које се дизала шума кестена [...].“ (Николић 1989: 18) Атмосфера потом, као и пре вести о убијеним људима, долази споља, као свакодневни амбијент битнији од догађаја који би реметили то малодушје, тај релативизам, остављајући га, заједно са мотивацијом изван естетског диктата, али не и изван идеолошке стварности. Његов унук Светолик равноправно је добио место које би могло да се амбијентално уклопи у драмски конфликт, јер је аутомат био његов, а нестао је из Команде тог јутра. То је, свакако, деловало као немогућа мисија, тј. одбрана-алиби у Светоликовом удесу који му је висио о врату, иако је стари Атанаско сâм пријавио свој злочин, необичан, баш као што је његово надрилекарство и друга врста радњи била необична, као што је и он био необичан, као да је лик из древне фантастике или из савремених, виртуелних епизода. Приписивало му се велико херојство и чудаштво, као и честитост и жртва. Писац живописно приказује атмосферу око болесног младог Шиптара, који због великих страхова не сме да се одвоји од старијег. Довели су га Атанаску како би му помогао и излечио од страхова који га опседају.

Николић сликовито описује сам метод „лечења“, пре би се рекло саме чини, где се „зло замењује добрим“. И у самом ритуалу, ненаметљиво и без лоших намера, Атанаско је унео основ који је део дубоког веровања и елементе доброг и могућег, а што сматра да има позитивну моћ на немоћне и болесне. Донесе однекле стари, зарђали мач, носећи га обема рукама, са пажњом, као да свету ствар носи:

„Нека седне ту, на ту кожу, рече Атанаско. Сад ћемо ми то тако, да ће га заувек проћи страх. И донесе однекле зарђали мач, јатаган, шта ли, из неке шкриње. Носио га је са обе руке, пљоштимице. Видиш, рече, приносећи зарђало гвожђе ономе под нос, овај је посекао двеста српских и триста турских глава. На оштрици су му остале храбрости свих који су њиме секли. Прелићемо га светом водом, и то ћеш ископати. Ко то попије, испије сву храброст и више се не боји ничега. Испробао сам на себи. Разумеш ли? Разуме ли српски, Насиле?

Како не разуме, рече старији, ваљда брат оног смушеника; каза то као да га вређа та сумња.“ (Николић 1989: 20–21)

После свих церемонија са мачем, његовим прањем и поливањем болесног, отпрати их, пожелевши им срећу. На ред је већ чекао други болесник који је имао болове у стомаку. И њега је Атанаско сместио на медвеђу кожу, као на операциони сто, „па скиде са зида неки стари двоглед, увучен у два шупља рога бивола“. (21)

Његов преглед и испитивање болесника било је теже издржати и признати но сам проблем са стомаком. Али, и то се уклапа у комплетност лечења онога ко му је долазио. У извесно исповедање и чишћење; у преображај. У сваком случају, тренуци који имају бајковиту и фантастичну црту народног живота и веровања, извесну етнографску комуникацију са прецима и вишим силама, говоре о комплексности лика Атанаска Даниловића који је писцу отворио легендарно поље приповедања, са примесамa биографског и аутобиографског.

Овај увод у причу за роман *Власници бивше среће* уједно је поетски оквир којим се отвара, али и затвара интерпретација, ток радње, то јест, ток контекстуалног простора у којем се подједнако оставља и препознаје место за остале уметке, фрагменте, што чини добар део „сређивања хаоса“, како је о стваралачкој радионици говорио сâм Данило Николић. У „хаосу“ су дескрипције места, предмета, ситуација, записи, писма, исечци из новина, фотоматеријали, дневничке белешке, анегдоте, вицеви, тј. грађа која освежава рукопис романа. О том тзв. носиоцу садржаја писао је Живан Живковић у тексту „Романескни првенац Данила Николића“ (Живковић Ж. 1992: 107), наводећи да се на основу тога „може реконструисати породична хроника Даниловића, хроника у чијем средишту стоји већ поменути предак Атанасије Даниловић, па добрим делом и живописи самог писца и његовог двојника и опонента у исто време – Светолика“.

Та општа мера за све Даниловиће, мушкарце и жене, старе и младе управо је сâм Атанаско, иако би то најпре више била прича о Светолику, чије је време он донео, кроз кога се компонује цео роман. Дакле, Светолик је и најближа аутобиографска слика аутора Данила Николића. Атанаско је неко ко је трансформација свеколике могућности или моћи, икона или сенка иконе коју носе сви отуда.

„Мени је Наско заменио све!“ (Николић 1989: 27)

Он је нека врста епске визије, спојнице између једног и другог света, као везе између раја и пакла. *Њему се увек нешто догађа*, као што се свашта догађа и Светолику. И писцу, а што се често удене као релаксирајући колаж у овој јединственој нарацији – роману. Обично се каже да обдарена бића често изазивају судбину, чинећи од живота изнадреалну стварност.

Тако су историјске, етнографске и политичке чињенице створиле уметничке чињенице у делу. Из реалног дневничког карактера створио се високоестетски уметнички рукопис. Из сећања и снова аутора и његових јунака створила су се нова, трећа лица као продукти стваралачке маште. „Уметнички лик превазилази све статично и партикуларно свакидашњег живота“, писао је Вук Филиповић. „Створити књижевни лик, то значи превазићи модел обичног живота. Везивање неимарске визије за средиште људске драме, прави је услов за постизање естетичке ширине којој писац тежи (Филиповић 1976: 63).

Данило Николић је концепцијом и структуром везујући многе елементе, романом *Власници бивше среће* створио особену поетику која ће се у потоњим његовим делима верно, али освежавајуће препознати као *колоплет* животописа и жанрова са антологијским значењским перцепцијама.

Говорећи о Пећи, малом граду своје младости и младости својих јунака, осећа се већа и јача снага мириса, укуса, љубави и силе. Осећа се веза са оним што се носи изнутра, више но било са којег места и било ког сусрета у великом свету. То полазиште је емотивно склониште и уметничко прибежиште Данила Николића и свих оних којима је Метохија основна и иницијативна тачка приче. И то оног слоја, највишег, велике Николићеве приче у којем су сви слојеви кругови у којима је воља, знање, тежња, чежња...

Мудри Атанаско је свом унуку Светолику који је сироче од две и по године био све, од инструктора да победи крволочну звер до човека који ће умети да прашта.

Атанаско Даниловић ће демонстрирати своју „слободу“, али и усмерити своју судбину и судбину својих потомака, Светолика пре свих, и тиме што ће врхом сабље скинути вео младој, трећој по реду жени Зећира Баше, трудници, која ће због такве осрамоћености пред два старијим Бећировим женама одузети себи живот, скачући у бунар. Тренутак за освету уследио је на крају Другог светског рата, када му је син несрећне жене са својим саборцима-балистима, пред самим Атанаском силовао жену која се после, исто због велике срамоте, обесила. Наравно, како су се освете у низу умножавале, кулминирало је када Атанаско, оружјем унука Светолика, значајног партијског комесара, убија петорицу Шиптара.

Радивоје Микић је оценио Атанаска као *важну карику породице*. „Атанаско“, каже Микић, „исто тако утиче на свог унука, мада је далеко важније то што он на свог унука преноси неколико ствари. Најпре, свакако, опчињеног Метохијом, животом у пејзажу чији су најважнији састојак столетне шуме, а потом основе једног сасвим специфичног схватања живота, и исто тако, основе крајње необичне филозофије“ (Микић 2005: 10). Микић наводи да се у рукопису романа скрива и аутоцитат из претходне књиге, а и да је сам роман Власници бивше среће препун аутоцитата и „реминисценција на низ Николићевих приповедака. Неке од тих приповедака су готово у целини пренесене у роман“ (Микић 2005: 10).

Свакако, учећи се многим поукама деде Атанаска, Светолик Даниловић, као високи чиновник народне власти, има и своје погледе на свет, своју филозофију и своје вредновање ствари. Он види смисао живота у енергији тела, а што је тзв. физиолошка филозофија живота. Светолик је умеренији од деде, а чини се да је такав и због своје судбине, раног остајања без родитеља; због сеоба и разних усмених и епских представа о животу. Стварао је закључке који су много ближи немоћи но отпору: „Па какав онда може бити мој живот, моја нарав, моја судбина? Само стреловита, с праском и хујањем“ (Николић 1989: 29). Као млад добровољац пребродиће рат, иза кога је упечатљивији његов сусрет или телесна љубав са пропалим женама, но сама стратегија рата и политике.

Паралелно са тим иде аутобиографски део самог писца, илустративнији од многих других епизода. Истиче се дан када је убијен краљ и цела перипетија око прихватања те сурове стварности. Види се какву је љубав народ имао према краљу Александру, а страх од његове погибије везан је за егзистенцију Срба у Метохији.

Друга нит у роману је и литерарна енергија самог текста, те се смењују улоге *споредности*, што чини општи волумен естетске вредности. Та *споредност* у нарацији такође је једна од видљивијих особина текста Данила Николића, иза које су чисте и занимљиве индивидуе, а тиме и призори и поруке. Овде је са мером дата парадоксалност времена и ликова, а позиција аутора (који је у књизи познат као „наш песник“) препознаје се као савест, као потврда постојања, као снага креирања и опстајања. „Уметник“, писао је Анри Лефевр, „превазилази или покушава да превазиђе личном, често жестоком каткада и очајном борбом границе и препреке које дато друштво противставља личној делатности (када ове границе и препреке постоје и супротстављају се том развоју). Он се труди да открије, да уочи, да изрази, да унесе у своје дело све стварно стечено богатство датог историјског тренутка“ (Lefevr 1957: 25).

Светолик се у роману бави многим темама и ситуацијама, од састојака организма до карактера књижевних јунака, Раскољникова, на пример. Све је, опет, извесна споредност код њега, полудилема, као полумоћ. Тако и кад је на послу, трудећи се да буде одговоран и активан, тако и на љубавном плану: увек је онај који плаћа цену, увек између чекића и наковња, одакле је варница деда Атанаско, као слика његовог прапочетка.

„Видео сам давно метохијски друм, и фотографију са стола, једину у кући: Атанаско, млад официр у Петрограду, са два друга. Сви ослоњени на сабље. Деда је некад био млад и то је мени изгледало невероватно. Обријан, гладак, са еполетама. Руска униформа. Бели метохијски пут био је тада опседнут тешким храстовим шумама

и спуштао се према Пећи, као каиш. Тим путем ја увек силазим у дубину недоживљеног, у непознат почетак. [...] А према Пећи, некад светом граду нашем, поскакивао је на коњу млад официр, Атанаско Даниловић. Осоран, снажан, леп. Био је леп. Српске жене су се кришом клеле у његову лепоту и моћ. У то време није меркао најбољу жену, ни најбоље парче земље. Не. Јахао је као да иде на други крај света, ослободилац.“ (Николић 1989: 89)

Тада је, онако гордо и победнички скинуо са лица мараму најмлађој Зећировој жени. После необично важног тренутка, после онога што је Атанаско учинио, али и не само због Атанаска, уништена је и Светоликова каријера, а живот на Косову и Метохији постао је тежак и страшан. Светолик се одселио за Београд, у којем ће увек бити прогнаник. То прогонство није долазило само споља. Оно га је пратило, како на пословном, тако и на емотивном плану. А чежња за својим градом направиће му идиличну слику завичаја, у који ће се обрети да боље осети оно што није до краја (и)живљено.

Овде би се уклопио један од оних многобројних исечака-прилога које је писац употребио на сличан начин, на многим местима, као некакву „допуну“ реченог:

„Dozvolite da nešto kažem u ime moje porodice i u ime mojih užih rođaka. Od 1960. godine do danas iz našeg sela iselilo se 18 kuća. Od 1981. godine velike smo nevolje imali. Meni lično su zapalili dve kuće i uništili mi 30 komada sadnica. Obraćao sam se vlastima. Nikakav odgovor od nikoga nisam dobio. Ubili su mi dve svinje i jednog psa. Molim vas, da li možemo da živimo slobodno i bezbrižno u tom našem kraju, kao svi ostali ljudi.“ (Николић 1989: 86)

Радивоје Микић сматра да прича о Светолику „није само замишљена као употпуњавање приче о Атанаску Даниловићу, већ и као основа за неку другу причу – причу о самом приповедачу и његовој породици. Чак би се могло говорити и о истоветним садржајима у овим причама“ (Микић 2005: 15).

Причама из прошлости, многим историјским збивањима и хроникама, као и „допунама“ која би могла документарно да подржи поуздане чињенице, *Власници бивше среће* могли би бити историјски роман. Али, оно што одриче овај роман од класичног историјског јесу унутрашњи, чувствени мотиви и паралелизми, „искакање“ из лествице стварног, тако да је ово комплексно дело које својом концепцијом и идејом превазилази једнострану релацију људске судбине и друштвених околности. Оно чак, попут поетике великих литерарних остварења, поетских, пре свега, даје много више и боље слике о блиској и даљој прошлости, али и о актуелностима која су саставни део читалишта и у садашњем времену. Исечци из живота самог писца, уклопљени у легендарну прошлост најтрагичнијег простора – Косова и Метохије, улазе у слојевитост литерарног садржаја.

Данило Николић је даром своје нарације спајао и временску и просторну удаљеност са данашњицом, као што је спајао ликове, судбине, дијалоге, монологе, објективно и субјективно. Тиме је постизао онај релативизам, неопходан за читаоца као учесника; стварао висок проценат реципрочности. Таквом нарацијом он, на неки начин, рефлектује карактер речи, њихово значење, тј. њихову интонираност и ефектност. Тиме се оживи, осмисли и сама Метохија која свој сјај никада не губи, а коју као да представља неки велможа из Душановог времена.

„Али, испод ње, докле око допире, све до нејасних брда у измаглици око Ораховца, простирала се мрка равна, метохијска мека земља, озлаћена житом лети, осребрена ињем зими. Стара котлина под каменим амфитеатром Проклетија и Жљеба, испреплетана зеленкастом срмом река и речица, потока и јазова. Равница кротка и добра, а отимана и преотимана сто пута. Паљена, а неспаљена никад. Земља по којој је

газио многи манастирски најамник, многи војник, многи бескућник. По њој су галопирали оклопници, јездиле велможе, ходали калуђери.

Једни долазе, други одлазе, трећи гину. Она остаје.“ (Николић 1989: 96)

Портретисање и самопортретисање непрестано се размењују, говорећи о литерарним и ванлитерарним фрагментима које је Данило Николић у роману условно „узимао“, а које је, како би рекао Живан Живковић, системски изневеравао (Живковић Ж. 1990: 25). „Повест о прецима, о завичају (Метохија), па и о себи, прати се од почетка века до наших дана, али њене секвенце нису предочене у линеарном временском следу: испретурани фрагменти, испресецани изванлитерарним материјалима, сведоче о чињеници до које је Данило Николић истрајно држао: као што у људском сећању (и у њиховим јављањима) нема одвећ великог реда, ни роман не мора почивати на поштовању темпоралних, каузалних и других, логици блиских захтева и релација да би био уметнички, психолошки или на који други начин уверљив“ (Живковић Ж. 1990: 25).

Говорећи о фрагментарној структури романа не може се заобићи закључак о модерној техници приповедања, где се прича одвија у неколико нивоа. Овакав стилски израз омогућио је да се негде дође до уопштавања, до сажимања векова и мноштва, а негде до микро-нивоа, украса, орнамента којим се прихвата као уметничка интервенција, са фикцијом, мисаоном и наративном конструкцијом. Овде су, поред многобројних прилога и секундарних илустрација, занимљиви делови под одредницом „Светоликове приче“, као другог наратора у роману, тзв. уведеног приповедача и фокализатора. У једној таквој целини у роману, „Светоликове приче“ доносе својеврсну модификацију слике-портрета и приче о Атанаску, из које се осећа присни идентитет и са Светоликом и са примарним аутором:

„Сањао сам Атанаска у махнитом галопу од Дечана ка Пећи. Високо држи исукану сабљу, виче као луд:

’Нашао сам своју кућу, дом предака! Дрвено здање Даниловића, старо седам векова, у селу Лоћане!’“ (Николић 1989: 115)

У делу ових Светоликових прича, као између сна и јаве, преплиће се прича-аутобиографија аутора, препознатљивија и знана из његове особене усмене (епске) нарације и тихе реторике која има разложен смисао.

„Два пута ме је отац зверски истукао. једном, у трећем разреду основне школе, кад сам са Драшком Даниловићем покушао да украдем један сјактећи нож на пијаци, шиш који је продавала жена чувеног ковача Монија Мурета, а други пут због учешћа у гимназијским демонстрацијама.“ (Николић 1989: 117)

Данило Николић у роману, коментаришући из перспективе аутодијегетичког приповедача, пише да су се негде помешале истина и фикција, закључујући да „читајући делове из старог рукописа, питам се: да ли сам измислио, или је тако било“ (Николић 1997: 87), а Светолик му одговара: ’Могу да измислим, као ти, истину’, јер је ионако у књижевности истина истинитија од истине“ (Николић 1997: 39).

У тим дијалозима са самим собом и својим ликовима, као на пример са Светоликом, у роману се нижу и делови попут објективне слике којом се препушта да читаоци виде, те имамо целине: „Моја верзија“, „Светоликова верзија“, као и дијалог између Данила и Светолика. Тиме се сагледавају многе карактеристике и рукописа и аутора, почев од сензибилитета који се осећа; свега што чини прошлост и садашњост самог аутора, преко породичних, аутобиографских ситуација (растанак са женом, књижевни успех ћерке Лидије и рађање унуке Ане), као и остале актуелности које се нижу, попут дневника. Свакако, у овим се секвенцама не мимоилази ни актуелна друштвено-политичка стварност, отимање Косова и Метохије, невоље и трагика која се тиче не само аутора, но великог дела човечанства поводом отимања

културног и сваког другог наслеђа. Заправо, све што чини део фрагмената у роману, директно или индиректно, везано је за актуелност ове велике приче, састављене од личног и општег плана и живота.

Очигледно је подударење ставова, иако се ни по једном, првом или другом наратору, Светолику, јасно не види циљ те сталне и велике приче, као одгонетање загонетке која се, по свему судећи, најчистије препознаје у детињству, у временима и просторима који су далеко иза њих који су бивши, као што им је срећа бивша, а они доследни њени власници.

Управо је овакав, мозаички начин казивања осмишљена стварност, као што је она, Метохија, њихова веза, почетак и крај њиховог трагања и њихов заједнички (исти) правац.

„Некад давно, записао сам: непознато, као прошлост наших родитеља. Живот, сплет и спирала, исти је за све. Ништа зато што свако од нас мисли да је баш његов нешто посебно, изузетно, ретко. [...] Не постоји Ништа. Само повратак у оно што смо пре били, у ново разлагање и ново сједињење у неку од форми материје.

Али, нисам хтео тим Светоликовим смером. [...] Лето у Радавцу, испод самог водопада Белог Дрима. Ловили смо пастрмке рукама и на мушицу. [...] Па гнезда у Витомирову, воћнаци, шуме, браће лешника. Гроздови. И пентрања по обронцима Копривника, преко пута Патријаршије, изнад зелене Бистрице. И све тако: Дечани, Руговска клисура, фудбал на Дугачком гробљу, усред Пећи.

Не верују, или ме гледају са завишћу, кад кажем: имао сам срећно детињство. У том крају Метохија има све.: златне и зелене равнице, мале висоравни, таласаве брежуљке са шумом, мрачне бедеме Проклетија и Жљеба, беле венчанице водопада, меке јастуке белих облака изнад литица, хрбат Бање са млазевима жуте воде, од сумпора, и вреле.

У том крају, Метохија је и м а л а све...“ (Николић 1989: 135)

Све улази у ту интертекстуалну везу, чак и када инверзивност неких догађаја може да врати „радњу“ и стање уназад, било да нарација припада аутору или његовом јунаку Светолику, или пак самим илустрованим комадићима са непознатим именима и датумима, јер је све реминисценција Косова и Метохије, било да је реч о крупним историјским и политичким турбуленцијама или неком дечијем несташлуку. Преплићу се слике у дијалогској и монолошкој медитацији и опште немилости са којом се срећу, као што се срећу са људском патњом и злбом. Као да је у питању стални и непрекидни спор; спор у свом емотивном бићу, спор око неких ситница и небитности, спор са људима, друштвом... Спор са интригама и без правде, мимо цивилизацијских димензија и вредности.

Слично би, са мање обзира према свему и свима рекао Андрићев Мустафа Маџар, као што је стално понављао: „Свијет је препун гада. Одасвуд. И крштеног и некрштеног“.

Мило Ломпар је тематску привилегованост Косова и Метохије у Николићевој приповедној имагинацији препознао као „матично место, матичну ћелију“. „Отуда би се с разлогом могло помислити да Данило Николић припада писцима који уобличавају један регионални свет [...] у духу блиставих приповедних резултата једног таквог књижевног претходника какав је Григорије Божовић“ (Ломпар 2011: 86) Ломпар потом, осим Косова и Метохије као посебне тематске димензије, истиче како је у том приповедању „видно премештање планова приповедања, једна распршеност приповедних јединица, карактеристична попут лајтмотивског и варијационог кружења око теме [...] Таква техника приповедања изазива прецизне приповедне последице: иако она не угрожава доминантан положај интриге или заплета, јер његове приче увек подразумевају неки заплет, што га чини наизглед класичним приповедачем, приповедно поступање самом заплету подразумева различите углове посматрања. То се налази у битном дослуху са посебним положајем ликова, јер се они не појављују само као разнородни [...] него истовремено опажамо њихово померање

из задатих положаја, њихово додатно одређивање семантике положаја: позадински ликови често дају пресудан тон једној наизглед само линеарно оствареној теми.“ (Ломпар 2011: 86)

Како би о *Краљици забаве* рекао Михајло Пантић, наводећи да читалац у њој среће познате теме и топику ранијих Николићевих књига, а да је сама прича „троструко уплетена. На први поглед свака од тих прича вуче на своју страну. Свака је приповедана друкчије (конвенција пронађеног рукописа, извештај о успоменама, дневник писца) и свака од њих је просторно и временски ситуирана“ (Пантић 1995: 22).

У роману *Власници бивше среће* видно се осећа изазов и цена промене режима. Та промена друштвених прилика биће рефлектована на понашање многих. Прича о Атанаску, у великој мери аутобиографски уређена, говори да је тиме лик јунака-стожера освежио многе догађаје у вези са писцем и његовом породицом, са многим породицама у Метохији. Као да су лица уснимана с једне и друге стране, с леве и десне, споља и изнутра, померајући их од историјских околности и легенде из народа до гласа са радија, у виду „давања“ илузије и могућег склада, чак и када је то глас ауторове ћерке. То су те слике света које по Х. П. Аботу имају извођачку функцију наратива. „Укратко, сви наративи било које дужине стварају светове са све четири димензије простора и времена. Те светове насељавају ликови који имају сопствене унутрашње светове који могу да преокрену емотивну и интелектуалну атмосферу која је доминантна и чак да се прошире ван простора и времена наратива. [...] У овом смислу, наратив представља: уметност стварања и схватања света“ (Porter Abot 2009: 261).

Визуелним и другим компонентама Данило Николић даје посебну семантику како у овом роману, тако и у многим својим делима, стварајући концепцију живота и својих јунака, реалног света око себе драматичним условом обликовања, било да је етичко, психолошко, социолошко, уметничко виђено и дато. Све то, иако са субјективним наративним умећем, стилем и поруком поприма објективни поглед на свет, што Николића-писца и доброг епизодисте сврстава у духовно широко и универзално биће. И ствараоца са моралним одговорима на тоталитарност и малограђанство. Ту се види и колико топлине и поверења има према Шерифу, породичном пријатељу Николићевих, описујући спремност да га дочека као драгог госта, чије је пређашње пријатељство он сачувао и поштовао, док млађе генерације, његови синови чак, не могу да обуздају мржњу према Србима. На такав њихов однос стари Шериф не реагује, осуђујући их, већ као да мирно жали за прошлим временима, уз констатацију да „ови млади немају много памети, тако ми Бога. Кад је добро, они мисле да увек тако мора бити. А време се преврће, као пас“ (Николић 1989: 301).

Као везу за друштвену и политичку данашњу сцену, наводимо садржај једног „исечка“ који је саставни део романа *Власници бивше среће*.

„– Непосредно пред прошли рат – прича Милан, из Албаније у Југославију је пребегао Зејнел Хима, био је го, бос и гладан. Прихватили смо га, хлебом га хранили и дозволили да на нашем имању подигне кућу. Та земља се још води на нас, ми на њу плаћамо порез. До 1967. године био је захвалан, добро смо и комшијски живели, а од тада па до данас све то је заборавио и бацио под ноге. Пљачка нас, отима, односи летину са њиве, а због њега један део имања морамо да обрађујемо у присуству милиције. Пошто смо стари и онемоћали, хтели смо да део имања дамо у закуп, али он то не дозвољава и нико неће да прихвати наше понуде. Тровали су нам стоку, псе, крали кокошке и све што се из дворишта могло понети.“ (1989: 291)

Радивоје Микић сматра да се из овакве ауторове приче и илустрације види „извор оне динамике у свету који приказују која није само производ рата већ је последица и тих давно започетих процеса верске и националне конверзије. Приповедача те конверзије не занимају саме по себи већ само кроз одраз на судбине јунака у роману 'Власници бивше среће'" (Микић 2005: 19). (Могло би се рећи да се то одразило на судбине јунака у целокупном делу Данила

Николића, оних који би ушли у значајну ауторову метафоричну одредницу: *списак будућих покојника.*)

4.4 НИКОЛИЋЕВА ВИШЕСТРУКА РЕКАПИТУЛАЦИЈА ТЕМА

Иако је зачео тему Косова и Метохије у савременој српској књижевности, у својим се делима, свеједно колико је у њима реч о враћању, давању или узимању из косовске драме, Данило Николић се није много везивао за епске визије широког спектра. Пре ће се у њима осећати појединачна трагичност и узалудност у борби, но историјско-социјални и егзистенцијални проблем и поредак. Не пориче се сензуалност и психолошка оријентација као део свеукупне косовскометохијске одисеје, иза које је остајала „само сенка свеобухватне, објективизоване слике света“ (Пантић 1995: 22).

Пантић наводи да када Николић приповеда о догађајима из прошлости, „писац то увек чини реконструкцијом неке на изглед маргиналне, личне, али по правилу трагичне и типичне људске судбине“ (Пантић 1995: 22). Као да његови ликови не робују говору историје, осим сећањем на давне догађаје и приче. Они, како у романима *Власници бише среће* и *Краљица забаве*, иако имају *туробну садржину*, имају и веселост, наслућујућу загонетку и радозналост које пак дају значајно и ефектно дејство, избацујући га изнад лошег доживљаја и расположења. Та стваралачка и трагалачка концепција у делу Данила Николића враћа се Метохији и сећањима, трагајући за изгубљеним или непронађеним срећним или складним ефектом, за некаквим необјашњивим механизмом и тајном без које нема нити духовног мира нити доброг уметничког дела.

Миодраг Ћупић (1982: 35) у тексту „Живот – врело надахнућа“, објављеном у *Венцу*, говорећи о књизи *Списак заслуга*, види повратак Николићевих јунака у завичајну Метохију као нешто што је промакло, цитирајући једног Николићевог јунака да је „Човек цео тамо где му је остала младост“ (Ћупић 1982: 35). Ћупић каже да Николићеви јунаци, враћајући се тамо, „налазе пустош у себи и у другима. [...] А од Метохије су само задржали слике. [...] У *Списку заслуга* Метохија још увијек живи, но не више онако интензивно као у двије претходне књиге. Њени јунаци су остарили и заморили се. Најчешће су без ослонаца у себи и другима. Одржавају их, или уништавају, често неважне ствари, растрзана сјећања, свакодневне бриге и напори да се преживи једно другачије, сложено вријеме“ (Ћупић 1982: 35).

Вратиће се овој теми Николић, мимо овако закључака Миодрага Ћупића и после 1981. године. То „враћање“ ће досезати до првих деценија 21. века, обухвативши време и људе у Метохији око и после 1999. године, бомбардовања земље и великог прогона Срба са простора Косова и Метохије.

Слике детињства и Метохије које код Николића имају моћ чаробне представе, прате га у сваком дану и на сваком месту. Васа Павковић те слике или пројекције види у „пишчевој способности да повеже атмосферу предратне Метохије, ондашњег вишезначја, са суровим добом године скакавца [...]“ (Павковић 1997: 22).

Сличну везу у Николићевим романима види Радивоје Микић, када каже да „прича нема линеарни ток, приповедач се релативно слободно креће дуж временске осе, у основну причу укључује бројне епизоде, што све заједно ствара утисак да приповедач не жели да прича временски једнослојну причу, да је његов циљ да асоцијативно у причу ’призове’ и укључи све појединости које се у његовој свести повезују са сликом неког догађаја“. (Микић 2000: 137)

Све што производи фото-пројекција Николићеве прозе отима се код њега од стандардизације и патетике, као што све од те „пројекције“ чини самог писца који је и књижевни лик, а који је и „објекат историје и јунак гротескног разумевања живота“, како пише Радомир Путник, истичући да Николић „ствара метафору о страдању недужних житеља Метохије“, [...] да је Николић писац са „истанчаним смислом за опсервацију, за импресионистичко сликање детаља мозаика збивања“, да је од важности нарочито

„Николићева идеја о моралној носталгији као корелативитету живота од успешног усвајања иновација у књижевном поступку“ (Путник 1990: 369–370).

Потребе писца Данила Николића или намера да се приближи читаоцу допринела је да он у делима бди над речима, над оним што ће ангажовати књижевни аудиторијум, не оптеретивши рукопис нити исувише личним нити они другим што би попримило смисао деформације и нежељеног ефекта, водећи неку врсту „интересне мере“ о блискости ставова, етичности и истине. Такво саучествовање значајно је за састављање многих слика о себи у о нама свима, и обрнуто. У тексту „Сатиричне премисе“, објављеном у *Дневнику*, Радомир Путник (1982: 369–370), говорећи о књизи *Списак заслуга* каже да се код Данила Николића „увек налази спасоносна доза ироније, која омогућава продор патетичне фразе или поједностављени приступ материји. [...] Хуморни приступ и спремност на дијагностицирање друштвених деформација доносе Николићевим приповеткама квалитет сатиричног исказа.“

Код Николића се, још од прве његове књиге *Мале поруке* (1957) видела енергија и моћ да створи атмосферу сугестије, да се створи тај „наративни идентитет“ (појам који се везује за Пола Рикера и његову књигу *Време приче* (1995)).

Николићево неагресивно бојење супротне стране (што се осећа и у роману *Мелихат из Глог*, имајући у виду добар однос Мелихат и Станкове сестре, на пример), као и трагове разумевања и љубави, Младен Весковић види као систем вредности од давнина, Ауербах види од Хомера још, „када се о другој страни приповеда без очекиваних предрасуда [...] Јер љубав, баш као и бол и несрећа немају национални предзнак [...] Ова чињеница је тим вреднија што не произилази из некаквог апстрактног хуманизма, већ из прости чињенице негдашњег суживота коју Николић носи у свом искуству, са свим добрим и лошим аспектима“ (Весковић 2006: 1132–1133).

У том смислу се и у прози других, млађих писаца са Косова и Метохије намеће, рекло би се, потреба формирања, оног реченог, „наративног идентитета“. У роману *Три света* Сунчице Денић (2008б) сличном приповедачком техником „проговара“ о изгону Срба с Косова. У једном од многобројних аутопоетичких коментара она каже:

„Питала сам се зашто не могу да проговорим о тој тузи са којом легнем и устанем: о Косову, о умрлом брату, о неким још болним нестајањима. Професор Јеротић ми једном рече да се ћути о ономе што је много рањиво. Недостају речи за такву врсту приче. Слабе су слике. Ту се само ћутањем говори. И грозницом. И грчом“ (Денић 2008: 128).

„Покушала сам, у причи бар, да идеолошке и националне нијансе (?) подредим елементарним људским стандардима. Иако створена непосредно из уста једног Косовца, ни данас ме не оставља равнодушном.“ (30)

Видимо да Косово и Метохија могу стајати између хронотопа среће и утопијског хронотопа.

Сам Данило Николић у интервјуу у *Вечерњим новостима* поводом новог романа, каже: „Нема много ни свесног, ни наученог у мом начину писања, јер сам писац - самоук. Зато сам био зачуђен кад је поводом мог романа *Власници бивше среће* било речено за такву и толику смелост српска књижевност не зна. Смелост је, као и у новом роману, била у томе што сам увео себе као јунака књиге, и третирао га као све остале. Унео сам, дакле, исту количину самооткривања и приказивања, поступао као и при сликању других, фиктивних. Отуд и запажање Радована Белог Марковића: 'Свака Данилова реченица је истинита и мало дрхтава, као потпис на меници.' Најзад, чар књиге и књижевности је, поред осталог, и у откривању оног што се обично крије и прикрива.“ (Николић 2012б)

А сликама из Метохије за које каже да га *смирују и лече*, Данило Николић из сваког свог дела ствара нову поетичку мапу те исте Метохије, исписујући нови свет сплетом руралног и урбаног, кроз разуђен жанровски колорит. „Раздробљеном структуром својих романа“, пише Сена Михаиловић Милошевић, „у којој се једнако налазе одједи како прошлих, тако и будућих времена, Николић релативизује савременост и садашње време у преовлађујуће аутобиографском приповедању. Тиме поништава или, боље рећи, ублажава однос фикције и не-фикције, чиме ствара кохерентну структуру и препознатљив приповедачки дискурс“ (Михаиловић Милошевић 2013: 95–104).

Тако се реконструисала историјска и литерарна страна ауторовог и нашег света, као и Косова и Метохије као нашег родног места и наше „националне крстионице, на којој је потврђено културно, историјско, државно старинство“ (Распоповић 2013: 185).

То су те крстионице због којих се често уметничке норме претворе у манифесте и програме – моделе, понекад и некњижевним намерама, а о чему је Данило Николић озбиљно водио рачуна и био миран, стварајући нужну поетичку дистанцу.

4.5. МЕТОХИЈА КАО ДЕМАРКАЦИОНА ЛИНИЈА И ТАЧКА СУСРЕТА ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА И ДАНИЛА НИКОЛИЋА

За доживљај простора, као што је у овом случају Метохија за Данила Николића, најчешће се узима термин *топофилија*, који се везује за Башлара, где он такав простор приписује имагинацији и то имагинацији која је резултат доживљеног. По Башлару, простор „обухваћен имагинацијом не може да остане индиферентни простор изложен мерењима и мислима геометра. Тај простор је доживљен. И то доживљен не у својој позитивности, већ са свим пристрасностима имагинације“ (Bašlar 2005: 23).

То место среће условљено је и временом: Метохија у време детињства и младости Данила Николића, као што нпр. код Борисава Станковића за боже људе значи Врање, тј. врањско шапраначко гробље у време задушница.

У књизи *Простор и време у уметничким делима* Павле Флоренски види неколико категорија простора из којих се уметничко допуњава. „У једном случају, то је простор наших односа у животу, и тада се одговарајућа делатност зове техника. У другом случају, овај простор је замишљен простор, мисаони модел стварности, а стварност његове организације зове се наука и философија. Најзад, трећа категорија случаја налази се између прве две. Његов простор, то јест простори, очигледни су као и простори технике, и не допуштају уплитање живота – као простори науке и философије. Организација оваквих простора назива се уметност“ (Florenski 2013: 48).

Флоренски сматра да сâм уметник одређује симболику и значај простора, постављајући тзв. „камене међаше“. Те *кључне тачке* препознавања и идентификације са својим сећањима, успоменама и сновима Данило Николић, најпре, види и лоцира у Витомирици код Пећи, у зимским вечерима када је од старијих рођака слушао приче о великом свету и славним временима, као што те тачке идентификације он налази и поред Дунава, на Дунаву и у Београду, најчешће са литерарном „дружином“.

О Метохији као конкретном простору у делу Данила Николића писала је Јелена Булајић која је апострофирала значајан број топонима, међу којима су градови, села, планине, реке, сакрална места, као што су:

„Пећ, Витомирица, Царев Двор, Ђаковица, Бели Дрим, Бистрица, Србица, Приштина, Призрен, Бело Поље, стена изнад Сиге и Витомирова, планина Жљеб, села око Хвосна, пут од Витомирова до Дечана, пут ка Косовској Митровици, манастир у Будисавцима, водопад Белог Дрима, Ловћенац, Пећка бања, Радавац испод самог водопада Белог Дрима, обронци Копривника, Дечани, Руговска клисура, конак Пећке Патријаршије, Стреоце, Дреница“ (Булајић 2015: 276). Издваја се Витомирица или Витомирово, родна кућа Николића, комшија, школа, задруга и Царев Двор, поред Дечана, где се налазила кула Атанаска Даниловића.

Јасмина Ахметагић се у књизи *Приповедач и прича* пита да ли је Данило Николић објективни приповедач, да ли се од наративног до онтолошког аутор може сматрати „манипулаторним приповедачем“.

„И када је реч само о сећању на догађаје у којима је начинио прави или погрешан избор, наратор обавља својеврсну истрагу над собом, самосуђење, у настојању да се боље разабере у ономе што је било. [...] Укратко, начин на који говори увек пружа додатну информацију о лицу које говори. [...] Како ћемо видети, лажност исповести узрокована је и неверодостојном приповедачевом егзистенцијом, чиме се са наративног прелази на онтолошки проблем, јер је у средишту преиспитивање статуса личности и начина њеног бивстовања у свету“ (Ahmetagić 2014: 11).

Данилу Николићу се приписује, нарочито у *Црти за сабирање* и *Власницима бивше среће*, преплитање аутобиографског и литерарног – двојног феномена. О аутобиографском карактеру Николићевог приповедања пише Никола Маринковић, где види да је приповедачки фокус *померен*, „са биографског пута једне фигуре, што класична аутобиографија нуди, ка кретању једне свести. Истовремено, асоцијативност, у складу са иманентним погледом у прошлост приповедачки артикулисаним још у *Власницима бивше среће*, тражи ресемантизацију личног искуства, па се гранична ситуација којом почиње приповедање пореди са временски удаљеном граничном ситуацијом (већ описаном у *Власницима*) о бекству из Пећи 1914. године. Отуда насловна метафора црте, која сугерише тзв. свођење рачуна упућује на деликатну приповедну оптику која руководи асоцијативном селекцијом призивања појединачних искустава у сећање, чиме се сам поступак селекције испоставља као најважнија приповедна стратегија унутар дела“ (Маринковић 2016: 184–187). Зашто је Метохија *слика изолованости* (термин Флоренског)? Вероватно зато што она сама одређује живот по сопственом виђењу аутора или оних којима је она битна као слика среће из времена које се везује за неоскрнављену постојбину, чак и када је испуњена илузијама. Речи главног јунака приче „Списак грешака“ Тихомира Бјелетића наводе се и у књизи *Једна упорна успомена*:

„Ја вам животом јамчим да таквог краја као што је Метохија нема. [...] Ја сам наредио да ме тамо сахране, макар и за мене мртвог морали водити пасош“. Мало даље, Бјелетић закључује да је човек „цео тамо где му је била младост“, а како никоме нема повратка у младост, ни овај јунак, батинаш и комуниста, не може у *своју* Метохију, када је кроз Пећ јездио на белом коњу (Николић 2014: 114–115).

Није тешко препознати носталгију за завичајем код Данила Николића још од најранијих његових приповедака. Чак и када је Метохија споредна одредница, она је јака одредница. У њу се слива или око ње пролази све што чини асоцијативни свет у причама и романима Д. Николића. Она као вишеструка литерарна перспектива обухватила је исте и различите категорије људи; обухватила је политичаре, хероје и мудраце, службенике ОЗНЕ, полицајце високог ранга и проститутке, као и идеолошке богаље, плашљивце и кукавице. У таквој Метохији једни су повлашћени, уважени и надмоћни, и то су, рекло би се, носиоци „нове класе“, други су у тзв. борби са остацима претходног традиционалног живота и моралних канона, или су пак сањари и креатори метохијске фантазије.

Многи тумачи приповедака Данила Николића, нарочито књиге *Повратак у Метохију* која је и насловом призвала оне спремне да у књизи, осим географске особености, осете бреме старине и државотворне суштине, сматрају да је Метохија у Николићевом делу много више од наведеног. Аутор је њу видео и као извориште књижевних идеја, али и као угаоник темеља на којем је постављена и физичка и духовна његова суштина, са мистифицираним примесима или не.

Лакетић, страдалник из приповетке *Сан и несан*, да би се ослободио актуелних проблема, бежи у сећање или, како каже Миладин Распоповић, „у оспољавање самог стуба сећања – Метохије, чиме се њена одсутност претвара у присутност; он се спасава сећањима, што је јаче од свега, што значи да је субјективна стварност изнад објективних феномена јер је везана за завичај који је непролазан“ (Распоповић 2013: 172).

За Данила Николића Метохија је ненадокнадива вредност, могло би се рећи, вредност обликована и личном биографијом, личним животом.

„Метохија је демаркациона линија, граница у готово свим Николићевим приповестима. Она је повод за реминисценције, место у којем му се почела развијати свест о себи, о другима. Метохија је, једнако и аутору Николићу и приповедачу у првом лицу, „улазак у свет“. Она је повод да се понешто каже и о актуелном друштвено-политичком тренутку. Пре свега, Метохија је завичај и уточиште. Једино у садејству оба ова појма

открива се значај тог простора. Не тежи се, дакле, било каквом повратку, већ повратку у простор који се иницира и обнавља у сећањима, а то је место безбрижности и среће. То је, дакле, онај Други завичај, о којем пева и Црњански готово цео свој живот. Такав завичај „очишћен“ је од патетике и носи призвук неког другог времена, у којем се живело и осећало сигурно. Како њега нема, немогућ је и повратак, а резигнираност због такве ситуације „окидач“ је за уношење аутобиографских појединости у наратив, уз обавезно тумачење актуелног тренутка“ (Михаиловић Милошевић 2013: 97–98).

Уводећи завичај, и то баш Метохију као сакрални простор, Данило Николић улази у ону групу српских писаца који у својим делима стварају тријумф, попут Итаке, за коју се везује Одисејев повратак у отаџбину, чиме се, Хомеровим спевом, митологизирало само острво, до данашњег дана неодвојиво од књижевног дела.

Данило Николић у свему томе остаје као „један од ретких аутора у српској прози који се препознаје по писању о једном месту (најочигледнији примери јесу Бора Станковић и Врање, Радован Бели Марковић и Колубара и њена околина), Данило Николић Метохију премешта у ововремену раван, не посматрајући је у контексту косовског завета, иако са потпуном свешћу о историјском и митском значају овог простора. Метохија као „бразда“ којом је он *закривио* простор целокупне српске књижевности, мада буди сећања на давна и ишчезла времена и можда вапи за сигурном и мирном будућношћу, депатетизирана је и десемантизирана. Модерним изразом и аутофикционалношћу не ремети се историјско памћење, већ се ова донекле сакрализована тема „измешта“ (уколико се за димензију простора може рећи да се измешта из себе саме?), те обогаћује вишезначношћу и многогласјем“ (Михаиловић Милошевић 2018: 98).

Два су топонима на која ћемо скренути нарочиту пажњу као места сусретања/сустицања Григорија Божовића и Данила Николића: Пећ (са Витомирицом) и Руговска клисура.

Витомирица се код Божовића помиње у контексту досељеника у Метохију. О њима је објавио следеће текстове: „Варке и разочарања о насељавању Јужне Србије“ (*Политика* XXXIII/1936, бр. 10072, 12); „Промашени напори“ (*Политика* XXXIII/1936, бр. 10072, 8); „Стварности и чињенице“ (*Политика* XXXIII/1936, бр. 10074, 11) и „Шта ваља учинити за насељенике“ (*Политика* XXXIII/1936, бр. 10078, 12). Божовић помиње колонисте који су на Косово и Метохију дошли из Црне Горе, Лике и Херцеговине двадесетих и тридесетих година двадесетог века. Равна и плодна Метохија била је велики свет уместо крша који су оставили, а за просторе Метохије била је добра награда то становништво које је унело нову енергију и нове идеје за развој појединца, породице, али и земље. Но, није баш увек ишло тако, а године после Првог рата носиле су многе недаће и сиромаштво које је било исцрпљено економском кризом и општом тугом за изгубљеним становништвом. А и нове идеје које су најављивале нов политички поредак уносиле су пометње унутар породице и друштва. Требало је све поставити добро како се живот јединке не би ометао у успеху и наградама које очекује.

Аутор је понекад и критички говорио о том процесу, сматрајући да је у програму колонизације било много промашаја. У тексту „Варке и разочарања о насељавању Јужне Србије“ каже да је „насељавање Метохије по садашњем његовом плану само грубо и страшно разочарење... и ја нисам могао ни помишљати да је стварни успех овако мали. Да се новосел, углавном, није поткожио и опро о метохијске ледине и пропланке, но да живи

немогућим животом и у беди... метохијски насељеник у великој већини случајева је одиста прави мученик... сва насеља и сви насељеници нису у таквом положају, има и оних који певају и благосиљају дан кад су дошли. Има таквих насеља по Метохији и по Косову. Огромна Витомирица недалеко од Пећи понос је наш и у благостању је. Разбацани Црногорци по Подгору живе у задовољству. [...] Уопште има прилично разлике између старијих и новијих насељеника, између оних који су се доселили до 1928. и оних других од тога доба до данас. Али мало је нажалост насеља приближно сличних срећној Витомирици“ (Божовић 2016б: 697–698).

Насељеници тога доба управо су преци Данила Николића. „Мој прађед, Вуко Филипов, или његова породица, тренутно нисам сигуран како је било, прешли су у Милочане код Никшића, кад је тај део Црне Горе ослобођен 1848. А његови унуци у Метохију... [...] Данас, докле око допире, до нејасних брда око Ораховца и Дечана, пушта је раван препуна згаришта... Моја браћа и сестре од стричева, и њихови деца и унуци, раштркани су од Медвеђе и опкољеног Гораждевца, до Подгорице, Београда, Футога и Ловћенца...“ (Николић 2020: 40)

После неколико година проведених у Сплиту након Николићевог рођења, где му је отац био службеник у Банској управи, долази са породицом у Метохију, у Пећ, најпре живећи две године код стричева у Витомирици, где је провео најлепше дане, до краја живота изнова пишући о њима.

У току истраживања за потребе писања ове докторске дисертације дошли смо и до приче „Запис о Витомирици“, објављене 1965. године у приштинском *Јединству*:

О метохијској равници која је „кротка, отимана и протимана сто пута“, којом су ходали, како наводи, манастирски метоси, војници, аге и бескућници, писац даје аутопоетички коментар који ће се у различитим контекстима и облицима појављивати у целокупном његовом литерарном остварењу: „Да, у местима за која нас нешто веже не може без усхићења, без мало патетике. Писци су у праву: готово незнатан повод – шум воде, или мирис сена – може нас зачас, ма где били, превести преко бујица свакодневног, вратити детињству и завичају.“ (Николић 1965: 12)

Витомирица се у овом запису појављује из перспективе сећања, било да је речи о првом руковању оружјем или руковању штапом за пецање, или о (већ добро познатој) слици слушања прича у дугим зимским ноћима, када су се препричавале легенде и предања о старој Витомирици, која је као богата насеобина средњевековних Срба пропала у великој поплави, из које је настало језеро Хвосно, а из којег је вода касније истекла када су људи просекли стену између Ђаковице и Призрена.

„То предање преплитало се с неким епизодама из старих романа и апокрифа. Али трајност уверења о некадашњем богатству овог краја одржавали су многи остаци старог насеља: до пре неку годину, с пролећа и с јесени, орачи су се често сагињали за раоником да би извадили прегршт новца, бакарног или златног, да би ишчупали стару циклу чудна облика, разгинули остатке темеља давне зграде или поравнали окно некадашњег бунара.“ (12)

Николић потом говори о првим насељеницима у Руговску клисуру, добровољцима из ратова од 1912. до 1918. године, који су се суочили с великим напорима како би оплеменили тај простор, раскрчили шуме, решили се маларије и решили многе проблеме изградњом система за наводњавање. Пећ је већ након десет година, тим ангажовањем, имала у суседству велико, лепо насеље. Ускоро ће се ту родити и „они због чије ће делатности Витомирица бити названа црвеном републиком, тринаестом бановином, жариштем комунизма“ (12). Запис се потом завршава меланхоличним тоном о „тихој и готово неприметној“ селидби становника овог места. У само једној реченици из овог текста

сажима се сво пишево сагледавање простора које ће обележити његово стваралаштво: „Једни одлазе, други долазе. Трећи гину. Она остаје.“

О целокупном пределу Руговске клисуре, такође је писао и Григорије Божовић у текстовима: „Ругово и Руговци“, „Руговско живљење“, „Руговци у песми и причи“, „Руговска молба држави“, „Карадаки вогаљ“, „Пећки подгор“, „Бедо Милачић“ и „Средиште питомога Подгора“.

Неки од ових путописа готово да имају карактер приповедака својом развијеном наративном формом. Укупан утисак је да у њима слика Албанце тако да их не посматра и прихвата као компактну, хомогену формирану народну целину, већ њихове карактеристике дефинише кроз локалне средине и територије на којима обитавају. Он свакако нема истоветно мишљење о свим житељима албанске националности на подручју Косова и Метохије иако их искључиво ословљава јединственим именом Арнаути. Тај израз свакако није пресудан по питању његових процена и закључака које доноси. Благонаклоно гледа на сваку етничку заједницу која држи пре свега до моралних принципа, прихватајући притом вековну нетрпељивост између етничке групе којој и сам припада са једне и описиване групације људи са друге стране. Посебно интересантни у том смислу бивају житељи Руговске клисуре и Метохије са маркирањем неколико специфичних места и области попут Ругова и Пећког Подгора. Када говори о Ругову свакако користи прилику да истакне претензије албанског становништва на „стављању тапије“ на то подручје, што описује кроз тежњу да своје власничко право над земљиштем те области оправдају и измишљеним историјским чињеницама где су посебно уочене оне које инсистирају на етимолошким и лингвистичким претпоставкама о називима места на тој територији:

„Срби ову планинску жупу називљу Ругово, Арнаути Ругова. Арнаути би хтели да је ово назвање арнаутско. Причају да је нека баба кад су њихови стари забасали у ову планинску пустињу узвикнула: „Ох, дјемте, јеми мбет ругове!“ (ох, децо, остадосмо без пута!). Према томе ти арнаутски досељеници крстили крај са „Ругова“, што би требало да значи „беспуће“. Међутим, ово је стара жупа и њено је име несумњиво српскога корена, јер и арнаутска предања говоре да су Арнаути наишли на пуста селишта још са ралима и јармовима по њивама, што је знак да су наишли после неке наше оријашке сеобе и бегства.“ (Божовић 2016б: 540)

Оно што је, међутим, посве неизбежно и судбински везано за ту територијалну област, пре свега вековно превирање Срба и Албанаца, не поколебава Божовића да у једном пристојном тону и са промишљањима искусног антрополога да опис добро поткрпљеном аргументацијом свега оног што је у позитивном смислу карактерисало тамошње становништво. Као добар пример може се узети и признање да поред тог терета непрестане нетрпељивости постоје и ведрији моменти међуљудских и међунационалних односа оличених у међусобном опхођењу једних према другима у ситуацијама када људско надилази приземне и примитивне погледе на свет:

„Пећку патријаршију с колена на колена чува једна арнаутска кућа руговска, Војода Жујо може да сведе у Пећ цело Ругово, ако манастиру загрози каква опасност, Руговац је најкрвавији јунак, грабљивац али и витез од речи, јер је његова беса била најтврђа међу Арнаутима, његово гостопримство – оно право из приче.“ (Божовић 2016б: 539)

Божовић врло прецизно сецира ткиво тог етноса који несумњиво и у прошлости и у годинама које долазе представља озбиљну претњу опстанку на том простору домицилног народа чији је и сâм припадник. Изненађује изузетно разумевање и опис како спољашњег изгледа Руговаца, тако унутрашњих специфичности и врлина:

„Данас су Руговци и по животу и по савести изразити Арнаути. Иако се силно разликују од Малисораца и од Речана и од Подгораца по Метохији. По ношњи, нарочито по чалми, по својем обличју, они су сасвим слични муслиманину нашега језика и несумњиво нашега порекла с оне стране Жљеба и Мокре Горе поред Ибра.“ (Божовић 2016б: 540)

Дакле, не либи се Григорије Божовић да Арнауте учини себи сличнима, истима чак. То исказивање искренности одраз је неострашћеног приступа и процене правих вредности заједничких сваком човеку, што се уочава у следећим реченицама упућеним становницима Пећког Подгора: „Подгорци су лепо и стасити људи. Осваја црномањаст и јаче смеђи човек. Много личе на Васојевиће, јер су онако исто витки и дугообрази“ (Божовић 2016б: 556–557).

Руговску клисуру и Метохију, прецизно описане, Божовић, дакле, не може да сагледа ван људи који се на том подручју рађају, живе и умиру. Али ти топоними постоје и без људског фактора и његовог присуства у њима. Зато он користи сваку прилику да поред портретисања људи, богатом дескрипцијом, нацрта и ослика сваки пејзаж тог изузетног поднебља:

„Само пак село велико, збијенога типа. цело у воћњацима, са кулама и пространим авлијама, високо ограђеним затрњеним плотовима или од набоја. На авлијама велике капије. [...] Њиве махом велике, прворедне, ливаде такође, јер воде има доста: у самом селу извор је реке која селу окреће млинске витлове и наводњава им градине, воћњаке и њиве под кукурузом и пасуљем. Овде роди по милости Божјој онај чувени пећки пасуљ и она врста старинскога црвенога кукуруза чија је проја равна у овом свету пшеничној погачи. [...] Лоза им даје првокласно бело и црно вино, какво ја ни у Пећи нисам наилазио. [...] Богато и благословено село са свим могућностима за бољи, културнији и срећнији живот...“ (Божовић 2016б: 553).

5.1. ДВЕ СТРАТЕГИЈЕ У ИНТЕРПРЕТАЦИЈИ О ЗАВИЧАЈУ

Тему Косова и Метохије обновила је савремена српска проза у другој половини 20. и на почетку 21. века, нарочито у последњим деценијама 20. века, после бомбардовања и прогона Срба. Литература не може немо и слепо да опстаје поред тих трагичних догађања, као што не може да се ослободи политичке компоненте. Пишући и актуализујући стање око прогона и терора, опште неслоге и непрекидног тихог рата како у делима писца млађе генерације, тако и у делима Данила Николића или Григорија Божовића, потврђивао се или пак допуњавао српски национални идентитет, иако се понекад мисли да се поједини писци, са аспекта историјских околности, удаљавају од националног идентитета, тј. косовског идентитета.

На граници између породичне егзистенције и егзистенције заједнице, трајући за различитим видовима личне слободе у општем трпљењу, јављају се различите интерпретације о завичају као усуду и завичају као јединој срећи и бесмртном жртвовању. Код Данила Николића појединачно се јавља као актер, а код Григорија Божовића појединац је више лице колектива. У томе се види да су у питању две различите наративне стратегије двојице најзначајнијих представника косовскометохијске драме. Две стратегије, а једна идеја, идеја из које излази и у коју улази историјско памћење.

Иако се Божовићев приповедачки модел данас може доживети као анахрон, у питању је „драгоцен сегмент књижевне еволуције без кога слика савремене прозне књижевности не би била ни логична ни могућа. (Примера ради: читајући неке Божовићеве приче почео сам друкчије да разумевам и вреднујем прозу Ђамила Сијарића и Данила Николића. Успостављање нових књижевних континуитета и књижевноисторијских перспектива узроковало је да и старе и нове писце видимо у друкчијем, дубљем светлу.)“ (Пантић 1991: 9)

Код Божовића је јача слика, готово романтична, када је у питању та општа идентификација, док је код Николића та потрага за идентификацијом привидна, често замењивана разним емотивним или парадоксалним улажењем у иронију, шалу или саму аутодемистификацију.

У књизи *Шта читам и шта ми се догађа* Михајло Пантић је написао да је Данило Николић „био писац дугог, тихог, постојаног присуства у српској књижевности друге половине прошлог и почетком 21. века, израстао из најбоље школе националног реалистичног приповедања коју је на достојан начин продужио и обогатио. Његова проза настала је преиначењем традиционално схваћене нарације која почива и на нетекстуалној матрици усменог казивања. Најчешће је Николић приповедао о људима у тачно одређеном времену и још тачније одређеном простору. Реч је о другој половини 20. столећа. [...] У то просторно-временско пространство Николић је смештао посебан тип чежњивог јунака који, без обзира на степен сопствене социјалне (не)остварености, живи од меланхоличне успомене на Метохију, колико стварну, толико и сањану, аркадијску земљу пуноће, сјаја, младости и обиља.“ (Пантић 2016: 95)

Може се рећи да је ту аркадијску метохијску и косовску земљу обликовао и стварао и својим књижевним делом и својим животом и сâм Григорије Божовић. Као да је својим књижевним каноном, епским по вокацији, он „затворио“ причу о времену косовског

херојског подвига и часног образа, отварајући простор потоњим завичајним писцима да одликују неког другог човека, јунака који је одраз непосредније стварности и глобалнијег времена и глобалнијих тенденција, које, очигледно, формирају владајуће светске идеологије.

Новије књижевне структуре, попут Николићевих приповедачких и романескних, одраз су извеснијег животног приповедања у коме је прича извучена из догађаја, и сам каже да је узимао делове анегдота, легенде, мита, дајући својој причи вишесмисленост, другачији, субјективнији или објективнији ток, зависи чему се тежи, али је истина да је таквим каналисањем и таквом експресијом измештао или уводио причу у савремене токове, насупрот архетиповима и традиционалнијем току општег сижеа какав је био у прози Григорија Божовића. И Николићева прича може да носи романтичарску слику, попут љубавне приче у роману *Мелихат из Глог*, али је његов романтизам маскирао комбинованим монолозима, мозаичношћу, језиком и писмом. Да је текст Николићевог романа писан класичним редом и референтностима, естетски доживљај би се „утопио“ у простор изван стварности и стваралачке фикције. Те говорне комбинаторике и латинички умети-дијалози јунакиње Мелихат, делују авангардно, а и она сама, дефинисањем своје љубави показала је и потврдила слику промењене, храбре и ослобођене традиције, албанске девојке-жене, што је потврда о еманципацији и слободи, а што је, уједно, модеран књижевни израз.

Радивоје Микић указује да модерни приповедачки текстови велику пажњу поклањају композицији приче и сложенијим елементима преко уметничког језика. „Све модерне уметности, па и уметност приповедања, почињу да показују на који начин осећају терет своје историје, време своје прошлости“ (Микић 2008б: 9).

У разговору у *Политици*, од 12. 01. 2015. године са Зораном Радосављевићем, Данило Николић „објашњава“ те промене у прози, образлажући тиме да свако раздобље има и неке своје речи које га карактеришу. Потреба да се уопшти, генерализује све и јесте одраз нових комуникација и глобалних тенденција (Николић 2015б).

5.1.1. Модели косовске мапе

Божовићева косовска мапа садржана је од многих међуетничких међунационалних, међуверских, међусоцијалних збивања која су, иако се држао професионално и објективно, остала надисторијска, функционишући као колективно наслеђе и баштина, као сплет етике, историје и религије. Простор у коме живе и делају његови јунаци, чак и они најмање моћни, „сетни као песме што су им“, спада у мегапростор изазова због „мучних дана“. Стално показивање потребе да се сачува вера и образ, земља и народ, производило је жртве у српском народу, представљајући мученика као јунака *на три нивоа*, како би рекла Весна Тодоров (2012: 149) узимајући поделу књижевних јунака коју у делу *Имагинација историје* наводи Мирољуб Јоковић (1994:135).

То су:

1. јунак на нивоу индивидуе,
2. јунак на нивоу породице и
3. јунак на нивоу нације

Модел Косовске битке, косовског јунака, победе и пораза, издаје и жртве, владара и мученика, те витешки и хришћански дух, како колектива, тако и појединца, биће и остаје

значајна књижевна тема, од народне епике, средњовековних дела, као и дела која су стварана у 19. и 20. веку, па и данас.¹⁵

У косовској легенди у сржи је царство небеско, трајање и вечност жртве. Александар Лома (2002:135), трагајући за мотивима небеског царства, долази до констатације да је то „јеванђеоски појам и да се у старој српској књижевности често помиње“.

Тематска и естетска сродност пратила је многа дела по питању основне идеје косовског усуда као архетипа, чак и када је реч о чистој лирици, чистој љубави, где се, везујући га за култни простор даје на јачини и симболици исте, као на пример у песми Радосава Стојановића „Одведох је у Призрен“.

„Говорио сам јој, није да нисам: Одвешћу те у Призрен!
Однућу те у свиљу, срму и кадифу,
Шуштаће око твога тела беле сатенске хаљине!
Лелујаће мириси, сјај старог злата ће се
преливати, бисерје и брокат.
Имаћеш пафте од сребра, тканице и појасеве
с разбоја игуманије Теодоре.“

О тој јачини и снази да „ништа није тако опасно и отровно као лепота која не пролази“ о којој у књизи *Дивљи камен* пише Радосав Стојановић (Стојановић 2010: 18).

Све се у делима писаца Косова и Метохије своди на мерење са *минулим временима* као искључивим вредностима. Мерење по *косовском моделу* у делима многих писаца налик је на дужност (етичку, пре свега) или, како би се код неких теоретичара, на пример Бахтина (2010: 12), могла назвати и *трансцедентална активност* субјекта (писца) која не искључује историјску стварност или „историјску индивидуалну активност субјекта“ (Bahtin 2010: 12). Такав поступак везивања за постојећи модел или оживљавање истог, назван по Бахтину и његовим следбеницима (Аверинцев Сергеј), јесте „живи поступак“.

Градећи ликове и атмосферу на епски узвишен начин, као што је то, најпре, чинио Григорије Божовић са својом прозом и путописима, уводи се поетизација историјског (надисторијског), политичког или егзистенцијалног. У приповеци „Према зарицању“, убијајући Хамзу Будалића, Синадину Стојковићу је непријатно, мало га је и срамота, јер се, на неки начин, руши етички ред и добар глас. У том смислу је Небојша Лазић писао да је Григорије Божовић „у свом приповедачком опусу обрадио и природу односа према противнику, непријатељу, безличном, ономе који нас угрожава, што је постало парадигматично, етичко питање у 20. веку. [...] А то је друго у филозофији Емануела Левинаса постало Друго, послужило је као огледало у коме се огледа истинита морална природа човекова“ (Лазић 2016: 46).

Текст „Јужна Србија Григорија Божовића“ Николај Тимченко (2013: 79–80) завршава речима Милице Јанковић, коју је сматрао једном од најбољих тумача Божовићеве уметности и идеја: „Што је дубоко национални писац, што највише има љубави за *робље заробљено*, што је историјски кроничар, чувар народног језика, народних обичаја и светиња – није зато мање уметник. Један добар, јак и здрав таленат, Г. Божовић је по моме мишљењу књижевник чију вредност још нисмо довољно оценили и коме нисмо одали заслужено

¹⁵ Са хрватског подручја, дубровачког, пре свега, о Косовском боју писали су, међу многима: Мавро Орбин, Бартола Ђурђевић, Винко Прибојевић, Бенедикт Курипечић. Издваја се Матија Бан са својом *Косовском трилогијом*. Додуше, мотив Косова у драмском стваралаштву Матија Бана везује се за феномен трагедије, јер су њему биле битне политичке теме више од епског јунаштва и религијског усмерења. Дубровчанин рођењем, „где је домољубље душевна храна човека“, Матија Бан је Србију сматрао стожером словенства, а преломни догађај, Косовску битку, сматрао је највећом трагедијом свога народа.

признање. [...] Уметност Григорија Божовића служи његовом народу.“ Тимченко сматра да је нужно уз Григорија Божовића поменути Анђелка Крстића, јер су добро презентовали српски југ. Свакако, ту би се повећао списак оних који су своја дела посветили Косову и Метохији, попут Никодима Савића, Зарије Поповића, Јанићија Поповића, као и потоњих писаца, попут Пере Стевановића, Радосава Стојановића, Сунчице Денић, и других.

Епски елан у Божовићевом делу надилази проблеме о којима пише, не умањујући да се осети, чак и одбрани част непријатеља, не скрнавeћи памћење, чак и када је у питању директна или актуелна непријатељска појава или акција. „Арнаути су“, писао је Божовић у приповеци „Њихова мржња“ (1926: 54), „најуљуднији варвари на свету. Непосредни су, верни другови и одани пријатељи. Цене људске величине, али је свака личност исте вредности: колико барјактар толико и обичан голаћ. (...) Није им у души да личност згазе и унизе.“

Могла би се потврдити доминантна хришћанска перспектива, чак и када о другим вероисповестима Божовић пише са пуно разумевања, одобравајући многе поступке који су на уштрб самог православног народа или идеје која од њих долази. У тој високој скали жртве у чему Јасмина Ахметагић види „христоликог јунака, оправдава се тешка и дуга надреална и интензивна тежња за отпором или трпљењем као спасењем“ (Ахметагић 2012: 23). И као што има оних који су из те вере изашли и пришли Турцима, као Синан, претходно Сима, у приповеци „Љута неман“ који припада НИГДЕ, он, пијан, уочи Божића, у породичној кући, пред мајком која га благо храбри, каже:

„А ја што сам?... Рисјанин?...Турчин?...Сима, мати?... Синан?... Мати, ништа несам!... Ни штета Христу, ни хајер Мухамеду, враг да ме изеде и кад сам се родија!...и враг да ти изеде веру, и турску и рисјанску!... Враг да ги однесе, све су лажљиве, и све мучив човека како да је он од врага, а не од Бога...“ (Божовић 1926: 38)

И Биљал Рустем у приповеци „Кад душе прозборе“ реагује на такву „расцепканост“, с тим што је јачи у позицији у којој је. Он чврсто стоји на темељима својих предака, иако је у звању и статусу достојанствен и поштен муслиман. Када се уочи Бајрама читају молитве за покојнике, он хоци говори имена својих предака, што потврђује сву муку кроз коју пролази онај који је променио веру и свој идентитет. На негодовање хоце да то није у реду, да им вера не дозвољава да се помињу Каури, Биљал Рустем негодује, спреман да добро плати, али и да казни ако то не учини, говорећи му: „Каури- некаури, татари или манцукe, тек моји су они, дали су ме на овај свет, и ја сам, шућур, у вери... правој, те сам дужан да се за њихову душу молим Богу. а он је један и све душе иду к њему.“ (Божовић 1926: 62)

Створили су се тако јединствени ликови и јединствени карактери у прози Григорија Божовића чије је памћење дубоко, епско, као памћење колектива. То су својеврсна завештања, дубоко укорeњена, из којих се обнавља (ствара) особити менталитет јединке и народа. И све тако до главног места и времена памћења (дужности, завета), до Косовске битке. Свакако је, уз Његоша, управо он највећи „за Косовом Јеремија“.¹⁶

¹⁶ Говорећи о Његошу као трагичном јунаку косовске мисли, Андрић цитира ову синтагму, не наводећи аутора. Ту одредницу употребио је Божовић у свом тексту на насловној страни *Политике* од 18. септембра 1925. године „У славу Његошеву. Владика Раде“, поводом преноса костију владике Рада у обновљену ловћенску капелу. Божовић пише: „Владика Раде није само наш највећи песник. Није само добар државни поглавар. Није само највећи за Косовом Јеремија. Није само бунтовник нације, покопане на пољу између Звечана и Качаника. [...] Владика Раде је онај дух што се само једном у векове рађа. Он је у најлепши мрамор уклесани скуп свих наших народних одлика, свих прегнућа, свега огња, свих надања и наше Голготе, наших Косова и Васкрснућа“ (Божовић 1925: 1). На овом месту требало би поменути и чланак Владимира Димитријевића „Кога је Андрић цитирао. Повратак Григорија Божовића“, објављеном у *Печату*, 8. децембра 2017, 58–60.

У неким делима и код неких писаца, попут Божовића, Косовска битка представља реконструкцију догађаја и смисао постојања, али има дела и аутора код којих је та врста „сећања“ и канона негативна и регресивна.

Сања Бошковић (2014: 117) наводи да опречност моралних вредности из два наведена низа говори о „унутарњој драми која је *обележила колективну свест*“ (подв. С. Б.). Ради се о поларизацији и духовној поцепаности између опречних порука, где, с једне стране имамо: оданост, саможртвовање, херојство, родољубље, а с друге, неправедну оптужбу, клевету, издају, узалудно жртвовање и колективну погибију (Бошковић 2014: 217). Класификација би могла имати и другачију поларизацију, попут *заборава и вечности*, на пример (подв. С. М. М.).

У Завету је прва опција ближа јунацима Григорија Божовића, ближа косовској традицији и косовском човеку. Кроз векове, иако се статус наслеђа мења, вредности, чак и оне везане за пораз, опстају као паралелна вредност за „одабране“, чак као утврђена колективна смерница. У томе је рецепција традиције и колективног памћења, али и културолошког српског кодекса па и оваквих књижевних дела која говоре о извесним архетипским сегментима, свеједно што архетип представља колективно несвесно где, по природи ствари, не би се став или отпор за губљење Косова и Метохије и данас везивао за архетипски карактер. Може се стати и код мисли Јована Деретића да уопштено „несрпска књижевност и припада оном типу литературе с наглашеним осећањем властитог идентитета“ (Деретић 1996: 124).

И када бисмо се уверавали да Видовдан и Косовска битка нису средиште нашег бића, онда нас је, како би рекао Рајко Петров Ного у предговору антологије српских јуначких песама *Ој давори, ти Косово равно*, „као и толико пута, Косово сачекало. И притиснуло шест вјекова тешком, свирепом парадигмом. [...] Је ли ико икада толико сваковрсних енергија извукао из једног, макар и великог пораза? [...] У чему је тајна овог парадокса? Косово се, ето, селило за нама – и у простору и у времену.“ Косово је, по Р. П. Ногу, најпродуктивнији духовни хронотоп. Ного наводи лозинку у којој је Косово „родно место“: *Нека буде што бити не може*; лозинку, за коју је Андрић писао: „нигде у поезији света ни у судбини народа нисам нашао страшније лозинке. Али, без тог самоубилачког апсурда, без тога, да се парадоксално изразимо, позитивног нихилизма, без тог упорног негирања стварности, и очевидности, не би била могућа ни акција, ни сама мисао о акцији против зла.“ (према Петров Ного 1989: XI)

5.1.2. Синтеза наслеђа

Приповедачи новијег времена пишу о различитим темама и у измењеној форми, а то би могло бити, како би рекао Радивоје Микић, „одсуство општеважећих норми и канона [...] омогућило да приповедачи буду ослобођени и другог намета; [...] омогућило је или препоручило да исти ослонац нађу у *новом стилу* где се види [...] као један модел приповедања у коме је извршена синтеза наслеђа са одређеним искуством модерне прозе“ (Микић 1983: VII).

Код Григорија Божовића и Данила Николића књижевни светови су рефлексија о властитом начину постојања и приповедања. Негде се чини да су се стопили у једну идеју, као што се чини да су дијаметрално супротни. Књижевна слика и књижевни израз имају различите операције према историјској прошлости која се, често, јавља и као заробљена и као слободна зона.

У једноме су једно: у односу према завичају, било да је реч о појединачној или о колективној фикцији или стварности. С тиме у вези, сложили бисмо се са констатацијом Радивоја Микића који каже да „књижевноисторијски гледано, после Григорија Божовића, Данило Николић је први српски писац који је са толико љубави и топлине писао о Косову и Метохији“ (Микић 2016: 91).

Оно што чини савршено постављену структуру у делу Григорија Божовића је хумани однос према другима и другачијима. Та *општа правда* надјачала је многе несугласице, старе и нове борбе, стара и нова непријатељства и неспоразуме. Имајући на уму да је највећи део његовог стваралаштва реална слика онога чему је он непосредан сведок (негде и учесник), он је састрадавао са својим народом, али и са припадницима оних којима се чини неправда. Иако се често чини да је фаворизовао Србе и хришћане, а највише је и писао о њима, он је у великој мери успева да неутралише субјективност, да нађе најбољи начин помирљивог и разумног решења.

Да се много тога из Божовићевог дела не понавља и чини данас и да није оваква друштвено-политичка и геостратешка слика, када је реч о тзв. слободном Косову, етнички чистом; да није било бомбардовања и погрома пред очима целог света, колико јуче, многе би се квалификације о прози Григорија Божовића (осим естетске) имале другачије тезе, као што би део тумача његово дело видело као једнострану романтичарску, просањану књижевну стварност, чији је циљ био да велича само своје манире: веру, нацију, карактере...

Ситуација у причи „Суђенога тренутка“, делом, објашњава карактер живота косовскометохијског човека, тј. јунака Григорија Божовића:

„- Зашто, бре, Перо, ниси бегаја са својим Србијанцима?

- Зашто? Тако!

- Ће изгубиш главу, море! ... Зашто остаде?

- Турци, Турци, веро врбова... Зашто? Море, за инат!“ (Божовић 2006а: 78)

Убеђење из наведене приповетке говори и о оправданом разлогу, поткрепљујући напред речено. „Оно што се не може бранити, нема оружја, нема славе, али према својој души на задњем часу ваља бити витез – умри мирно и без страха.“ (Божовић 2006а:81)

Верска и национална нетолеранција тема је која траје и не везује се само за Косово и Метохију, хришћане и муслимане, она је општа тема. Попут тематских Андрићевих приповедака које су се бавиле мултиетничким и верским разликама, специфичностима па и сукобима, и код Божовића је видно удвајање и умножавање, осим аутентичних ситуација којима, као сведок, ствара тзв. *евокативне пројекције*. То је било условљено враћањем доживљајима и емоцијама у прошлости, на сећање своје и оних са којима је био у комуникацији, али не само сећање – на све што је стварао.

ЗАКЉУЧАК

Културно-историјске основе и актуелности њиховог времена чине суштину поетике у делима Григорија Божовића и Данила Николића. Делом, свакодневица аутора базирана је на индивидуалном, али и колективном стању културних и историјских околности које све више добијају облик легенде или предања; облик мита. Лична свест и емоција претворена је у добру наративну визију која има стабилну подлогу и актуелну драму. Снага Божовићеве психостилистике је на главним јунацима, док снага приче Данила Николића долази и од споредних јунака и „случајних“ ситница.

Иманентна потреба и тежња да се искаже или чак приближи времену, проблему и стварности која улази у код, очигледнија је код Божовића. То је разумљиво. Оно што пак чини наративни свет Данила Николића, узимајући и модеран начин обликовања пројекције многих ситуација и ликова, чини особени мозаик у којем је мирније, згуснутије, пословичније и мање бурно. Дозу далеке прошлости он узима више као везу, помирљиву и оптимистичнију. Могуће је да је та Николићева панорама снова и реалности нека врста епског удаљавања од култног простора и времена, чија се поетизованост уграђује у слободнију медитацију и симболику.

И сама измештеност наратора из средине учинила је да се стварност претвара у спољашњу динамичност живота. Али, и за једног и другог, као и за многе праве писце, та се медитација изграђивала на праговима сећања или трансформације хроника, правећи нове визије унутар нарације.

Код Григорија Божовића та се тзв. стваралачка илузија догађа, док се код Данила Николића она догодила. Делује парадоксално, сходно историјском времену, али је она (илузија) удаљенија код Николића, а ближа код Божовића. Или је, можда, у питању другачији књижевни поступак?

На крају, то није или не би требало да буде критеријум или правило на основу којег би се одређивала рефлексија аутора и рецепција њиховог дела.

Зоран Аврамовић у својој књизи *Књижевна раскрића* пише да „анализа књижевних тема као показатеља националне књижевности потврђује да постоје *тематски мултикултурализам* и наглашено интересовање за друге културе. Крајње је необична чињеница да се у српској књижевности уметнички успешно обликују турске и албанске теме, упркос историјски изграђеној свести о непријатељству ових народа према Србима“ (Аврамовић 2016: 50).

Код Григорија Божовића и Данила Николића, као што се може видети, издваја се наративна складност.

Она се код Божовића може приказати на основу одређених елемената, у којима се догађа развој приповетке, приче. Та се прича ослања на колективно сећање, на постојану стварност или на литерарну имагинацију. Она је најчешће у свести народа или појединца у виду анегдоте. То почетно или стално постојано стање је неутрално на почетку, да би га мушка и женска сфера развиле у рачвасту димензију. Мушко је, најчешће, епско, иза кога или са ким је снага, сила, акција. Женско је, као и обично, лирско, иза којег су осећајност и трпљење. да би прича испунила и драмски степен, битан за градацијски ниво доживљаја, она долази до тзв. буђења, инцидента, случајности која је покреће и води у почетну тачку, у колективно сећање. Све после има иманентно или трансцендентно кретање, оно које ће

упућивати на општељудски или изнадвременски свет. Такво кретање нарације код Григорија Божовића изнео је Александар Саша Грандић (Грандић 2006: 196), где је коначна тачка упућена у *светосавско поимање света*. Грандић наводи да се представљањем схеме понавља мотивско-тематско приповедање Григорија Божовића; приповедачев поступак „настоји да да пресек друштвено-историјских околности које су одређивале и које одређују трајну судбину српског православног живља на простору Старе Србије и Космета као њеног централног дела.“

„Јужна Србија још увек је за многе 'наш Сибир', земља неких опасности, а не земља најлепшега откровења. [...] Косово је трагични и узвишени пад нашег средњевековног царства. Са њиме би се могло и завршити. Али оно је и један од најлепших почетака.“, писао је Краков (1931: 3).

Код Божовића је и архетипско поимање света свеприсутни кодекс наративне сладости.

А једна од мотивских доминаната у делу Данила Николића, а која се тиче наше теме јесте Косово и Метохија, са друштвено-историјским околностима које у датим ситуацијама представљају појединачне судбине јунака. Те појединачне судбине део су општег контекста. У Николићевим причама и романима расправља се од доласка Срба на поменуте просторе, време цара Душана, преко свих ратова у 20. веку, као што се расправља о времену бомбардовања Југославије од стране НАТО-а 1999. године и о иселавању Срба са Косова и Метохије. У исто време, Николићев завичај и време проведено у Метохији, детињство и дечаштво, успомене и снови, представљају време и простор среће за којим чезне и што носи у својој сталној носталгији за завичајем, а сећање на завичај је једина утеха.

У чежњивом односу насталом или сачуваном на успоменама може се наслутити својеврсна идеализација која се шири тзв. ретроверзијом. Милутин Срећковић је писао да „Николићеви јунаци чезну за Метохијом, поготову онда кад се све теже бране од живота, кад у својим сновиђењима слуте црне госте, или им свет мркне пред силама крвавих доживљаја из детињства, али сви они знају да је Метохија мисао која спасава, чежња која штити од лудила, значајна у њиховом сензибилитету баш зато што се није могла остварити као реалност њиховог сна о савршеној сигурности. Нема повратка у утеринску сигурност, у топлину Метохије, у заштитничку моћ велике мајке – постоји само чежња. Метохија је најпоетичнија чежња у свету реалности Николићевих јунака“ (Срећковић 1999: 1968).

Завичајни простор је симболика смештена на највиши врх оних стваралачких и инспиративних сегмената који делу доносе складне књижевне нарације. И сама Мелихат, у својој причи о љубави, у свом језику, у означеном простору идиле и трагичности, ствара складну нарацију у којој се простор око Дрима, град Пећ па и цела Метохија, уграђује у хронотоп, у простор среће. „Најдуже сам живео у Пећи, у Метохији. Тамо сам живео, и живим још.“ (Николић 2012а: 21).

„Дочаравање оваквог животног амбијента“, каже Радивоје Микић, треба да послужи као мотивација за оно што ће приповедач да учини – за његово окретање успоменама из детињства и младости у Метохији“ (Микић 2005: 6).

Као што је речено, Григорије Божовић и Данило Николић превазишли су регионалне оквире. Божовић кроз призму националних и верских односа осветљава општи план и место, осветљава сурове принципе етичности групе/народа и појединца; Николић кроз призму истих (националних и верских) осветљава индивидуалну трагичност својих јунака. У приповеткама и путописима Божовић је износио тенденцију да национална епика избије као примарни или као вертикални стуб у његовој књижевној борби за национално јединство. Путописом Григорије Божовић није умањио квалитет доброг приповедања, доброг обликовања и стилизације. Лични доживљај и индивидуалност Божовић је

„задржао“ у путописној, новинарској и осталој краћој периодичној прози, не дистанцирајући се од основне идеје да се историјска и митско-херојска слика у његовом делу намеће као задатак или као циљ.

Аутопоетичким пасажима у причама и романима Данила Николића износи се јединствен и модеран однос према самом чину писања, потврђујући тезу о релаксирајућем односу према теми, тј. према Метохији.

Метохија је и Николићево литерарно, емотивно и мисаоно језгро кога обележавају, осим слике идеалног периода детињства и младости, и несугласице, избеглиштва, прогони, физички прекиди са завичајем. Метохија је његова непрекидна спона са целим животом и целим светом. Са њом и са Косовом дефинише се Николићева естетика. Из сваког се текста Данила Николића осећа ауторска свежина, радозналост коју „подржава“ наративна инверзија, чиме се отвара простор за нову стилску оријентацију, за игру, загонетку и иронију, за фикцију која је резултат добре нарације.

Враћање на прошлост је комуникација са трајањем и бесмртношћу. Између осталог, тако би наши митови, сећања и симболи, обнављањем и причањем, оживљавали опстанак нације. Потреба за непрекидном обновом враћа нас на напред наративну складност и на све елементе, до последње тачке као прве у наведеној „скали“. Обнова сећања, укључујући стварност и фикцију испунила је особеном енергијом писце Григорија Божовића и Данила Николића, чиме се утврђује њихово дело као јединствен литерарни систем који је у функцији грађења добре приче, романа и путописа о Косову и Метохији.

Унутрашњи аспект српске књижевности, заједно са свим специфичностима које долазе споља, креће се од те култне, *националне препознатљивости*, преко различитих стилова језика и тема. Разноликост и лична становишта аутора стварала су различите идентификације и различите књижевне и језичке (поетске) творевине.

Дела Григорија Божовића и Данила Николића могу се узети као пример те различите, а богате књижевне идентификације.

7.1. ИЗВОРИ

1. Божовић 1909: Григорије Божовић „Лукин вир“. *Српски књижевни гласник*, књ. XXII, бр. 7, св. 8.
2. Божовић 1925: Григорије Божовић. „У славу Његошеву. Владика Раде“. *Политика*, бр. 6250, год. XXII, 18. септембар 1925, 1.
3. Божовић 1926: Григорије Божовић. *Приповетке*. Београд: Српска књижевна задруга.
4. Божовић 1990а: Григорије Божовић. *Чудесни кутови*. Изабрао и приредио Гојко Тешић. Приштина: Јединство.
5. Божовић 1990б: Григорије Божовић. *Неизмишљени ликови*. Изабрао и приредио Гојко Тешић. Приштина: Јединство.
6. Божовић 1990в: Григорије Божовић. *Робље заробљено* (приче о женама). Изабрао и приредио Гојко Тешић. Приштина: Јединство.
7. Божовић 1999: Григорије Божовић. *Косовске приче*. Београд: СКЗ.
8. Божовић 2003: Григорије Божовић. *Битољски богаљи и друге приче*. Београд: Видело.
9. Божовић 2005а: Григорије Божовић. *Косовска прича*. Београд: Политика: Народна књига.
10. Божовић 2005б: Григорије Божовић. *Мучних дана*. Београд: Политика: Народна књига.
11. Божовић 2006а: Григорије Божовић. *Неизмишљени ликови*. Приштина. Панорама.
12. Божовић 2006б: Григорије Божовић. *Слике Косова и Метохије: путописи и репортаже*. Избор и предговор Јордан Ристић. Приштина: НУБ „Иво Андрић“.
13. Божовић 2016а: Григорије Божовић. *Приповетке*. Прир. Ј. Ристић. Београд: Завод за уџбенике.
14. Божовић 2016б: Григорије Божовић. *Путописи*. Прир. Ј. Ристић. Београд: Завод за уџбенике.
15. Божовић 2017: Григорије Божовић. *На хаџилуку, путописи и приче о храмовима и духовницима*. Друго издање, Београд: Службени гласник.
16. Божовић 2019: Григорије Божовић. *Необичан мученик*. Зрењанин: Sezam book.
17. Божовић 2020: Григорије Божовић. *Сава Немањин – први архиепископ и просветитељ Србије*. Ниш: Међународни центар за православне студије.
18. Николић 1965: Данило Николић. „Запис о Витомирици“. *Јединство*, 15. март 1965, 12.
19. Николић 1973: Данило Николић. *Повратак у Метохију*. Београд: Слово љубве.
20. Николић 1981: Данило Николић. *Списак заслуга*. Београд: СКЗ.
21. Николић 1989: Данило Николић, *Власници бивше среће*. Београд: Народна књига.
22. Николић 1997: Данило Николић. *Власници бивше среће*. Београд: Нолит.
23. Николић 2000: Данило Николић. „Учење, учитељи и оцене“. *Савремена српска проза*, бр. 12. Зборник. Ур. Ј. Делић, М. Егерић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“: Културно-просветна заједница, 29–35.
24. Николић 2002: Данило Николић. *Јесења свила*. Београд: Народна књига/Алфа.
25. Николић 2005а: Данило Николић. *Мелихат из Глог*. Београд: Народна књига.
26. Николић 2005б: Данило Николић. *Краљица забаве*. Београд: Народна књига/Алфа.
27. Николић 2006: Данило Николић. *Црта за сабирање*. Београд: Политика: Народна књига.
28. Николић 2009: Данило Николић. *Коректор*. Београд: Завод за уџбенике.
29. Николић 2012а: Данило Николић. *Списак будућих покојника*. Београд: СКЗ.
30. Николић 2012б: Данило Николић. „Свет саздан на обманама“. *Вечерње новости*, 1. септембар 2012. <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:395217-Danilo-Nikolic-Svet-sazdan-na-obmanama> [22. 9. 2016.]
31. Николић 2014: Данило Николић. *Једна упорна успомена*. Београд: Vukotić media.

32. Николић 2015а: Данило Николић. „Писање је лов у којем ловац прима поготке у срце“. *Печат*, 7. август 2015. <https://www.pecat.co.rs/2015/08/danilo-nikolic-pisanje-je-lov-u-kojem-lovac-prima-pogotke-u-srce/> [15.1.2021.]
33. Николић 2015б: Данило Николић. „Преовлађује проза хладне крви“. *Политика*, 12. јануар 2015. <https://www.politika.rs/scc/clanak/315944/Kultura/Preovladuje-proza-hladne-krvi> [15.1.2021.]
34. Николић 2016а: Данило Николић. „Цигански нож“. *Власници трајне среће, о књижевном делу Данила Николића*. Прир. Михајло Пантић, Београд: Библиотека града Београда.
35. Николић 2016б: Данило Николић. *Дани без Стевана*. Београд: РТС.
36. Nikolić 2020: Danilo Nikolić. *Fragmenti o prolaznom ludilu*. Прир. Lidija Nikolić. Vršac: KOV.

7.2. ЛИТЕРАТУРА

1. Аврамовић 2016: Зоран Аврамовић. *Књижевна раскрића: Идентитет, Андрић, Црњански*. Београд: Лагуна.
2. Андрејевић 1991: Даница Андрејевић. „Приче метохијског Антеја“. *Јединство*, 28, 29, 30. 11. и 1. 12. 1991, 14.
3. Андрејевић 2006. Даница Андрејевић. „Естетичка функција дијалекта у прози Григорија Божовића“. *Језик и стил Григорија Божовића*. Зборник. Ур. Д. Бојовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар Стари Колашин, 57–65.
4. Ахметагић 2007: Јасмина Ахметагић. „Стереотипна представа о другом и проза Григорија Божовића“. *Баштина*, св. 22. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић, 31–47.
5. Ахметагић 2012: Јасмина Ахметагић. *Невидљиво збивање: православна духовност у прози Григорија Божовића*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.
6. Ahmetagić 2014: Jasmina Ahmetagić. *Pripovedač i priča*. Leposavić: Institut za srpsku kulturu – Priština.
7. Ахметагић 2016: Јасмина Ахметагић. „Григорије Божовић и Иво Андрић. ’Стрико Долгач’ и ’Мустафа Маџар’“. *Поетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур. Д. Андрејевић и А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 191–295.
8. Ахметагић 2017: Јасмина Ахметагић. „Слика другог у косовској причи Мирослава Тохоља и српско симболичко наслеђе“, *Баштина*, 43, 33–46.
9. Bahtin 1989: Mihail Bahtin. „Oblici vremena i hronotopa u romanu“. *O romanu*. Prev. A. Badnjarević. Beograd: Nolit, 193–388.
10. Bahtin 2008: ‘Forms of Time and of the Chronotope in the Novel’ (‘Formy vremena i khronotopa v romane: Ocherki po istoricheskoi poetike’). In *The Dialogic Imagination*. Edited by Michael Holquist, translated by Caryl Emerson and Michael Holquist. Austin: University of Texas Press, 84–258.
11. Bahtin 2010: Mihail Bahtin. *Ka filozofiji postupka*. Prev. D. Radunović. Beograd: Službeni glasnik.
12. Bart 1965: John Bart. *The Sot-Weed Factor*. London: Panther.
13. Bašlar 2005: Gaston Bašlar. *Poetika prostora*. Prev. F. Filipović. Beograd: B. Kukić, Čačak: Gradac.
14. Benjamin 1974: Walter Benjamin. *Eseji*. Prev. M. Tabaković; B. Živojinović. Beograd: Nolit.
15. Берђајев 1990: Николай Бердяев. *Новое Средневековье*. Москва: Феникс.
16. Берђајев 2002: Николај Берђајев. *Човек и машина: изабрани есеји и чланци*. Београд: Бримо.

17. Бован 1990: Владимир Бован. „Сеоба Срба из завичаја у делима српских писаца са Косова и Метохије с краја XIX и с почетка XX века“. *Научни састанак слависта у Вукове дане. Сеобе и изгнанства као тема у југословенским књижевностима*, 20/2. Београд: Међународни славистички центар, 143–151.
18. Богдановић 1952: Милан Богдановић. *Стари и нови I*. Београд: Просвета.
19. Божовић М. 2006: Маринко Божовић. „Језик рода мога“. *Језик и стил Григорија Божовића*. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 25–33.
20. Бојовић 2013: Драгиша Бојовић. *Вечни Колашин*. Београд: Просвета.
21. Бојовић 2017: Драгиша Бојовић. „Ненадмашни ходочасник“. Григорије Божовић. *На хаџилуку. Путописи и приче о храмовима*. Београд: Службени гласник.
22. Бошковић 2014: Сања Бошковић. *Косовски културолошки мит*. Београд: Службени гласник.
23. Брајовић 2007: Тihomir Брајовић. *Identično različito: komparativno-imagološki ogled*. Београд: Geopoetika.
24. Булајић 2015. Јелена Булајић. *Поетика романа Данила Николића*. Докторски рад. Београд: Филолошки факултет.
25. Булајић 2016: Јелена Булајић. „Заљубљеник у причу“. *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића*. Зборник. Прир. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 109–124.
26. But 1976: Vejn But. *Retorika proze*, Beograd: Nolit.
27. Весковић 2006: Младен Весковић. „Љубав је иста на обе стране“. *Летопис Матице српске*, год. 182, књ. 477, св. 6, 1132–1133.
28. Винавер 1924: Станислав Винавер. „Са крвавога и жалнога Југа“. *Време*, III/935, 28. јул 1924, 4.
29. Вјежбицки 20013: Јан Вјежбицки. „Разговор о књижевности“: као категорија рецепције и питања књижевноисторијског процеса. Београд: Народна књига – Алфа.
30. Владушић 2012: Слободан Владушић. „Причица од претеклица“. *Вечерње новости*, Београд, 9. новембар 2012. <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:405298-Knjizevna-kritika-Pricica-od-preteklica> [20. 4. 2019.]
31. Влаховић 2000: Гордана Влаховић. „Метохија у делима Данила Николића“. *Књижевни портрет Данила Николића. Савремена српска проза*. Зборник. Ур. В. Вукашиновић, бр. 12. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“, 281–288.
32. Вуксановић 2018: „Косово и Метохија, истина и памет“. *Косово и Метохија: јуче, данас, сутра*. Зборник. Ур. Д. Станић. Нови Сад: Матица српска, 41–43.
33. Гавриловић 1984: Зоран Гавриловић. „Надсмислови историје и уметности“. *Добрица Ћосић. Време смрти*. Београд: БИГЗ, 7–60.
34. Гвозден 2008: Владимир Гвозден. „Хронотоп – седамдесет година касније“. *Теорија – естетика – поетика. Зборник радова у част проф. др Милослава Шутића*. Ур. Г. Тешић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 169–183.
35. Гвозден 2012: Владимир Гвозден. „Путописне репортаже Иве Андрића“, *Научни састанак у Вукове дане. Иво Андрић у српској и европској књижевности*, 41/2, Београд: Међународни славистички центар, 249–256.
36. Грандић 2006: Александар Саша Грандић. „Стара Србија и Косово и Метохија у приповеткама Григорија Божовића из 1924. године“. *Језик и стил Григорија Божовића*. Зборник. Ур. Д. Бојовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 195–201.
37. Гикић-Петровић 1999: Радмила Гикић-Петровић. „Одбрана приче (Разговор са Данилом Николићем)“. *Летопис Матице српске*, 175: 6, 1013–1019.
38. Делић 2018: Јован Делић. „О легитимитету и косовском завјету“. *Косово и Метохија: јуче, данас, сутра*. Зборник. Ур: Д. Станић. Нови Сад: Матица српска, 53–57.

39. Денић 2008а: Сунчица Денић. *Српски писци на Косову и Метохији (1871–1941)*. Лепосавић: Институт за српску културу, Приштина/Лепосавић.
40. Денић 2008б. Сунчица Денић. *Три света*. Београд: Филип Вишњић.
41. Деретић 1983: Јован Деретић. *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит.
42. Деретић 1996: Јован Деретић. *Пут српске књижевности: идентитет, границе, тежње*. Београд: СКЗ.
43. Димитријевић 2017. Владимир Димитријевић. „Кога је Андрић цитирао. Повратак Григорија Божовића“. *Печат*, бр. 499, 8. децембар 2017, 58–60.
44. Димитријевић 2019: Владимир Димитријевић. *Из епа у филм*. Краљево: Народна библиотека „Стефан Првовенчани“.
45. Диркем 1972: Емил Диркем. *О подели друштвеног рада*. Београд: Просвета.
46. Домановић 2001: Радоје Домановић. „Краљевић Марко по други пут међу Србима“. *Изабрана дела*. Прир. Горан Максимовић. Сремски Карловци/Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
47. Дошлић 2021: Мишо Дошлић. „Путописна књижевност и Григорије Божовић“. *Етика и естетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур. С. Алексић, Н. Лазић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 95–108.
48. Дугалић 1998: Љиљана Дугалић. „Поетска мрежа Власника бивше среће, Данила Николића“. *Савременик*, књ.20, бр. 55–57, 95–96.
49. Дувњак Радић 2018: Жаклина Дувњак Радић. *Естетика новинарске путописне репортаже у међуратној српској књижевности*. Докторска дисертација. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10926>. [9. 6. 2021.]
50. Ђорђевић 2006: Милош Ђорђевић. „Језик, вера и нација као своје и туђе у приповеткама Григорија Божовића“. *Језик и стил Григорија Божовића*. Зборник. Ур. Д. Бојовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 65–75.
51. Ђорђевић 2010: Милош Ђорђевић. *Књижевне утопије Данила Николића*. Зрењанин: Агора.
52. Женет 1998: Жерар Женет. *Уметничко дело – естетска релација*. Нови Сад: Светови.
53. Живковић Ж. 1990: Живан Живковић. „Роман као 'грађа' за роман“, *Књижевне новине*, Београд, 25. јуни, бр. 366, VI.
54. Живковић Ж. 1992: Живан Живковић. „Романсекни првенац Данила Николића“, *Савременик плус*, бр. 11, Београд, 106–111.
55. Живковић М. 2018: Милутин Живковић. *Између Велике Албаније и окупирани Србије. Нови Пазар, Тутин Ибарски Колашин (1941–1944)*. Лепосавић: Институт за српску културу.
56. Зорић 1973: Павле Зорић. *Повратак у Метохију*. Београд: Слово љубве.
57. Zumthor 1983: Paul Zumthor. *Introduction à la poésie orale*. Paris: Éditions du Seuil, 264–265.
58. Зуровац 2010: Мирко Зуровац. „Луча косовског мита“. *Срби на Косову и Метохији*. Зборник. Ур. С. Карамата, Ч. Оцић. Београд: САНУ, 77–88.
59. Иванић 2010: Душан Иванић. „Методолошка и аксиолошка питања историје регионалне књижевности (напомене и коментари)“. *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Зборник. Ур: В. Питулић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 15–23.
60. Ивановић 1973: Иван Ивановић. „Повратак у Метохију је немогућ“. *Књижевна реч*, бр. 18, септембар 1973, Београд, 14.
61. Илић 2016: Новка Илић. „Григорије Божовић поново међу Србима“. *Слобода: Портал српске народне одбране у Америци*, број 2150, 25. септембар 2016. <https://snd-us.com/sloboda-online/1781-grigorije-bozovic-ponovo-medu-srbima.html> [10. 3. 2021.]
62. Јаћимовић 2000: Слађана Јаћимовић. „Приче о вери, опстанку и несрећи“. *Књижевна реч*, бр. 509, Београд, 32.

63. Јашовић 2009 Предраг Јашовић. „Нацрт експлицитне поетике Григорија Божовића“. *Баштина*, св. 26, 93–114.
64. Јеврић 2006: Милорад Јеврић. „Григорије Божовић на међи стилских епоха“. *Језик и стил Григорија Божовића*. Зборник. Ур: Д. Бојовић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 9–23.
65. Јеврић 2021: Милорад Јеврић. „Григорије Божовић и Анђелко Крстић“. *Етика и естетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур. С. Алексић, Н. Лазић. Косовска Митровица: Филозофски факултет; Зубин Поток: Стари Колашин, 78–95.
66. Јевтовић 1996: Миленко Јевтовић. *Личност и дело Григорија Божовића*. Зубин Поток: Приштина: Институт за српску културу.
67. Јелушић 2016: Сениша Јелушић. „Зло и покајање“. *Поетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур: Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 167–176.
68. Јефтимијевић Лилић 2007: Милица Јефтимијевић Лилић. „Портрети и карикатуре Данила Николића“. *Траг*, часопис за књижевност, уметност и културу, година III, књига III, св. X, мај 2007, 151–154.
69. Јовановић 1997: Александар Јовановић. „Књижевни свет Григорија Божовића“. *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рада*. Зборник. Ур. В. Цветановић. Београд: Институт за књижевност и уметност: Балканолошки институт САНУ, 63–76.
70. Јовановић 1999: Александар Јовановић. „Приповедачка хроника Српскога Југа“. Григорије Божовић. *Косовске приче*. Београд: СКЗ, 75–79.
71. Јовановић 2019: Александар Јовановић. О историји, сећањима и самоћи: есеји и критике о српској прози XX века. Лесковац: Задужбина „Николај Тимченко“.
72. Јоковић 1994: Мирољуб Јоковић. *Имагинација историје*. Београд: Просвета.
73. Jung 2005: Iris Marion Jung. *Pravednost i politika razlike*. Prev: T. Slišковић. Zagreb: Jesenski i Turk.
74. Јунг 2017: Карл Густав Јунг. *Психологија и религија: запад и исток*. Београд: Атос.
75. Константиновић 1984: Зоран Константиновић. *Увод у упоредно проучавање књижевности*. Београд: СКЗ.
76. Краков 1931: Станислав Краков. „Грачаница: Роман Милутина и Симониде“, *Време*, год. XI, бр. 3533, 1. новембар 1931, 3.
77. Culler 1981: Jonathan Culler. „Rifaterr and the Semiotics of Poetry“. *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*. New York, Ithaca: Cornell University Press, 101–118.
78. Лазић 2016: Небојша Лазић. „Одлике приповедачког поступка Григорија Божовића“. *Поетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур: Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 39–48.
79. Lefevr 1957: Anri Lefevr. *Prilog estetici*. Beograd: Kultura.
80. Лома 2002: Александар Лома. *Пракосово: словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
81. Ломпар 2011: Мило Ломпар. „О мајстору приповедачу“. *Књижевни портрет Данила Николића*. Зборник саопштења. Ур: Р. Стоканов. Сомбор: Вељкови дани: Градска библиотека „Карло Бијељицки“, 81–93.
82. Lotman 1976: Jurij Lotman. *Semiotika filma i problemi filmske estetike*. Prev. M. Popović. Beograd: Institut za film.
83. Малиновски 1971: Бронислав Малиновски. *Магија, наука и религија и друге студије*. Прев. А. Тодоровић. Београд: Просвета.
84. Маринковић 2016: Никола Маринковић. „Црта за сабирање Данила Николића“. *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића*. Зборник радова. Ур. М. Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 183–197.
85. Матицки 2010: Миодраг Матицки. „Модел патријархалне културе у приповедној прози с тематиком Старе и Јужне Србије“. *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*.

- Зборник. Ур: В. Питулић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 276–284.
86. Микић 1983: Радивоје Микић. *Српска приповетка 1950–1982*. Београд: Књижевна омладина Србије.
 87. Микић 1998а: Радивоје Микић. „Приповедачки поступак Зарије Р. Поповића, Анђелка Крстића и Григорија Божовића – сличност и разлике“. *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*. Зборник. Ур. В. Цветановић. Београд: Институт за књижевност и уметност: Балканолошки институт САНУ, 19–40.
 88. Микић 1998б: Радивоје Микић. *Опис приче: огледи о уметности приповедања*. Ниш: Просвета.
 89. Микић 2000: Радивоје Микић. „Прича о светлу љубави и мраку душе“. Д. Николић. *Фото-керамика господина Цебаловића*. Београд: Филип Вишњић, 135–150.
 90. Микић 2004: Радивоје Микић. „Тамно језгро живота“. *Вечерње новости*, 2. 10. 2004, <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:162330-Tamno-jezgro-zivota> [10. 10. 2021.]
 91. Микић 2005: Радивоје Микић. „Ствари које су прошле“. Данило Николић. *Власници бивше среће*. Београд: Политика: Народна књига, 5–24.
 92. Микић 2016: Радивоје Микић. „Триптихон за Данила Николића“. *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића*. Зборник. Прир. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда, 84–109.
 93. Милојевић 2016: Ленка Милојевић. „Жена јунак у туђем царству (Тумачење приповетке ’Неда Селогражданка’)“. *Поетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур: Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 139–150.
 94. Милосављевић Милић 2013: Снежана Милосављевић Милић. *Фигуре читања*. Београд: Службени гласник.
 95. Milosavljević Milić 2016: Snežana Milosavljević Milić. *Virtuelni narativ*. Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
 96. Миљковић 2022: Иван Миљковић. „’Усуд по Григорију’ – оваплоћени уметнички пројекат или представа која дефинише позориште“. <https://riznica.net/usud-po-grigoriju-ovaploceni-umetnicki-projekat-ili-predstava-koja-definise-pozoriste/> [15. 6. 2022.]
 97. Мирковић 1974: Чедомир Мирковић. „Несумњиви приповедачки квалитети“. *Књижевне новине*, 1. 8. 1974, Београд, 7.
 98. Михаиловић Милошевић 2013: Сена Михаиловић Милошевић. „Однос фикције и истине у *Списку будућих покојника* Данила Николића“. *Баштина*, св. 35, 95–104.
 99. Михаиловић Милошевић 2018: Сена Михаиловић Милошевић. „Хронотоп као простор среће у приповеткама Данила Николића“, Зборник радова *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности*, Ур. Д. Танчић, Ј. Ахметагић, Д. Елезовић. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 89–99.
 100. Мишић 1961: Зоран Мишић. „Шта је то косовско опредељење“. *НИН*, XI/569, 9.
 101. Мишић 1996: Зоран Мишић. *Критика песничког искуства*. Београд: СКЗ.
 102. Мумовић 2016: Ана Мумовић. „Вера као национална и етичка основа приповедања Сима Матавуља и Григорија Божовића (Компаративна анализа приповедака *Пилипенда* и *Канда Дељина*)“. *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава*. Зборник, Књ. 1, Ур. С. Словић. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић, 119–131.
 103. Недић 2000а: Марко Недић. „Тачке препознавања у прози Данила Николића“. *Савремена српска проза, Књижевни портрет Данила Николића*, бр. 12. Зборник. Ур. Ј. Делић, М. Егерић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“: Културно-просветна заједница, 7–17.
 104. Недић 2000б: Марко Недић. „Тема рата у савременој српској прози или превладавање наративне дистанце“. *Савремена српска проза*, бр 12, Ур. В. Вукашиновић. Трстеник: Народна библиотека „Јефимија“: Културно-просветна заједница 49–61.

105. Недић 2016: Марко Недић. „Данило Николић – власник хиљаду и једне приче“. *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића*. Зборник. Прир. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда.
106. Недић 2017: Марко Недић. *Повратак причи. Огледи о савременој српској прози*. Нови Сад: Академска књига.
107. Павковић 1997: Васа Павковић. „Данило Николић. Краљица забаве“. *Критички текстови, Савремена српска проза*. Београд: Просвета, 21–24.
108. Палавестра 1983: Предраг Палавестра. *Критичка књижевност – алтернатива постмодернизма*. Београд: „Вук Караџић“.
109. Палавестра 1995: Предраг Палавестра. *Историја модерне српске књижевности: златно доба 1892–1918*. Београд: СКЗ.
110. Пантић 1991: Михајло Пантић. „Глас из традиције“. *Књижевне новине*, год. 44, бр. 822, 9.
111. Пантић 1995: Михајло Пантић. „Сви су на истом“, *Политика*, 23. септембар, 22.
112. Пантић 2016: Михајло Пантић. *Шта читам и шта ми се догађа: Читати, шта друго*. Бања Лука-Београд: Задужбина Петар Кочић.
113. Пејовић 1973: Александар Пејовић. „Новеле о повратку“. *Стварање*, бр. 12, децембар 1973, Цетиње, 1536.
114. Пековић 2001: Слободанка Пековић. „Путопис – условљеност жанра“, *Књига о путопису*. Зборник. Београд: Институт за књижевност и уметност, Ур: С. Пековић, 11–26.
115. Петковић 2006: Новица Петковић. *Огледи из српске поезике*. Београд: ЗУНЦ.
116. Петров Ного 1989: Рајко Петров Ного. „Ој, давори, ти, Косово равно“. *Ој, давори, ти, Косово равно: српске јуначке пјесме*. Приредио Р. П. Ного. Београд: БИГЗ: Књижевне новине; Приштина: Јединство, VII–XXVIII.
117. Perišić 1998: Miroslav Perišić. „Žena u društvenom životu u Srbiji krajem 19. veka“. *Srbija u modernističkim procesima 19. i 20. veka 2, Položaj žene kao merilo modernizacije*. Zbornik. Ur: L. Perović. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 211–216.
118. Попов 2021: Јован Попов. *Метакритички (н)огледи*. Лесковац: Задужбина Николаја Тимченка.
119. Поповић 1989: Јустин Поповић. *Тумачење Светог Еванђеља по Јовану*. Ваљево: Београд: Манастир Ћелије.
120. Поповић 2001: Богдан Поповић. *Књижевна теорија и естетика. Сабрана дела Богдана Поповића*, књ. 4. Прир. Иво Тартаља. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
121. Porter Abot 2009: Hans Porter Abot. *Uvod u teoriju proze*. Prev. M. Vladić. Beograd: Službeni glasnik.
122. Prins 2013: Džerald Prins. *Naratoški rečnik*. Prev. V. Miladinov. Beograd: Službeni glasnik.
123. Протић 1973. Предраг Протић. „Метохија или изгубљени рај“. *Савременик*, бр. 10, 316–317.
124. Путник 1982: Радомир Путник. „Сатиричне премисе“. *Дневник*, Нови Сад, 25. март 1982, бр. 114
125. Путник 1990: Радомир Путник. „Роман моралне носталгије“. *Летопис Матице српске*, год. 166, књ. 446, св. 3, септ, 1990, 369–370.
126. Радисављевић 1996: Зоран Радисављевић. „Власници бивше среће“. *Политика*, 31. 3. 1996, 22.
127. Радуловић 2010: Милан Радуловић. „Косовски завет у српској књижевности – генеза мотива“. *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Зборник. Ур: В. Питулић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 25 –36.
128. Радуловић 2016: Милан Радуловић. „’Власници бивше среће’ Данила Николића“. *Власник трајне среће. О књижевном делу Данила Николића*. Зборник. Прир. Михајло Пантић. Београд: Библиотека града Београда.
129. Распоповић 2013: Миладин Распоповић. *Приповедна поезика Данила Николића*. Београд: Јасен.

130. Рељић 2016: Митра Рељић. „Етнофолизми у књижевном дискурсу Григорија Божовића“. *Поетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур. Д. Андрејевић и А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 421–431.
131. Riker 1993: Pol Riker. *Vreme i priča I*. Prev. S. Miletić, A. Moralić. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
132. Рикер 2004: Пол Рикер. *Сопство као други*. Прев. Спасоје Тузулан. Београд; Никшић: Јасен.
133. Ристић 2015: Јордан Ристић. „Косово и Метохија у путописном виђењу Григорија Божовића“. *Из косовске трагичне збиље*. Приштина: Музеј у Приштини, 47–57.
134. Ристић 2016: Јордан Ристић. „Григорије Божовић надахнут стваралац завидног уметничког израза“. *Јединство*. година LXVIII, Приштина: Косовска Митровица. <https://www.bastabalkana.com/2016/11/mr-jordan-ristic-o-grigoriju-bozovicu-stvaralac-zavidnog-umetnickog-izraza/> [12. 4. 2020.]
135. Скерлић 1953: Јован Скерлић. *Историју нове српске књижевности*. Београд: Рад.
136. Солар 2010: Миливој Солар. *Укус, митови и поетика*. Београд: Службени гласник.
137. Срећковић 1999: Милутин Срећковић. „Данило Николић“. *Књижевност*, 49:11–12; 1963–1969.
138. Стакић 2016: Мирјана Стакић. „Психолошки приступ у карактеризацији женских ликова у приповеткама 'Љута православка' и 'Две жене'“. *Поетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур. Д. Андрејевић и А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 109–110.
139. Stanesku 1971: Nikita Stanesku. *Beograd u pet prijatelja*. Prev. Adam Puslojić. Vršac: Ugao. <https://stanjestvari.com/2018/08/31/stanesku-srbi/> [17. 11. 2020.]
140. Стахорски 2013: С. В. Стахорски. *Енциклопедија књижевних јунака*. Прев. Андриј Лавик. Београд: Плави круг; Београд: Невен.
141. Steinby 2013: Liisa Steinby. “Bakhtin’s Concept of the Chronotope: The Viewpoint of an Acting Subject”. Bakhtin and his Others. (Inter)subjectivity, Chronotope, Dialogism. Edited by Liisa Steinby and Tintii Klauri. London: New York: Anthem press, 105–125.
142. Стојановић 2005: Радосав Стојановић. *Месечева лађа*. Београд: Народна књига.
143. Стојановић 2010: Радосав Стојановић. *Дивљи камен*. Врање: Врањске књиге.
144. Tejlor 2008: Čarls Tejlor. *Izvori sopstva: stvaranje modernog identiteta*. Prev. S. Mojsić. Novi Sad: Akademska knjiga.
145. Тешић 1990: Гојко Тешић. „Прилози за биографију Григорија Божовића“. Божовић: *Чудесни кутови*. Приштина: Јединство.
146. Тешић 2005: Гојко Тешић. „Прилози за биографију Григорија Божовића“. Григорије Божовић. *Косовска прича*. Београд: Политика: Народна књига.
147. Тибодe 1955: Алберт Тибодe. *Размишљања о роману*. Београд: Просвета.
148. Тимченко 2013: Николај Тимченко. *Смисао приповедања: о српској прози 20. века: огледи, студије, портрети*. Београд: Алтера.
149. Тодоров 2013: Весна Тодоров. „Деконструкција националних карактера у делу Григорија Божовића“. *Педагошка стварност*, часопис за школска и културно-просветна питања, год. LIX, бр 1, Нови Сад, 46–54. http://pedagoskastvarnost.ff.uns.ac.rs/asb/2013/PS-1_2013.pdf [18. 4. 2019.]
150. Тодоров 2013: Весна Тодоров. „Историја, мит и ремитизација српског идентитета у прози Григорија Божовића“. *Philologia Mediana*, год. 5, бр. 5, Ниш: Филозофски факултет, 141–152.
151. Тохолъ 2016: Мирослав Тохолъ. „Божииње јутро или крст по Гришки“. *Приче о Косову*. Београд: Лагуна.
152. Ћоровић 1989: Владимир Ћоровић. *Историја Срба*, књ. 3. Београд: БИГЗ.
153. Ћосић 1931: Бранимир Ћосић. *Десет писаца – десет разговора*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

154. Ћосић 1982: Добрица Ћосић. *Стварно и могуће: чланци и огледи*. Ријека: „Ото Каркешовани“.
155. Ћупић 1982: Миодраг Ћупић. „Живот – врело надахнућа“, *Венац*, бр. 5–6, јуни, 35–36.
156. Ulig 2010: Klaus Ulig. *Teorija književne istorije*. Prev. D. Maricki i M. D. Stefanović. Beograd: Službeni glasnik.
157. Urošević 1965: Atanasije Urošević. *Kosovo*. Beograd: Naučno delo.
158. Филиповић 1976: Вук Филиповић. *Дело Иве Андрића*. Приштина: Јединство.
159. Florenski 2013: Pavel Florenski. *Prostor i vreme u umetničkim delima*. Beograd: Službeni glasnik.
160. Haverić 2010: Tarik Haverić. „Nepriistrasnost: fikcija kao ideal“. *Pravni zapisi*, god. I, br. 2, 466–471.
161. Хазлет 2017: Адам Хазлет. *Замисли да ме нема*. Прев. А. Пејовић. Београд: Контраст издаваштво.
162. Хаџи Васиљевић 1924: Јован Хаџи Васиљевић. *Муслимани наше крви*. Београд: Штампарија „Св. Сава“.
163. Чарота 2016: Иван Чарота. „Герои расказаов, Григорија Божовића“. *Поетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур. Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини; Ниш: Филозофски факултет; Зубин Поток: Културни центар „Стари Колашин“, 3–13.
164. Чолак 2016: Бојан Чолак. „Слика Турака у збирци 'Из Старе Србије' Григорија Божовића“. *Поетика Григорија Божовића*. Зборник. Ур: Д. Андрејевић, А. Костић Тмушић. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 205–221.
165. Чолак 2017: Бојан Чолак. „Слике Срба, Турака и Арнаута у збирци 'Из Старе Србије' Григорија Божовића“. *Мултикултурализъм и многоезичие: Сборник с доклади от Тринадесетите Международни славистични четения – София, том II. Антропология. Литературознание*, 400–408. <http://dirikum.org.rs/26/1/PDF%20Datastream.pdf> [19.04.2021]
166. Шоп 1974: Иван Шоп. „Магија приповедања“. *Књижевност*, бр. 10, октобар 1974.

ПРИЛОЗИ

БЕОГРАДСКА КРОНИКА
У БЕОГРАДСКОЈ СЕЗОНИ
Кривољупчење на Југославији
Трговина са црном рогом на Југославији
ИЗВЕШТАЈИ
Кривољупчење на Југославији
Трговина са црном рогом на Југославији
ИЗВЕШТАЈИ
Кривољупчење на Југославији
Трговина са црном рогом на Југославији
ИЗВЕШТАЈИ

ЊЕГОШЕВ БРОЈ,
ПОЛИТИКА
У СЛАВУ ЊЕГОШЕВУ.
ВЛАДИКА РАДЕ.
Српски патријарх, Владика Рада до краја свог живота био је један од највећих политичких и државних радника у српској историји.
Српски патријарх, Владика Рада до краја свог живота био је један од највећих политичких и државних радника у српској историји.

Станислав Винавер, „Са крвавога и жалнога Југа“. Време, III/935, 28. јул 1924.

Григорије Божовић, „У славу Његошеву. Владика Рада“. Политика, бр. 6250, год. XXII, 18. септембар 1925.

ПЉЕВАЉСКИ ВЕСНИК
ВЕЛИКЕ ДРВАРЕ
РУСКЕ ТРЖНЕ
СЕ СТАДНО ПОВЛАЧЕ
НА ЦЕЛОМ ФРОНТУ
ИТАЛИЈАНСКИ ИЗВЕШТАЈ
Немачки извештај
РАЗНО
ПОСЛЕДЊЕ ВЕСТИ
СЛУЖБЕНЕ ВЕСТИ

Пљеваљски весник, 27. октобар 1941, бр. 3

CENTRALNA NARODNA BIBLIOTEKA RCG "BURJE CRNOJEVIC"
CETINJE, Bulevar crnogorskih junaka; tel/fax 08631-726
SADRŽAJ:
Pjevaljski Vesnik: 1/1941 1-8
2/1941 9-17
3/1941 18-24
Pjevalje

Пљевљски весник, Централна народна библиотека РЦГ "Бурђе Црнојевић", Цетиње

БИОГРАФИЈА И БИБЛИОГРАФИЈА КАНДИДАТА

Сена Михаиловић Милошевић

Сена Михаиловић Милошевић рођена је 1986. године у Врању, где је завршила основну школу и гимназију. Дипломирала је 2010. године на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима са темом „Мотив мушке лепоте у делу Лазе Костића“, а мастер рад „Поступци драмске карактеризације у делу *Развојни пут Боре Шнајдера* Александра Поповића“ одбранила на матичном факултету (на истој катедри) наредне године.

Од септембра 2011. године запослена је на Институту за српску културу Приштина, са привременим седиштем у Лепосавићу.

Објављује у часописима, зборницима са научних скупова и књижевној периодици. Учествовала је на више домаћих и међународних научних скупова (Крагујевац, Лепосавић, Ниш, Пловдив, Велико Трново, Луганск, Кијев, Крим, Флорини...).

БИБЛИОГРАФИЈА

Објављени радови:

1. Сена Михаиловић, Сунчица Денић, **Српски писци са Косова и Метохије крајем XX и почетком XXI века**, *Баштина*, св. 30, Приштина- Лепосавић, 2011, стр. 49–57.
2. Сена Михаиловић Милошевић, **Анализа неких од варијаната епске песме *Марко Краљевић и Мина од Костура***, *Баштина*, св. 31, Приштина – Лепосавић, 2011, стр. 47–61.
3. Сена Михаиловић Милошевић, **Марко Краљевић на свадби своје жене у збирци *Владимира Бована Народна књижевност Срба на Косову (Јуначке песме)***, Тематски зборник научног скупа са међународним учешћем, *Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју*, Лепосавић, Институт за српску културу, 2012, стр. 65–75.
4. Сена Михаиловић, **Композиција и поступак приповедања у *Божјим људима Борисава Станковића***, Научни трудове, *Филологија, Паисиеви четения*, том 49, кн.1, сб. А, Пловдивски универзитет „Паисий Хилендарски“, Филологически факултет, Пловдив, 2012, стр. 123–135.
5. Сена Михаиловић, **Темпорални поступак у „Божјим људима“ Борисава Станковића**, *Актуални питања, проблеми та перспективи развоју хуманитаристике у сучасном информацијном простору: национални та интернационални аспекти*, Збирник научних радова (за материјалима IV Међународној научно-практичној конференцији од 30-31. маја 2012. године), Частина I, Рубијне – Луганск – Житомир – Новочеркаск – Баку – Ниш – Зелена Гура, Издаваштво Схудноукрајинског националног универзитета имену Володимира Дала, Луганск, 2012, стр. 184–193.
6. Сена Михаиловић Милошевић, **Књижевни лик деспота Стефана Лазаревића у *Житију Константина Филозофа***, *Баштина*, св. 32, Приштина – Лепосавић, 2012, стр. 41–49.

7. Сена Михаиловић Милошевић, **Стефан Дечански у Цамблаковом Житију и Служби, Баштина**, св. 33, Приштина – Лепосавић, 2012, стр. 23–32.
8. Sunčica Denić, Sena Mihailović, **The meaning of light and distance in the poetry by Czeslaw Milosz**, *Философска та релігијна антропологија*, збірник наукових праць, Випуск 1, (*Philosophy and religious anthropology, Issue 1, Research work's digest*), Lugansk 2012, str. 124–134.
9. Сена Михаиловић, **Мртво море Радоја Домановића – методичка припрема за обраду наставне јединице у основној школи**, *Методичка пракса 4*, Београд, 2012, стр. 639–648.
10. Сена Михаиловић Милошевић, **Епске песме о Марку Краљевићу на Косову и Метохији**, *Баштина*, св. 34, Приштина-Лепосавић, 2013, стр. 31–44.
11. Сунчица Денић, Сена Михаиловић, **Смисао светлости и даљине у поезији Чеслава Милоша**, Међународна конференција Нобеловата награда за литература – мост между културите, Велико Тарново, 2013, стр. 68–76.
12. Сена Михаиловић, **Драмски говор као начин карактеризације Боре Шнајдера у драми Александра Поповића**, Зборник радова са IV научног скупа младих филолога Србије Савремена проучавања језика и књижевности, Крагујевац 2013, стр. 171–179.
13. Sena Mihailović, **The Phenomenon of Beauty in the Formation of a Tragic Hero (on the example of the play “Maksim Crnojević” by Laza Kostić**, *Актуални питања, проблеми та перспективи розвитку гуманітаристики у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти*, Збірник наукових праць (за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції від 30–31 травня 2013 року), Частина I, Рубіжне – Луганськ – Житомир – Новочеркаськ – Баку – Ніш – Зелена Гура, Схудоукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Луганськ, 2013, str. 114–118.
14. Сена Михаиловић Милошевић, **Однос фикције и истине у Списку будућих покојника Данила Николића**, *Баштина*, св. 35, Приштина – Лепосавић, 2013, стр. 95–104.
15. Сена Михаиловић, **Улога фокализације у карактеризацији јунака Андрићевих приповедака (на примеру приповетке „Аникина времена“)**, Научни трудове, *Паисиеви четения*, „Иво Андрич и балканското историческо битие“, 2-3. ноембри 2012, том 50, кн.1, сб. Б, Пловдивски универзитет „Паисий Хилендарски“, Филологически факултет, Пловдив, 2013, стр. 259–271.
16. Сена Михаиловић, **Наративност романа Власници бивше среће Данила Николића**, Зборник радова са V научног скупа младих филолога Србије одржаног 30.марта 2013. у Крагујевцу, *Савремена проучавања језика и књижевности*, Крагујевац, 2014, књ. 2, стр. 279–287.
17. Сена Михаиловић, **Савремена српска књижевност на Косову и Метохији као књижевност маргинализације**, Зборник радова *Језик, књижевност, мергинализација: књижевна истраживања*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2014, стр. 275–285.
18. Сена Михаиловић Милошевић, **Однос фикције и истине у прози Данила Николића**, Тематски зборник од водећег националног значаја *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији*, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић 2014, стр. 107–119.
19. Сена Михаиловић, **Наративни дискурс у романима Данила Николића**, Зборник радова *Језик, књижевност, дискурс: књижевна истраживања*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2015, стр. 467–479.

20. Сена Михаиловић, **Значење аутопоетичких исказа у поезији Мирослава Цере Михаиловића**, Зборник радова *Језик, књижевност, значење: књижевна истраживања*, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2016, стр. 331–342.
21. Сена Михаиловић, **Бора Станковић и окупација**, Међународни тематски зборник: *Велики рат 1914–1918: узроци, последице, тумачења*, књига 2, Филозофски факултет, Ниш, 2016, 283–291.
22. Сена Михаиловић, **Роман *Списак будућих покојника* Данила Николића**, *Власник трајне среће*, зборник о књижевном делу Данила Николића, приредио Михајло Пантић, Библиотека града Београда, Београд, 2016, стр. 164–182.
23. Сена Михаиловић Милошевић, **Хронотоп као простор среће у приповеткама Данила Николића**, Зборник радова *Хронотоп Косова и Метохије у науци и уметности*, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, 2018, стр. 89–99.
24. Sunčica Denić, Sena Mihailović Milošević, **The Influence and Contribution of the Literary Works on the Development of the Humanistic, Intercultural and National Values in Education**, Proceedings of the 4th International Conference *Education Across Borders*, Florina, Greece, 2020, 150–160.
http://www.edu.uowm.gr/site/content/educbr2018_proccedings
25. Сунчица Денић, Сена Михаиловић Милошевић, **Нечиста крв као онтолошка окупација и вишевековни Борин ген**, *Баштина*, св. 56, Приштина – Лепосавић, 2022, стр. 79–89.

Прилог 1

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Сена Михаиловић Милошевић

Број досијеа 11031

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Косово и Метохија у делима Григорија Божовића и Данила Николића

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Прилог 2

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторскограда

Име и презиме аутора Сена Михаиловић Милошевић

Број досијеа 11031

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Косово и Метохија у делима Григорија Божовића
и Данила Николића

Ментор др Душан Иванић, професор емеритус

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзијикоју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Косово и Метохија у делима Григорија Божовића и Данила Николића

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____
